

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

НАЗАРОВ МИКОЛА СЕРГІЙОВИЧ

УДК 329(477)''20'':321.64

ДИСЕРТАЦІЯ

**ФОРМУВАННЯ ПОСТРАДЯНСЬКИХ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ З
ДОМІНУЮЧОЮ ПАРТІЄЮ: УКРАЇНСЬКА СПЕЦИФІКА**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

05 – соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук
(доктора філософії).

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник – Фісун Олександр Анатолійович, доктор політичних
наук, професор.

Харків – 2017

АНОТАЦІЯ

Назаров М.С. Формування пострадянських партійних систем з домінуючою партією: українська специфіка. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» (05 – Соціальні та поведінкові науки). – Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, Харків, 2017.

У ході дисертаційного дослідження нами аналізується українська специфіка формування пострадянських партійних систем з домінуючою партією. Спершу ми досліджуємо режимні трансформації на пострадянському просторі, щоб далі комплексно підійти до аналізу партійних систем у відповідних державах. Автор показує, що у партійній системі пострадянської України відтворюються особливості пострадянських режимних трансформацій. Центральними елементами цих режимів є клієнтелізм та корупція. Клієнтелізм або клієнтарно-патронажні відносини це відносини особистої відданості, в рамках яких економічні та владні ресурси патрона обмінюються на політичну та електоральну лояльність клієнта. Це відбувається через нерозвиненість офіційних каналів взаємовідносин та вкрай низької раціональності політичного процесу. Наслідком домінування клієнтарно-патронажних відносин стає персоналізація влади. Відбувається перенесення традиційних уявлень про владу, яка належала царям, вождям та князям на сучасну реальність.

У пострадянській Україні партійна система грає швидше допоміжну роль у формуванні державної політики. Центральним агентом економічного та політичного процесу виступає цивільна бюрократія, яка по суті і здійснює державну політику. Навколо потужних фінансово-промислових груп формуються клієнтарно-патронажні мережі, структуроутворюючим елементом яких є система особистих зв'язків, що замикається на Президента. Політичні партії в більшій мірі борються не за голоси виборців, а за більш

вигідне місце в ієрархії клієнтарно-патронажної мережі. Іншими словами, не політичні партії формують уряд і задають тон політичному процесу, а державна адміністрація створює партійні організації для реалізації власної політики. Ця принципова відмінність у функціонуванні політичних партій в країнах Заходу та на пострадянському просторі дають нам підставу запропонувати власну типологію партійних систем з домінуючою партією.

З 2010 року в Україні проявляється тенденція до формування партійної системи з домінантно-патронажною партією. До цього призвела серія таких трансформацій: політична реформа 2004 року, в результаті якої Україна стала прем'єр-президентською республікою та перехід до пропорційної виборчої системи. Це дало змогу східноукраїнським політичним елітам консолідуватися навколо Партії регіонів, а завдяки змінам виборчого законодавства у 2011 році ще й наростити свою чисельність в парламенті за рахунок депутатів-мажоритарників. Важливою подією, що призвела до перетворення Партії регіонів на домінантно-патронажну політичну партію стало повернення до Конституції зразка 1996 року, яка знову наділяла Президента додатковими повноваженнями. Парламентські вибори 2012 року ще більше сприяли реалізації вищезгаданої тенденції завдяки впровадженню змішаної виборчої системи. Здобувши досить помірний результат за пропорційною складовою, Партія регіонів отримала переконливу перевагу за рахунок мажоритарної. У цьому контексті з'являється необхідність дослідити історичні приклади партійного домінування. Зокрема, у різний час домінуючі партії функціонували у Швеції, Японії, Мексиці, Індії, Єгипті та Індонезії. Це країни з різними політичними режимами, історичним досвідом, проте особливості одержання домінуючих позицій, методи утримання влади та втрати домінування мають чимало спільного. Ці обставини важливі для аналізу української специфіки формування партійної системи з домінантно-патронажною партією, адже допомагають виокремити спільні та відмінні риси в процесі партійного домінування в Японії, Мексиці, Індії, Єгипті та на пострадянському просторі.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у комплексному порівняльному дослідженні специфіки становлення, функціонування та еволюції домінуючих партій в контексті неопатримоніальних інститутів та практик у пострадянських країнах загалом та в Україні зокрема. Автором підкреслюється, що основним фактором диференціації виступає ступінь впливу партії на владу, тобто її реальна здатність формувати органи виконавчої влади та впливати на прийняття державницьких рішень. Якщо партія безпосередньо залучена до формування державної політики та займає домінуючі позиції на політичному полі, то таку партію ми називаємо системно-домінуючою; у випадку, коли партія домінує серед інших, однак центр прийняття рішень знаходиться поза нею – таку партію ми будемо називати домінантно-патронажною. Таким чином, системно-домінуюча партія є центральним актором політичного життя, у той час як домінантно-патронажна партія є виключно інструментом виконавчої влади для інституціоналізації власного домінуючого становище.

Практичне значення дисертації визначається необхідністю розуміння передумов та наслідків формування в Україні партійної системи з домінуючою партією. Окремі результати дисертаційного дослідження можуть бути використані для подальшого дослідження феномену домінуючої партії, а також сприяти політичним реформам в Україні у контексті побудови партійної системи європейського типу.

Основні положення й висновки дисертаційного дослідження можуть бути корисними при розробці навчальних курсів та спецкурсів для спеціальностей «Політологія», «Соціологія», «Державне управління», а також застосовуватися у викладанні курсів «Загальна теорія політики», «Кратологія», «Основи геополітики», «Партійна система України» у тому числі й для розробки таких нових курсів, як «Україна у світовій політиці», «Менеджмент соціокультурної діяльності», «Пострадянські політичні трансформації».

У **«Вступі»** дисертаційного дослідження автор обґрунтовує актуальність, мету, завдання дослідження, з'ясовує його наукову новизну та практичне значення.

Перший розділ **«Теоретико-методологічні засади дослідження пострадянських партійних систем»** присвячений з'ясуванню основних теоретичних засад дослідження партійних систем серед країн пост-СРСР. Автор зазначає, що найбільш релевантною теорією, яка описує пострадянські режимні трансформації є теорія неопатримоніалізму. У контексті неопатримоніальної демократії ми по-іншому бачимо роль політичних партій. На пострадянському просторі провідне місце в системі влади займають представники неопатримоніальної бюрократії, а місце та роль політичних партій суттєво змінюється. Відбувається свого роду «коперніканський переворот» в системі державної влади, де партії більше не формують політичну повістку дня, а знаходяться у ролі клієнта представників неопатримоніальної бюрократії. У результаті цього політичні партії втрачають свою важливу роль у формуванні державної політики та стають лише виконавцями волі більш сильних політичних акторів.

У другому розділі **«Домінуюча та домінантно-патронажна партія в системі політичної влади»** автор досліджує механізм перетворення партії на домінуючу та параметри, за якими можна ідентифікувати партійну систему з домінуючою партією. З огляду на відмінність пострадянської специфіки функціонування домінуючих партій від світового досвіду ми пропонуємо в подальшому партії, що домінують в країнах пост-СРСР називати домінантно-патронажними. Фактором, який відрізняє системно-домінуючі від домінантно-патронажних партій виступає ступінь впливу партії на владу, тобто її реальна здатність формувати органи виконавчої влади та впливати на прийняття державницьких рішень.

У третьому розділі **«Особливості формування партійної системи з домінантно-патронажною партією в Україні»** дисертант досліджує етапи формування партійної системи в Україні та виокремлює спроби політичних

партій трансформуватися у домінантно-патронажні. Автор детально зупиняється на найбільш успішному досвіді побудови домінантно-патронажної партії на базі Партії регіонів, а також аналізує причини втрати нею домінуючих позицій. Наприкінці розділу дисертант подає три сценарії еволюції української партійної системи: 1) картельна партія у вигляді союзу БПП та НФ; 2) формування партійної системи з домінантно-патронажною партією; 3) широка коаліція.

У «**Висновках**» підкреслюється, що на розвиток української партійної системи значний вплив чинить її радянська політична спадщина. «Спадок» минулого режиму починає відтворюватися в нових реаліях, набираючи видозмінених форм. У СРСР функціонувала однопартійна система, в якій КПРС виконувала роль зв'язки між владою та народом. Партія не мала конкурентів, володіла монополією на використання державних ресурсів та застосовувала силовий інструмент у боротьбі з ідеологічними опонентами. Для новостворених українських партій характерним є їх вождистський характер партій та прагнення завоювати домінуючі позиції з подальшим «захопленням держави», тобто встановленням контролю за ключовими її ресурсами, а також залежність партій від фінансово-промислових груп, які беруть під свій «патронат» політичні сили, надаючи їм фінансову, організаційну та медійну підтримку в обмін на політичну лояльність та відстоювання інтересів на законодавчому рівні. Беручи до уваги принципову відмінність у функціонуванні домінуючих партій на пострадянському просторі та в зарубіжних країнах, у ході дослідження запропоновано розрізняти системно-домінуючі та домінантно-патронажні партії.

Ключові слова: партійна система, пострадянські трансформації, домінуюча партія, домінантно-патронажна партія, неопатримоніалізм.

Список публікацій:

1. Назаров М. Особливості демократичного транзиту в Україні та Республіці Молдова / М.С. Назаров // Вісник ХНУ імені В.Н.Каразіна.

- 2012. – № 1031. – Серія: «Питання політології». – Випуск 22. – С.75-81.
2. Назаров Н. О некоторых особенностях становления постсоветских партийных систем / Н.С. Назаров // Научные ведомости Белгородского национального университета. – 2013. – № 15. – Серия: «История, политология, экономика, информатика». – Випуск 27. – С.160-163.
 3. Назаров М. Кількісні та якісні підходи до типологізації партійних систем / М.С. Назаров // Вісник ХНУ імені В.Н.Каразіна. – 2014. – № 1111. – Серія: «Питання політології». – Випуск 26. – С.42-46.
 4. Nazarov N. Theoretical analysis of party systems / Nikolay Nazarov. // British Journal of Education and Science. – 2014. – №1. – С. 193–197.
 5. Назаров М. Пострадянський псевдодемократичний транзит / М.С.Назаров // Гілея. – 2015. №99. – Серія: Політичні науки. – с.87–103.
 6. Назаров М.С. Формування гуманістичних цінностей в умовах демократії / М.С. Назаров // Гуманізм. Трансгуманізм. Постгуманізм : міжнародна науково-теоретична конференція, 19 – 20 квітня 2013 р.: тези доп. – Суми, 2013. – С. 32–33.
 7. Назаров М.С. Альтернативні підходи у дослідженні пострадянських партійних систем / М.С. Назаров // Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. : у 2-х част. Ч. 2 : у 2-х томах (Суми – Курськ, 18 квітня 2014 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, В. М. Звагельський, Р. Камберова та ін. – Суми – Курськ : Сумський державний університет, Південно-Західний державний університет, 2014. – Ч. 2, Т. 1. – с. 171-173.
 8. Назаров М.С. Змішані підходи до типологізації партійних систем / М.С. Назаров // Міжнародна науково-практична конференція «Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності державами та міжнародними міждержавними організаціями», м. Дніпропетровськ, 9-10 травня 2014 р. – с. 99-102.

9. Назаров Н.С. Неопатримониальная природа постсоветских трансформаций / Н.С. Назаров // Международная научно-практическая конференция «Приоритеты развития общественных наук в XXI веке», г. Одесса, 16-17 мая 2014 г. – с. 96-97.
10. Назаров М.С. Інституційні передумови консолідації партійних систем / М.С. Назаров // Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства: матеріали всеукраїнської наукової конференції викладачів, аспірантів, співробітників та студентів, м. Суми, 21-22 квітня 2016 р. / Відп. за вип. О.М. Сушкова. – Суми: СумДУ, 2016. – С. 324-326.
11. Назаров М. Передумови консолідації партійних систем / М.С. Назаров // Гілея. – 2016. №104. – Серія: Політичні науки. – с.380–383.
12. Назаров М. Домінуюча партія як інструмент інституціоналізації політичного простору / М.С. Назаров // Вісник ХНУ імені В.Н.Каразіна. – 2016. – Серія: «Питання політології». – Випуск 30. – С.55–61.

SUMMARY

During our research we analyzed the Ukrainian features of the formation of post-Soviet party systems with a dominant party. Firstly, we explore the transformations of the regime in post-USSR to make a comprehensive approach to the analysis of party systems in post-Soviet states. The author shows that the party system in the post-Soviet Ukraine reproduced features of the post-Soviet regime transformations. The central elements of these regimes are klientelism and corruption. Klientelism or klient-patronage relations are relations of a personal loyalty, in which economic power and resources cartridge are being exchanged for political and electoral customer loyalty. This happens due to the lack of official channels' development and extremely low rational political process. The result of klient-patronage relations is a personalization of power. There is a transfer of traditional notions of power, which belonged to the kings, princes and leaders in modern reality. This officer has positioned itself not as a temporary manager who has the authority under the law, but as a ruler accountable to the object. In this system corruption becomes a generally accepted model of behavior.

In post-Soviet Ukraine party system plays in policy rather a supporting role. Civil bureaucracy serves as a central agent of economic and political process and carries out the state policy. Around the powerful financial-industrial groups formes klient-patronage networks is formed with personal connections as a structure element. Political parties are fighting not for votes, but for a more favorable place in the hierarchy of klient-patronage network. In other words, it's not political parties, who form the government and set the tone for the political process, but the state administration, which creates the party organizations to implement its own policy. This fundamental difference in the functioning of political parties in Western countries and the former Soviet Union gives us a reason to offer our own typology of a party system with a dominant party.

Since 2010, in Ukraine we notice the tendency to form a party system with a dominant-patronage party. Until then a series of trasnformations followed: political reform of 2004, which resulted in Ukraine became parliamentary-presidential

republic and transition to proportional electoral system. This enabled the eastern political elites consolidate around the Party of Regions and thanks to electoral law also to increase its strength in parliament by majoritarian MPs. An important event that led to the transformation of the Party of Regions to dominant-patronage party was the return to the Constitution of 1996, which again conferred additional powers of the President. Parliamentary elections of 2012 further contributed to the establishment of this trend through the introduction of a mixed electoral system. Having received a rather moderate result for the proportional component, the Party of Regions won a convincing advantage by the majority. In this context there is a need to explore historical examples of party dominance. In particular, the dominant party operated in Sweden, Japan, Mexico, India, Egypt and Indonesia at various times. These countries have different political regimes, historical experience, but methods of holding power and the loss of dominance have much in common. These developments are important to analyze the specific formation of Ukrainian party system with a dominant-patronage party.

Scientific novelty of the results is that the thesis author suggests his own typology of party systems of the dominant party, which clearly delineated dominant and dominant-patronage party. The author emphasizes that the main factor differentiating the degree of influence in favor of the party in power, that is, its ability to form a real executive power and influence a decision-making state-building. If a party is directly involved in public policy and occupies a dominant position in the political field, then this party we call «dominant»; when the party dominates over the others, but decision is made outside - this party will be called a dominant-patronage. Thus, the dominant party is the central actor of political life, whereas the dominant-patronage party is the only tool of executive power to institutionalize its own dominant position.

The practical significance of the thesis is that some of the results of the research can be used to further study the phenomenon of the dominant party, the likelihood of its occurrence in the Ukrainian political realities. The main provisions and conclusions of the research may be useful in the development of training

courses and special courses for specialties «Political Science», «Sociology», «Public Administration» and used in teaching the course «General Theory of Politics», «Fundamentals of geopolitics» «Ukraine's party system» including development of new courses such as «Ukraine in World Politics», «Management of Socio-Cultural Activities», «Post-Soviet Political Transformations».

In the «**Introduction**» author identifies the relevance, purpose, objectives of the study, finds its scientific novelty and practical value.

The first section «**Theoretical and methodological basis of the study of post-Soviet party systems**» dedicates to the elucidation of basic theoretical principles of research party systems among the post-Soviet Union. The author notes that the most relevant theory, which describes the post-Soviet regime transformations is neopatrimonial theory. In the context of neopatrimonial democracy we see the role of political parties differently. In the former Soviet Union a leading position in the power system was occupied by representatives of the bureaucracy and the place and role of political parties are significantly changing. There is a sort of «Copernican revolution» in the system of government where the parties do not shape the political agenda of the day and are representatives of neopatrimonial bureaucracy. As a result, political parties lose their important role in shaping public policy and are only executing the will of the more powerful political actors.

The second section, «**The dominant and dominant-patronage party system of political power**» studies the mechanism of formation the dominant party and parameters which can identify the party system with a dominant party. Given the difference between party dominance in post-USSR countries and international experience, we offer parties that dominate in the post-Soviet countries to be called dominant-patronage. The factor that distinguishes dominant-patronage and dominant parties is the degree of influence of the party in power, its ability to form a real executive power and influence on a decision-making process.

The third section, «**The features of formation of party system with a dominant-patronage party in Ukraine**» explores the stages of party system in

Ukraine and attempts to isolate political parties transformed into a dominant-patronage. The author explores the most successful experience of building a dominant-patronage party based on Party of Regions and analyzes the causes of loss of its dominant position. At the end of chapter a thesis takes three scenarios of the evolution of Ukrainian party system: 1) as a cartel party alliance between Petro Poroshenko Bloc and National Front; 2) formation of a party system with a dominant-patronage party; 3) broad coalition.

The «**Conclusions**» stress that the development of Ukrainian party system has a significant impact of Soviet political legacy. «Legacy» starts playing the previous regime in the new reality, picking a modified form. In the Soviet Union a one-party system operated in which the Communist Party served as links between the government and the people. The party had a monopoly on the use of public resources and applied power tool in combating ideological opponents. For newly created Ukrainian parties are characterized by their dictatorship nature of the party and the desire to win a dominant position followed by «state capture». Having regard to the fundamental difference in the functioning of the dominant parties in the former Soviet Union and in foreign countries, the study proposed to distinguish between dominant and dominant-patronage party.

Keywords: party system, post-Soviet transformations, dominant party, dominant-patronage party, neopatrimonialism.

References:

1. Nazarov, M. (2012). Osoblyvosti demokratyčnoho tranzytu v Ukrajinі ta Respublici Moldova [Features of democratic transit in Ukraine and Moldova]. Bulletin of Karazin's KNU, Series: »The issue of political science«, 22, 75–81 [In Ukrainian].
2. Nazarov, M. (2013). O nekotorych osobennostiach stanovlen'ya postsovetskykh partynnykh system [Some features of the formation of post-Soviet party systems]. Scientific bulletins of the Belgorod National University, Series: «History, Political Science, Economics, Informatics», 27, 160–163 [In Russian].

3. Nazarov, M. (2014). Kilkisni ta jakisni pidchody do typolohizaciji partijnych system [Quantitative and qualitative approaches to the typology of party systems]. Bulletin of Karazin's KNU, Series: »The issue of political science«, 26, 42–46[In Ukrainian].
4. Nazarov, M. (2014). Theoretical analysis of party systems. British Journal of Education and Science, 1, 193–197.
5. Nazarov, M. (2015). Postradianśký psevdodemokratičnyj tranzyt [Post-Soviet pseudo democratic transit]. Gileya, Series: «Political science», 99, 87–103[In Ukrainian].
6. Nazarov, M. (2013). Formuvannia humanistyčnych cinnostej v umovach demokratiji [Formation of humanistic values in democracy]. International theoretical conference «Humanism. Transhumanism. Posthumanizm», 32–33 [In Ukrainian].
7. Nazarov, M. (2014). Al'ternatyvni pidchody u doslidženni postradianśkyh partijnych system [Alternative approaches in the study of post-Soviet party systems]. International practical conference «Personality, society, state, problems of the past and present», 171–173 [In Ukrainian].
8. Nazarov, M (2014) Zmišani pidchody do typolohizaciji partijnych system [Mixed approaches to the typology of party systems]. International practical conference «Scientific and theoretical aspects of solving global problems by States and NGO's», 99–102 [In Ukrainian].
9. Nazarov, M. (2014). Neopatrymonyálnaja pryroda postsovetskyh transformacyj [Neopatrimonial nature of post-Soviet transformations]. International practical conference «The priorities for the development of social sciences in the twenty-first century», 96–97 [In Russian].
10. Nazarov, M. (2016). Instytutcijni peredumovy konsolidaciji partijnych system [Institutional preconditions for the consolidation of party systems]. All-Ukrainian scientific conference «Social and humanitarian aspects of modern society», 324–326 [In Ukrainian].

11. Nazarov, M. (2016). Peredumovy konsolidaciji partijnykh system [Background of party systems consolidation]. Gileya, Series «Political science», 104, 380–383 [In Ukrainian].
12. Nazarov, M. (2016). Dominujuča partija jak instrument instytucionalizaciji polityčnoho prostoru [The dominant party as a tool to institutionalize the political space]. Bulletin of Karazin's KNU, Series «The issue of political science», 30, 55–61 [In Ukrainian].

ЗМІСТ

ВСТУП.....	16
1. Теоретико-методологічні засади дослідження пострадянських партійних систем.....	22
1.1. Категоріальний апарат для аналізу сучасних партійних систем	22
1.2. Консолідація демократії та партійної системи.....	39
1.3. Підходи до вивчення трансформацій пострадянських політико-партійних систем.....	56
Висновки до розділу 1.....	70
2. Домінуюча та домінантно-патронажна партія в системі політичної влади.....	73
2.1. Домінуюча та домінантно-патронажна партія як інструмент інституціоналізації політичного простору	73
2.2. Порівняльний аналіз еволюції домінуючих партій	92
2.3. Політичні системи з домінантно-патронажною партією на пострадянському просторі	114
Висновки до розділу 2.....	124
3. Особливості формування партійної системи з домінантно-патронажною партією в Україні	127
3.1. Етапи формування домінантно-патронажних партій в Україні.....	127
3.2. Зміна позицій домінантно-патронажних політичних партій (на прикладі Партії регіонів).....	151
3.3. Перспективи формування домінантно-патронажної партії в Україні.....	168
Висновки до розділу 3.....	184
ВИСНОВКИ.....	186
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	191
ДОДАТКИ.....	213

Актуальність теми. Становлення української партійної системи не можливо розглядати у відриві від загальної логіки пострадянських трансформацій. Домінування неформальних інститутів, клієнтарно-патронажних відносин, корупційних схем під фасадом демократії стали візитною карткою країн пост-СРСР. У партійній системі пострадянської України відтворюються особливості пострадянських режимних трансформацій. Центральними елементами цих режимів є клієнтелізм та корупція. У пострадянській Україні партійна система грає швидше допоміжну роль у формуванні державної політики, а центральним агентом економічного та політичного процесу виступає цивільна бюрократія, яка по суті і здійснює державну політику. Спроби української політичної еліти сформувати домінантно-патронажну партію розпочалися на початку 2000-х. Це було зумовлено стрімким економічним ростом в державі, який сприяв формуванню перших потужних фінансово-промислових груп (ФПГ). Ці групи починають активно долучатися до партійних справ, перетворюючись на спонсорів політичного процесу. Починаючи з 2010 року в Україні стає все більш чіткою тенденція до формування партійної системи з домінантно-патронажною партією. До цього призвело ряд таких подій як: політична реформа 2004 року, в результаті якої Україна стала прем'єр-президентською республікою та перехід до пропорційної виборчої системи. У цьому контексті з'являється необхідність дослідити історичні приклади партійного домінування в Японії, Мексиці, Індії та Єгипті. Це абсолютно різні країни, з різними політичними режимами, історичним досвідом, проте особливості приходу до влади домінуючої партії, методи утримання та втрати її домінуючої ролі мають чимало спільного.

Неабияку цінність у дослідженні еволюції політичних партій та партійних систем внесли Ж. Блондель, К. фон Бойме, К. Боллен, М. Вайнер, М. Дюверже, Б. Ісаєв, Д. Карамані, Р. Катц, Дж. Лаполамбара, М. Ліпсет, П. Майер, С. Роккан, Дж. Сарторі, А. Сіарофф. До аналізу особливостей функціонування партійної системи з домінуючою партією долучилися

Л. Алаєв, Дж. Браунлі, Т. Ворожейкіна, В. Гельман, Г. Голосов, К. Грін, Ю. Коргунюк, Х. Креспо, П. Павленко, К. Раббімов, А. Рябов, А. Мелешевич. Розвиток партійної системи України в контексті функціонування «партії влади» аналізували С. Конончук, Ю. Остапець, І. Поліщук, М. Примуш, М. Розумний, А. Романюк, Н. Ротар, Ю. Шведа, Ю. Якименко.

Специфіка пострадянських трансформацій перебуває у фокусі уваги західних теоретиків із різних галузей соціально-політичного знання (К. Банс, Г. Гейл, Л. Даймонд, Т. Карл, Т. Карозерс, Т. Кузьо, М. Макфол, К. Мацузато, О. Мотиль, А. Пшеворський, Ч. Тіллі, С. Хантінгтон, К. Ціммер, Ф. Шміттер та інші). Вітчизняні та російські науковці Т. Авксентьєва, М. Афанасьєв, О. Бабкіна, В. Бушанський, В. Волков, В. Гельман, В. Горбатенко, Г. Зеленько, М. Ільїн, А. Колодій, М. Курбатова, О. Крисенко, С. Левін, О. Малінова, Ю. Мацієвський, А. Олійник, В. Радаєв, О. Романюк, О. Фісун, М. Шаповаленко сконцентрували увагу на специфіці політико-режимних змін та процесів демократизації на пострадянському просторі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у контексті наукової комплексної теми кафедри політології філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна: «Розвиток політичної системи України у порівняльній і глобальній перспективі».

Мета і завдання дослідження. Дисертаційного дослідження полягає у виявленні української специфіки формування пострадянських партійних систем з домінуючою партією. Визначення головної мети дослідження зумовило необхідність розв'язання низки взаємопов'язаних **завдань**:

- провести ретроспективний аналіз становлення та функціонування політичних партій та партійних систем в умовах пострадянських трансформацій;
- дослідити зарубіжний досвід функціонування партійних систем з домінуючою партією;

- встановити принципову відмінність між домінуючою та домінантно-патронажною партією;
- встановити передумови формування партійної системи з домінантно-патронажною партією в Україні;
- проаналізувати особливість функціонування домінантно-патронажної партії та її вплив на інші політичні партії;
- окреслити перспективи формування домінантно-патронажної партії в Україні після 2014-го року.

Об'єктом дослідження виступають пострадянські партійні системи з домінуючою партією.

Предметом дослідження є специфіка становлення, функціонування та еволюції партійної системи з домінуючою партією в Україні.

Методи дослідження. Дисертаційну роботу розроблено із застосуванням системного, історичного та компаративного методів, а також теорії неоінституціоналізму. Системний підхід застосовувався для аналізу партійних систем в контексті пострадянських режимних трансформацій. Історичний метод використовувався при дослідженні еволюції політичних партій, партійних систем, а також під час аналізу становлення української партійної системи. Компаративний метод був використаний для аналізу партійних систем з домінуючою партією в Японії, Мексиці, Індії та Єгипті, а також на пострадянському просторі. Неоінституціональна теорія, що акцентує увагу на формальних та неформальних правилах гри та історичній спадщині, використовувалася для аналізу специфіки політичних інститутів країн пострадянського простору. Важливу роль у дослідженні пострадянських режимних трансформацій загалом та особливостей формування партійної системи з домінантно-патронажною партією в Україні відіграла теорія неопатримоніалізму, яка фокусується на домінуванні неформальних відносин та практик. Емпірична база дослідження містить дані соціологічних досліджень та дані моніторингів провідних дослідницьких інститутів України (Інституту соціології НАНУ, Національного інституту

стратегічних досліджень); дані щорічних світових рейтингів із демократичного аудиту, зроблені міжнародними неурядовими організаціями й аналітичними центрами (Freedom House, Центр Разумкова); нормативно-правову базу України (Конституція України, закони України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України).

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає у комплексному порівняльному дослідженні специфіки становлення, функціонування та еволюції домінуючих партій в контексті неопатримоніальних інститутів та практик у пострадянських країнах загалом та в Україні зокрема. У дисертаційному дослідженні були здобуті результати, новизна яких конкретизується у таких положеннях:

Уперше:

- запропоновано власну типологію партійних систем з домінуючою партією, в якій чітко розмежовуються системно-домінуючі та домінантно-патронажні партії. Основним фактором диференціації виступає ступінь впливу партії на владу, тобто її реальна здатність формувати органи виконавчої влади та впливати на прийняття державницьких рішень. Якщо партія безпосередньо залучена до формування державної політики та займає домінуючі позиції на політичному полі через переважно формальні інститути, то таку партію ми називаємо системно-домінуючою; у випадку, коли партія домінує серед інших переважно на основі неформальних інститутів та практик, а центр реального прийняття рішень знаходиться поза нею – таку партію ми будемо називати домінантно-патронажною;

- досліджено спільні та відмінні риси функціонування партійної системи з домінуючою партією в Японії, Мексиці, Індії та Єгипті у порівнянні з країнами пострадянського простору, виокремлено спільні закономірності, які проявилися під час боротьби партій за домінування, безпосередньо у процесі домінування та спільні риси, які приводили до втрати домінуючих позицій;

- проаналізовано перманентні кроки української політичної еліти у напрямку створення «партії влади» та її перетворення на домінантно-патронажну партію. Починаючи з 2000-х років, українська політична еліта активно використовує політичні партії в якості інструменту політичної боротьби. Метою політичної еліти є завоювання «партією влади» домінуючих позицій для повноцінного контролю над парламентом та політичним простором країни. У цьому відношенні найбільш успішним проектом олігархічних кланів виявилася Партія регіонів у 2006-2012 роках;

- проаналізовано тенденції формування домінуючої партії в політичній системі України після Революції Гідності 2014 року і запропоновані сценарії її розвитку (картельна партія, формування партійної системи з домінантно-патронажною партією, широка коаліція).

Удосконалено:

- розуміння процесів становлення та функціонування партійних систем з домінантно-патронажною партією на пострадянському просторі. На прикладі Російської Федерації та Казахстану показано ключові пункти еволюції пострадянських партійних систем та мотивацію політичних еліт до створення домінантно-патронажних партій;

- систематизовано основні внутрішні та зовнішні причини втрати домінуючих політичних позицій Партією регіонів. До внутрішніх факторів ми відносимо внутрішньопартійну фракціоналізацію, яка сприяла відцентровим тенденціям у партії після 2012 року. До зовнішніх факторів відносимо геополітичну кон'юнктуру, яка активно проявилася у період 2013-2014 рр. та призвела до втрати партією домінуючих позицій;

Дістали подальший розвиток:

- роль та місце партійної системи України в системі неопатримоніальної влади, а саме другорядність політичних партій у формуванні державної політики в умовах домінування неопатримоніальної бюрократії та президентської вертикалі влади;

- необхідні передумови для консолідації партійних систем та взаємозв'язок між консолідацією партійної системи та політичного режиму. До необхідних умов консолідації партійних систем ми відносимо консолідацію кордонів національних держав; вибір форми правління; вибір виборчої системи.

Практичне значення одержаних результатів визначається необхідністю розуміння передумов та наслідків формування в Україні партійної системи з домінуючою партією. Окремі результати дисертаційного дослідження можуть бути використані для подальшого дослідження феномену домінуючої партії, а також сприяти політичним реформам в Україні у контексті побудови партійної системи європейського типу.

Основні положення й висновки дисертаційного дослідження можуть бути корисними при розробці навчальних курсів та спецкурсів для спеціальностей «Політологія», «Соціологія», «Державне управління», а також застосовуватися у викладанні курсів «Загальна теорія політики», «Україна у світовій політиці», «Менеджмент соціокультурної діяльності», «Пострадянські політичні трансформації».

Особистий внесок здобувача полягає в тому, що подані в дисертації наукові результати отримані автором самостійно. Автору належить постановка завдань і розробка теоретичних та методологічних аспектів визначеної проблеми. Вихідні ідеї та положення, висновки розроблені автором на базі вивчення широкого й водночас репрезентативного кола оригінальних зарубіжних і вітчизняних джерел з окресленої проблематики.

Апробація результатів дослідження. Основні ідеї дисертаційного дослідження були представлені на круглих столах та семінарах, організованих кафедрою політології філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (II та III Слобожанських політологічних читаннях, круглому столі «Політичний режим України: інституційні виміри та динаміка розвитку» тощо). Проміжні результати були опубліковані в матеріалах роботи засідання круглого столу «Партійна

система України після парламентських виборів – 2012» (Регіональний філіал національного інституту стратегічних досліджень у м. Харкові, 2012 рік), Міжнародної науково-теоретичної конференції «Гуманізм. Трансгуманізм. Постгуманізм» (Сумський державний університет, 2013 рік), Всеукраїнської конференції «Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства – 2014», Міжнародної науково-практичної конференції «Пріоритети розвитку суспільних наук у XXI столітті» (Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2014 рік), Міжнародної науково-практичної конференції «Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення» (Південно-західний державний університет, 2014 рік). Проміжні результати дисертаційної роботи також були представлені під час участі у Ялтинській Європейській стратегії (Ялта, вересень 2013 року); відкритих лекціях у Федеральній вищій технічній школі Цюріха (Цюріх, лютий 2014 року); Вишеградській школі політичного лідерства (Будапешт, січень-лютий 2015 року), Варшавській Євроатлантичній літній школі (Варшава, липень 2015 року), академічного стажування в Ясському університеті ім. Куза (Румунія, травень 2017 року).

Результати дослідження були апробовані на засіданнях і теоретичних семінарах кафедри політології філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 12 наукових праць, у тому числі 7 статей у фахових виданнях з політичних наук.

Структура і обсяг дисертаційного дослідження. Дисертація складається із анотації, вступу, трьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків, додатків, списку використаних джерел, який налічує 205 найменувань. Загальний обсяг дисертаційного дослідження складає 224 сторінки (з них – 175 сторінок основного тексту), що містить 6 рисунків, 8 додатків, у тому числі список використаних джерел – 24 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСТРАДЯНСЬКИХ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ

1.1. Теоретичний апарат для аналізу сучасних партійних систем

У політичних системах більшості сучасних світових держав партійна система займає одну з центральних позицій. Для комплексного розуміння проблематики дослідження партійних систем ми застосуємо ретроспективний аналіз політичних партій та партійних систем. Необхідно зауважити, що роль партійних систем загалом та політичних партій зокрема в різних країнах не однакова, а тому для пояснення цього ми звертаємо серйозну увагу на політичні системи досліджуваних країн. Історичні передумови грають суттєву роль у формуванні партійних систем, а значить цьому аспектові також буде приділена значна увага в рамках нашого дослідження.

Розпочнемо наше дослідження з кількох визначень політичних партій. Отже, політична партія (від лат. *pars* – частина) – незалежне громадське об'єднання, що має стійку структуру і постійний характер діяльності, виражає політичну волю своїх членів і прихильників та бачить своїм завданням участь у визначенні політичного курсу даної держави, у формуванні органів державної влади і управлінні, а також у здійсненні влади через своїх представників [1]. Інше визначення, дане вітчизняними вченими О.Бабкіною та В.Горбатенком, політична партія – добровільне об'єднання людей, що прагнуть домогтися здійснення ідей, які вони поділяють, задоволення спільних інтересів, організована певним способом частина якоїсь соціальної верстви, класу, покликана висловлювати й захищати інтереси цієї спільноти, домогтися їх дотримання й виконання [2].

Досліджуючи походження політичних партій, російський партолог Б. Ісаєв акцентує увагу на етимологічну двоякість самого терміну «партія». З одного боку партія розуміється як частина суспільства, яка об'єднується

заради спільних цілей, має єдині обов'язки, бореться за владу, а з іншого – те, що розділяє, не дає сформулювати спільні позиції [3, с. 42]. Тобто, у поняття «партія», на нашу думку, вкладається такий зміст: це організація, яка об'єднується заради досягнення певних цілей та водночас відмежовується від подібних до неї організацій.

Для більш чіткого розуміння специфіки пострадянських політичних партій та партійних систем нам варто зупинитися також на таких поняттях як «фракція» та «клієнтела». Фракція (нім. – fraktion) розуміється сучасними дослідниками як певне утворення всередині парламенту та група всередині політичної партії. У подальшому в дослідженні феномену домінуючої партії нас буде цікавити фракція як угруповання всередині політичної партії. Поняття «клієнтела» з'являється у Стародавньому Римі приблизно у III ст. до н.е., його ж суть у нерівноправному обміні послугами між «патроном» та «клієнтом», де перший за рахунок свого статусу використовує другого у своїх цілях, в результаті віддячуючи за надані послуги матеріальними чи символічними благами. Таким чином, клієнтели будуються на клієнтарно-патронажних відносинах, що означає «відданість і підтримка взамін на патронаж» [3, с. 43].

Як відомо, М. Вебер виділив три етапи формування політичних партій: 1) аристократичне угруповання; 2) політичний клуб та 3) масова партія [4]. Ці організації відрізняються одна від одної більш широкою чи вузькою соціальною базою. Варто зазначити, що ці етапи здебільшого описують еволюцію політичних партій в країнах Європи та не є релевантними для країн, що розвиваються. Партії як аристократичні угруповання з'являються вже у Стародавньому Римі. Римська знать гуртувалася навколо лідера у неформальні союзи, які не мали чіткої організаційної структури, метою яких було отримання влади. Члени угруповання часто підтримували між собою братські відносини, практикували заведення шлюбних та родинних зв'язків один з одним, що наближає їх до такого утворення як сім'я. Перші згадки про аристократичні угруповання з'являються в англійських трактатах приблизно

у XVIII ст., які іменуються партіями. Мова йде про дві партії – «торі» та «вігі», які конкурували на той час у парламенті Англії. Спочатку основною ідеологічною відмінністю між ними була релігійна: торі були католиками, в той час як вігі – протестантами. Проте згодом ці партії розійшлися також у баченні майбутнього держави: торі виступали за монархічну форму правління та реабілітацію тих, хто постраждав під час революції, у той час як вігі були прихильниками обмеження абсолютиської влади парламентом.

Політичні клуби почали виникати в Європі здебільшого після Великої французької буржуазної революції 1789 року. Серед основних відмінностей від попереднього етапу варто виділити наступні: зростання ролі ідеологій та програми партії; структура організації стає більш чіткою та формальною; окрім аристократії участь у політичному процесі здобувають інші прошарки суспільства, зокрема міщанство. Хоча поразка французької революції та прихід до влади Наполеона призупинили перехід до третього етапу розвитку політичних партій, однак цей процес був незворотнім. У період так званої «весни народів» в країнах Європи відбувається перехід від політичних клубів до політичних партій у сучасному їх розумінні. Із середини XIX ст. для політичних еліт стає очевидним, що подальше ігнорування мас та розв'язання важливих для держави питань у тісному колі «обраних» є неможливим. Як зауважує український дослідник Ю. Шведа, «із формуванням електорату, із рухом до виборчої демократії – як невід'ємний її елемент з'являються політичні партії» [5, с.32]. Виникають масові партії здебільшого лівого спрямування, які мають на меті через широку політичну участь громадян покращити свій результат на парламентських виборах.

На нашу думку, появу сучасних політичних партій треба розглядати в контексті процесу демократизації. Визначальною рисою демократії є те, що «сучасна демократія може існувати тільки як представницька демократія» [6, с. 9]. Суть демократії – це влада народу, тобто безпосередня участь громадян у державних справах. Перехід до загального виборчого права в США та країнах Західної Європи надав громадянам цих держав реальну можливість

реалізації їх демократичних прав та свобод. Зрозуміло, що весь народ не може безпосередньо керувати державою, яка складається із великої кількості індивідів різного віку, соціального статусу, релігійних та суспільних груп, а значить кількість людей, які приймають рішення має бути зменшена, за умови збереження представництва інтересів усіх соціальних груп. Таким чином, суть представницької демократії полягає в обранні усіма громадянами країни, які мають право голосу представників цього народу (еліту), які в органах влади будуть відстоювати інтереси народу. На сьогоднішній день політична партія є найкращою політичною організацією з репрезентації інтересів народу, якій поки що немає альтернатив. У демократичній державі партія виступає посередником між суспільством та владою, беручи на себе відповідальність під час керування державою. Партія, як правило, має чітку ідеологію, політичну програму дій, бачення внутрішньої та зовнішньої політики. Кожен бажаючий може долучитися до лав партії, тим самим підтримавши її програму та лідерів, що додає партії впевненості в її здатність здобути владу [7].

Акцентувавши увагу на важливості існування політичних партій як невід'ємної складової демократії, зосередимося на їх типології. Класик світової партіології М. Дюверже у своїй відомій праці «Політичні партії» пропонує декілька підходів до диференціації політичних партій. У ході дослідження історії розвитку політичних партій, вчений наголошує, що «все життя партії несе на собі родовий відбиток її походження, і становище депутатів у партії служить проявом загального співвідношення електоральної і парламентської активності з іншими формами її діяльності» [8, с. 90]. Отже, ми доходимо висновку, що початкові умови формування політичних партій суттєво впливають на всю подальшу їх діяльність.

Найбільш відомою серед західних дослідників є типологія, що базується на кількості та характері членства в партії та її організаційній структурі. Згідно цієї типології, усі політичні партії можуть бути поділені на масові та кадрові, різниця між якими тотожна різниці між кількістю та

якістю. Історично першими виникають кадрові партії, що зумовлене існуванням на той час обмеженого виборчого права. Зважаючи на неможливість участі широких суспільних мас у виборчому процесі, кадровим партіям немає необхідності у залученні значної кількості громадян до своїх лав. Тому не маючи кількісного наповнення, кадрові партії компенсують його якісним. Ці партії обслуговують професіонали, так звані нотаблі, які активізуються здебільшого під час виборчих кампаній для забезпечення перемоги відповідного кандидата. Прикладом кадрових партій можуть слугувати Республіканська та Демократична партії США, щоправда сам Дюверже відносить їх радше до напівмасових.

На відміну від кадрових, масові партії ставлять за мету мобілізувати якомога більше громадян у якості членів партії, діє система фіксованого членства та регулярна сплата членських внесків. Масові партії працюють на постійній основі, мають чітку організацію та ідеологію, система членських внесків дає можливість партії займатися просвітницькою роботою серед своїх членів та у певній мірі профінансувати виборчу кампанію. Варто зазначити, що з моменту введення загального виборчого права по сьогоднішній день маємо справу виключно з масовими партіями, що зумовлене більш активною участю громадян у політичному житті суспільств.

Тепер перейдемо до аналізу функцій політичних партій. На нашу думку одне з найбільш вдалив обґрунтувань функцій політичних партій навів російський дослідник Г. Голосов [9, с.151]. Він говорить про те, що у реальному житті перед політичними партіями стоїть багато завдань, проте варто виділити чотири основні функції: 1) політична партія є сполученою ланкою між владою та народом. Мається на увазі те, що у процесі політичної діяльності виникає необхідність у комунікації між елітою та масами, і саме політичні партії слугують механізмом передачі інформації в обох напрямках; 2) партія виконує функцію акумуляції соціальних інтересів. Серед множини різноманітних інтересів та вимог політичні партії мають обрати найбільш загальні та першочергові для суспільства та сприяти реалізації цих прагнень;

3) третьою функцією є постановка колективних цілей. Ця функція у певній мірі є оберненою до попередньої. Якщо в процесі акумуляції соціальних інтересів політичні партії «збирають» прагнення та вимоги народу в свою програму, то постановка колективних цілей означає первинність партії у формуванні досить глобальних цілей для всього суспільства; 4) четвертою функцією політичних партій є рекрутування керуючої еліти. Дійсно, у процесі партійної діяльності найбільш здібні в організаційному плані мають можливість бути обрані на керівні посади як на рівні партії так і державних органів влади. У свою чергу К. фон Бойме виокремлює такі чотири функції політичних партій: 1) визначення мети; 2) акумуляція та вираження соціальних інтересів; 3) мобілізація та соціалізація громадськості у межах системи, особливо на виборах; 4) «рекрутування» еліти та формування уряду [10].

Після теоретичного аналізу політичної партії доречно приступити до аналізу взаємодії між політичними партіями, яка відбувається в рамках партійної системи. У політичному житті суспільства партії функціонують не ізольовано одна від одної, а знаходяться у постійній взаємодії. Це дає нам право говорити про систему взаємозв'язків, яку в політичній науці називають партійна система. Відомий французький дослідник М. Дюверже зауважив, що «у будь-якій країні (за винятком держав з однопартійним режимом) співіснують декілька партій: форми та способи цього співіснування визначають партійну систему» [8, с. 263]. Для більш ґрунтовного розуміння генезису партійних систем ми зупинимося на історичних передумовах їх виникнення. Адже постає цікаве питання: чому в одних країнах формується однопартійний режим, в інших – двопартійний, а в третіх – багатопартійний. Це саме питання стосується ідеологій: у Німеччині користується популярністю партія християнсько-демократичного спрямування, а у більшості інших держав – ні.

На це питання ми знаходимо відповідь в епохальній праці М. Ліпсета та С. Роккана під назвою «Партійні системи та уподобання виборців».

Автори доходять висновку, що передумовою формування партійної системи в будь-якій країні є соціальні розколи (cleavages), а модель найбільш суттєвих розколів та їх політичне обґрунтування можуть бути упорядковані за допомогою двовимірного простору [11, с. 99]. На думку М. Ліпсета та С. Роккана в європейській історії відбулися дві переломні події, які зумовили масштабні трансформації у політичному житті, зокрема сприяли розвитку партійних систем. Мова йде про національну та промислову революції, які відбулися в Європі відповідно на початку та вкінці ХІХ ст. та зумовили появу чотирьох розколів у соціально-політичному житті суспільств.

Національна революція пов'язана з формуванням нових політичних утворень – національних держав, а також пануванням в них концепту ліберальної демократії, основними атрибутами якої є парламентаризм, верховенство права, свобода слова та незалежність судової гілки влади. Довгостроковим результатом цих трансформацій стало формування двох розколів: центр проти периферії (centre-periphery cleavage) та держава проти церкви (state-church cleavage). Конфлікт центр проти периферії виникає, коли держава починає централізувати політичну владу, адміністративну структуру та податкову систему. Це також стосується мов національних меншин, етнічних та релігійних груп. Результатом трансляції цього розколу на партійну систему є поява різноманітних партій регіонального та етнічного спрямування, а також партії мовних меншин (партії французько- та німецькомовних меншин Італії). Конфлікт держави проти церкви обумовлений поступовою втратою влади церкви над суспільством. Ліберальна ідеологія окрім цінності індивідуалізму та демократії наголошує ще й на необхідності секуляризації (відхід від релігійної традиції до світської раціональності). Конфлікт держави та церкви лежав у площині впливу на свідомість громадян двох конкуруючих організацій (світської та релігійної). Таким чином, формується два антагоністичні табори: консерватори, які виступають за повернення до старого релігійного порядку та ліберали, котрі схильні до розмежування світської та релігійної влади з домінуванням

першої. Результатом розколу є формування релігійних партій – Християнсько-демократичний союз у Німеччині, Швейцарська католицька партія і т.д [12].

Два наступні розколи зумовила промислова революція кінця XIX ст. Процеси урбанізації та індустріалізації в першу чергу створюють розрив між жителями міст та сіл, адже роль села поступово падає, а міста – зростає. Другим наслідком революції стає розкол через володіння засобами виробництва, таким чином виникає два протиборствуючих табори – власники (капіталісти) та робітники (пролетаріат). Розкол місто-село виникає спочатку між фермерами та промисловими і торгівельними підприємцями через різні правила гри. Фермери, працюючи у сфері сільського господарства, звикли до преференцій у торгівлі (політика протекціонізму), яка знімає певні ризики. Представники ж промисловості прагнуть вільного ринку без втручань держави, вільної конкуренції та ініціативи. На думку дослідника Д. Карамані, цей розкол у великій мірі зміцнюється культурними відмінностями між містом та селом (відкритість vs. замкненість культури) [13, с. 241]. Результатом розколу стає поява аграрних та селянських партій: Австралійська селянська партія, Фінська центристська партія.

Нарешті останній розкол «власники-робітники» виникає безпосередньо в умовах індустріального виробництва, де перші володіють засобами виробництва, а другі – ні. Фактично це конфлікт між промисловими підприємцями (буржуазія), які заклали початок промислової революції та робочим класом (пролетаріат), поява якого стала результатом цієї революції. Стає очевидною пригніченість пролетаріату класом буржуазії, що зумовлює появу соціалістичних партій, завданням яких є полегшити умови праці робітників, боротися за їх соціальні права, урівняти людей між собою. Виникає чисельна кількість соціалістичних партій, які у співпраці з профспілками, мобілізують величезну кількість робітників у свої лави [14]. Так була створена Аргентинська соціалістична партія, Швецька соціал-демократична робітничка партія та Іспанська соціалістична робітничка партія.

Окресливши передумови формування партійних систем, логічно буде перейти до розгляду відомих їх типологій. Існує два критерії, які суттєво впливають на класифікацію партійних систем – кількісний та якісний. Також є комбіновані критерії, які включають у себе найбільш істотні компоненти як кількісного, так і якісного підходу. Класифікація партійних систем за кількісним критерієм є найдавніша та одна з найбільш поширених. М. Дюверже, розрізняючи партійні системи у відповідності до кількості конкуруючих партій, виділяє три їх типи: однопартійна, двопартійна та багатопартійна системи. Зрозуміло, що в однопартійній системі існує єдина партія, яка одноосібно формує урядовий корпус; двопартійна система має дві конкуруючих партії, які поперемінно знаходяться при владі; багатопартійна система характеризується наявністю більше, ніж двох партій, які конкурують між собою [15].

Однопартійна система здебільшого характерна для тоталітарних держав, в яких фашистська чи комуністична партія насаджує єдину ідеологію, систему цінностей. Проте єдина партія може бути й демократичною, яка з часом у ході чесних та відкритих виборів трансформує партійну систему в багатопартійну (Республіканська народна партія К. Ататюрка в Туреччині). Однопартійну систему прийнято розглядати як велику політичну інновацію ХХ століття, але вона існувала й до появи фашистських та комуністичних партій, тому насправді великою інновацією ХХ століття є не єдина партія, а просто Партія [16, с. 361]. При однопартійному режимі Партія виступає у ролі сполученої ланки між урядом та народом, яка безперервно координує свої дії в залежності від реакції народу на дії влади. Теоретично, така позиція Партії є досить ефективною, оскільки у результаті постійного контакту з народом влада не опиняється «відірваною» від реалій, але практика показала, що Партія далеко не завжди транслює «на гору» усі сподівання народу.

На думку М. Дюверже, двопартійна система є найбільш природною формою політичної конкуренції, адже «кожний раз, коли громадська думка

опиняється перед особливо великими фундаментальними проблемами, вона виявляє схильність кристалізуватися навколо двох протилежних полюсів» [17, с.235]. Справді, двопартійний режим має певні незаперечні переваги: він сприяє пом'якшенню ідеологічних протиріч, поступової кристалізації політичних поглядів навколо двох партій; полегшує долю виборців, які обирають не між десятками партій, які часом не мають явних відмінностей, а між двома крупними партіями з різним баченням майбутнього; двопартійний режим забезпечує стабільність уряду, адже одна партія знаходиться при владі, інша – в опозиції, а значить лише громадяни через інструмент виборів делегують одній з них право здійснювати владу на більш-менш довготривалий термін.

Нарешті, М. Дюверже виділяє багатопартійний режим, це коли в політичному полі функціонує більше двох партій, які є відносно стабільними. Основною його перевагою є максимальне представництво різних соціальних прошарків, інтересів, поглядів через політичні партії, які між собою конкурують. Це дає змогу активним членам суспільства створювати політичні партії та брати участь у виборах, просуваючи свої групові інтереси. Таким чином, політична система отримує шанс стати більш збалансованою за рахунок появи ідеологічно різних політичних сил. Коли ми розглянемо результат багатопартійності в парламенті, то дуже швидко зауважимо суттєві недоліки цієї системи. Легко зауважити, що при багатопартійності жодна партія не здатна одноосібно сформувати уряд, вдаючись до коаліцій з іншими партіями. Теж саме стосується опозиції, яка часто також складається з більш, ніж однієї партії [18, с. 217]. Результатом цього стає низька стабільність уряду, постійні конфлікти та розколи, нездатність конкретної партії реалізовувати свою програму, що врешті-решт може призвести до паралічу законодавчої гілки влади в цілому. Отже, класифікація партійних систем за чисто кількісним критерієм, яку запропонував М. Дюверже, безумовно відображають в цілому відмінності між партійними системами, але не розкриває таких якісних особливостей як міжпартійні відносини,

ідеологічна дистанція між ними, внутрішньопартійна інфраструктура, а значить потребує доповнень.

З часом вчені все більше переконувались у тому, що кількісний підхід повноцінно не описує реалії функціонування партійних систем, а тому їх поділ на однопартійні, двопартійні та багатопартійні є неадекватним [19, с. 316]. На противагу кількісному підходу, Дж. Лаполамбара та М. Вайнер запропонували для класифікації партійних систем зняти числову складову та оперувати виключно якісними критеріями. Для цього ними було введено три взаємозалежні критерії: 1) ступінь відкритої та чесної конкуренції; 2) можливість зміни правлячої партії; 3) показник ідеологізованості партійної системи.

У відповідності до першого критерію партійні системи бувають конкурентні та неконкурентні. При конкурентній партійній системі опозиція при інших однакових умовах має рівні шанси з владою на перемогу, у той час як при неконкурентній – влада створює опозиції різноманітні перешкоди, що суттєво знижує шанси останньої на перемогу. За другим критерієм партійні системи діляться на обертові та гегемоністські. Обертові гарантують, що у разі перемоги опозиційної партії на виборах, вона перейде на місце влади, а гегемоністські дають можливість партії-гегемону залишатися при владі, використовуючи для цього різноманітні виборчі технології. За третім критерієм партійні системи бувають ідеологічні та прагматичні. Ідеологічним партійним системам характерна суттєва ідеологічна дистанція між партіями, що призводить до конфронтації та нетерпимості, у той час як прагматичним притаманна концентрація партій на конкретну роботу, яка має бути виконана [20, с. 190].

Об'єднавши другий та третій критерії Дж. Лаполамбара та М. Вайнер виділяють ще чотири підтипи партійних систем, а саме: 1) гегемоні-ідеологічний, де партія-гегемон ідеологізує всю свою політичну діяльність; 2) гегемоні-прагматичний, в якому партія-гегемон виступає з деідеологізованих позицій, висуває прагматичні цілі; 3) обертово-

ідеологічний, особливістю якого є прихильність політичних партій одній ідеології за відсутності партії-гегемона; 4) обертово-прагматичний, якому характерна відсутність ідеологічного фактору та реальна політична конкуренція [19, с. 317]. Отже, типологія партійних систем Дж. Лаполамбара та М. Вайнера, що побудована винятково на якісних критеріях є доволі перспективною, хоча у той же час дуже загальною. Вона ґрунтується винятково на ідеологічних засадах партій та характері міжпартійної боротьби, зовсім не беручи до уваги кількісний аспект.

Іншим шляхом при типологізації партійних систем пішли дослідники Ж. Блондель та Дж. Сарторі. Беручи до уваги певну односторонність попередніх підходів до типологізації партійних систем, кожен з них запропонував змішаний підхід, який би поєднував у собі найбільш доцільні критерії як кількісного, так і якісного підходу. Французький вчений Ж. Блондель у своєму варіанті типології використав один кількісний та два якісних критерії [21]. На відміну від Дюверже, за кількісний критерій Блондель узяв не кількість партій, а їх електоральну силу. Таким чином, якщо одна й та сама партія постійно набирає більше 65% голосів – це ознака однопартійної системи; коли дві партії отримують сумарно більше 75% – маємо справу з двопартійною системою; нарешті, коли дві найвпливовіші політичні партії сумарно одержують менше 75% голосів виборців – це багатопартійна система.

Якісними критеріями у Ж. Блонделя виступають політична впливовість та місце партій в ідеологічному спектрі. За політичною впливовістю вчений поділяє партії на великі (підтримка 40%), середні (15-30%) та малі (менше 10%). З точки зору ідеологій Ж. Блондель розглядає лише партії, які сповідують такі загальновідомі ідеології як комуністична, соціалістична, ліберальна, християнська та консервативна. Таким чином, типологія партійних систем Ж. Блонделя за наявними трьома критеріями має наступний вигляд: 1) двопартійна система, в якій дві великі партії отримали сумарно більше 75% голосів виборців; 2) система «двох з половиною»

партій, де мають місце дві великі партії та третя, що за рівнем підтримки суттєво поступається двом іншим; 3) багатопартійна система з домінуючою партією, особливістю якої є те, що одна партія займає провідні позиції в партійній системі за наявності інших партій; 4) багатопартійна система без домінуючої партії, де ні одна із партій за впливовістю не переважає інші [22, с. 307]. У даній класифікації наш інтерес фокусується на системі «двох з половиною» партій, яка є креативним нововведенням для позначення змістовної прірви між двопартійною та багатопартійною системами. «Половинна партія» за результатами виборів отримує значно менше парламентських місць, ніж дві інші, а тому її роль полягає скоріше у балансуванні між двома великими партіями [23, с. 344]. Такого роду партія, як правило, виступає у ролі «сателіта» однієї з впливових партій, допомагаючи їй сформувати більшість.

Дж. Сарторі наголошує на обмеженості застосування чисто чисельного підходу до класифікації партійних систем та активно критикує досить грубий їх поділ на однопартійну, двопартійну та багатопартійну. На його переконання для побудови найбільш адекватної класифікації спочатку необхідно з'ясувати з підходами до підрахунку релевантних партій та індексу фрагментації та поляризації системи. Сарторі погоджується з тим, що кількість партій у системі справді має сенс при класифікації, адже «кількість партій відображає важливу особливість політичної системи: в якій мірі політична влада фрагментована чи не фрагментована, розсіяна чи сконцентрована» [19, с. 317]. Далі вчений наголошує на тому, що система розрахунку партій не може існувати без правил підрахунку. Отже, перед тим як почати рахувати партії, треба визначитися з правилами, у відповідності до яких одні партії будемо вважати релевантними, а інші – ні.

Для цього вчений пропонує ввести критерій нерелевантності малих партій. Диференціюють партії на великі та малі у відповідності до їх могутності, яка у випадку політичних партій є електоральною могутністю. Дійсно, «могутність у місцях» є саме тим індикатором, який окреслює для

нас розміри партії, її потенційний вплив у парламенті. Маючи інформацію стосовно кількості парламентських місць, які отримали партії, ми вже можемо припустити, яка партія зможе стати центром формування коаліції. Наступним кроком Дж. Сарторі пропонує розглянути політичні партії як урядовий інструмент. У цьому контексті дослідник виділяє два критерії – коаліційний потенціал (coalition potential) та потенціал шантажу (blackmail potential), у відповідності до яких партії можуть вважатися релевантним чи не релевантними [24, с.320].

Коаліційний потенціал не залежить від електоральної могутності партій: малі партії можуть мати досить міцний коаліційний потенціал, у той час як великі партії – слабкий. Дж. Сарторі робить висновок, що партія є не релевантною, якщо протягом деякого часу вона залишається надлишковою, тобто не здатною долучитися до коаліційної більшості. Обмеження цього правила полягає у тому, що потенційні коаліційні партнери мають бути ідеологічно близькими. Опозиційно орієнтовані партії повинні мати достатній потенціал шантажу, щоб вважатися релевантними. Ця партія має бути справжньою відцентровою силою, яка має протилежний до правлячих партій вектор дії. Маючи відмінну від партій урядової коаліції ідеологію, програму дій та партнерів, такого роду партія стає справжнім «шантажером» влади, не зважаючи на її розмір. І навпаки, якщо партія не здатна нав'язати змагання парламентській більшості – вона має вважатися нерелевантною. Спираючись на ці два критерії нерелевантності, ми не будемо рахувати партії, які не мають потенціалу входження до коаліційної більшості або, у випадку опозиційно орієнтованої партії, – якщо вона не здатна нав'язати боротьбу парламентській більшості.

Як вже було зазначено, Дж. Сарторі запропонував змішану типологію партійних систем. Якщо кількісний критерій базується на кількості політичних партій в системі, то якісний – на критерії поляризації та фрагментації. Принцип критерію поляризації полягає у тому, що ідеологічно близькі політичні партії розміщуються на одному полюсі, створюючи таким

чином коаліцію, а фрагментація, навпаки, розкидає на різні полюси ідеологічно ворожі політичні партії. На основі даних критеріїв Дж. Сарторі виділяє сім класів партійних систем: 1) однопартійна система; 2) гегемоністська система; 3) система з домінуючою партією; 4) двопартійна система; 5) система обмеженого плюралізму; 6) система крайнього плюралізму; 7) атомізована система. Знакове нововведення Дж. Сарторі полягає в тому, що він розділяє на три окремі класи традиційну однопартійну та багатопартійну системи. Досліджуючи класифікацію партійних систем за Дж. Сарторі, ми зосередимося виключно на його нововведеннях.

Для гегемоністської партійної системи, на відміну від однопартійної, притаманно існування декількох партій, за умови, що жодна з них не може реально перемогти партію-гегемон. У рамках даної системи можливе проведення демократичних виборів, у той же час тотальний вплив партії-гегемона на суспільство майже не залишає шансів конкурентам на перемогу. Проте з часом гегемонія однієї партії породжує високий рівень корупції, зрощення партійних та державних структур призводить до надмірної бюрократизації, як результат – партія втрачає довіру серед громадян та автоматично виникає запит на новий політичний проект [25, с. 107].

Партійна система з домінуючою партією передбачає реальну конкуренцію між партіями, періодичне проведення демократичних виборів, за умови, що всі партії мають більш менш рівні шанси на перемогу. Однак одна з партій, не маючи жодних штучно створених переваг, займає на політичному полі домінуючі позиції або самостійно, або у складі коаліції з партією-сателітом. Секретом успіху цієї партії може слугувати її діяльність, яка у кризовий для держави час сприяє загальнонаціональній консолідації, модернізації та розвитку. З часом, в міру втрати партією своєї «внутрішньої енергії», вона вже не в змозі виступати від імені всіх громадян та проводити політику модернізації, а це, врешті-решт, призводить до втрати її домінуючих позицій у політичному спектрі.

Серед багатопартійних систем Дж. Сарторі виділив систему обмеженого та крайнього плюралізму. Система обмеженого плюралізму включає в себе 5-7 політичних партій, які зосереджуються на двох ідеологічних полюсах. Де-факто маємо справу з біпартійною системою, відмінність полягає у тому, що на полюсах знаходиться більше однієї партії. Доцентрові сили направляють партії від ідеологічної периферії до центру, що унеможливорює появу антисистемних сил [26]. При системі крайнього плюралізму в політичній системі діють відцентрові сили, формується більше двох ідеологічних полюсів, що призводить до появи антисистемних політичних партій та «двосторонньої опозиції», члени якої ведуть боротьбу між собою. Ще однією особливістю цієї системи є крайній популізм усіх політичних партій (здебільшого опозиційних), що компенсує їх принципову нездатність реально впливати на прийняття рішень. Зі збільшенням числа нерелевантних політичних партій та ідеологічної дистанції між ними, система крайнього плюралізму вироджується в атомізовану партійну систему. У даному випадку вже не має принципової різниці кількість партій у партіомі, адже за правилами їх підрахунку, які ми встановили раніше, ці партії ми вважаємо нерелевантними. Варто зауважити, що хоча типологія Дж.Сарторі побудована на теоретичних засадах, її недоліком є те, що виділені типи партійних систем не є взаємовиключними. У якості прикладу сам автор зазначає, що системи з домінуючою партією можна також віднести до двох інших типів [27, с. 199].

Критерій ідеологічної дистанції, який є одним із центральних у типологізації партійних систем, може бути коректно застосований виключно до післявоєнних демократій. Канадський дослідник А. Сіарофф пропонує власну типологію партійних систем, основним показником якої є кількість партій, які подолали прохідний бар'єр та двопартійна концентрація. Новизною його підходу є те, що до цих показників він додає відносні розміри партій, які обумовлені кількісним відношенням двох лідируючих партій, а також другої та третьої за величиною партій [28, с. 58]. Вчений сформував

типологію партійних систем на підставі комбінації чотирьох параметрів: 1) середньої кількості партій, що отримали не менше 2 % місць у парламенті; 2) середньої кількості місць, що отримали дві лідируючі партії; 3) середньої величини співвідношення місць, що отримали перша та друга за результатами партії; 4) середньої величини співвідношення місць, що отримали друга та третя за результатами партії.

У залежності від кількості партій, які подолали 2 % прохідний бар'єр, А. Сіарофф виділяє двопартійну систему, обмежену багатопартійну з 3-5 партіями та крайню багатопартійну з 6-9 партіями. Двопартійна система має свої підтипи: конкурентна (партії змінюють один одного при владі) та неконкурентна (одна з них знаходиться тривалий час при владі). Обмежена багатопартійна з 3-5 партіями поділяється на систему з домінуючою партією, систему з двома партіями лідерами та систему з балансом сил між основними політичними партіями. Система крайньої багатопартійності в свою чергу складається з 6-9 партій та включає в себе конфігурації, які не увійшли до двох попередніх типів. Зокрема, це багато партій з балансом сил між ними або дві лідируючі партії, які не здатні створити коаліцію з третьою. Типологія партійних систем А. Сіароффа є більш повною в порівнянні з попередніми, теоретично послідовною та включає в себе взаємовиключні категорії. Однак недоліком цього підходу є інша сторона її повноти – складність практичного використання.

1.2. Консолідація демократії та партійної системи

Успішність консолідації партійних систем на посткомуністичному просторі загалом та на пострадянському зокрема напряму залежить від консолідації демократичної політичної системи. Водночас характер партійної системи є важливим індикатором якості та ступеня консолідації демократії. Для аналізу передумов консолідації партійних систем ми використовуємо два теоретичні інструменти: інституційний підхід та теорію демократичного транзиту.

Аналізуючи інституційні передумови консолідації партійних систем, німецький партолог К. фон Бойме виділив три основні фактори, які грають вирішальну роль у становленні партійних систем: 1) консолідація кордонів національних держав; 2) вибір форми правління; 3) вибір виборчої системи [29, с.309–323]. Консолідація кордонів національних держав є вкрай важливою передумовою консолідації партійних систем, адже це робить чітким та зрозумілим політичне поле, на якому «грають» політичні партії. Для країн «четвертої хвилі» демократизації характерним є активізація націоналістичних та сепаратистських проявів, які проявляються у двох формах: сецесії – виділенні певного регіону у процесі створення нової держави (Придністров'я, Абхазія, Південна Осетія) та іредентизмі – прагненні етнічної меншини до возз'єднання з проживаючою в іншій державі спільнотою (Косово, Албанія). Звертаючись до історії, вчений зазначає, що тільки у п'яти з дев'ятнадцяти східноєвропейських країн кордони в 1990-х роках співпадали з кордонами старих національних держав (Польща, Румунія, Чехословаччина, Югославія, Угорщина). Національне питання в регіонах, які шукають свою ідентичність заходила настільки далеко, що результати виборів у значній мірі дублювали етнічний склад населення. [30, с. 58].

Другим фактором, який суттєво впливає на консолідацію партійних систем є вибір форми правління. Цей вибір є продуктом політичної

трансформації, в результаті якої встановлюється президентський, парламентський чи змішаний режим. Досліджуючи ймовірність встановлення того чи іншого режиму в процесі трансформації не важко зауважити, що на початкових етапах транзиту в основному формується президентський чи змішаний режим. Ця обставина пояснюється тим, що на початкових етапах демократизації партійна система має фрагментарний характер, її суб'єкти не мають досвіду коаліційної діяльності, як результат – політична вага парламенту досить низька. На наступних етапах трансформації, по мірі демократизації політичної системи та вироблення механізмів міжпартійної взаємодії роль партійної системи зростає, а значить і з'являється можливість зміни форми правління. Важливим фактором, який впливає на становлення політичного режиму на пострадянському просторі є співвідношення сил між партійною номенклатурою та демократичною опозицією. Якщо перевага на боці номенклатури, то зростає вірогідність формування президентської форми правління, якщо ж сильніші демократи – встановлюється парламентська чи змішана система.

На думку Х. Лінца, найбільш прийнятною для консолідації партійної системи формою правління є парламентська. Справа полягає в тому, що при парламентській моделі інститут виборів створює справжню альтернативу державному курсу. Внаслідок волевиявлення в парламенті формуються різноманітні конфігурації: коаліційний уряд, співпраця влади та опозиції чи їх конфронтація. А найголовніше є те, що опозиційні партії отримують шанс взяти реванш на наступних виборах та сформувати уряд [31, с.52]. У той час президентські режими навпаки збільшують поляризацію суспільства, сприяють подальшій персоналізації влади та унеможливлюють інституційний розвиток політичних партій. На певному етапі демократизації в Україні, як і в більшості країн посткомуністичного простору відбувся перехід від президентської до парламентської системи з обмеженням повноважень президента та поділу влади на незалежні гілки. Окрім цього на партійну систему впливають такі інституційні фактори як: розподіл влади між

регіональними та федеральними органами влади; місце та роль конституційного суду у структурі державної влади тощо.

Наступним інституційним фактором, що впливає на консолідацію партійних систем є виборча система. Цей фактор вважається вченими одним із найбільш потужних чинників впливу на становлення партійних систем. Досліджуючи взаємозв'язок між виборчим законом та партійною системою, М. Дюверже запропонував три підходи, які отримали назву «соціологічних законів»: 1) режим пропорційного представництва веде до багатопартійної системи з жорсткими, незалежними і стабільними партіями; 2) мажоритарне голосування в два тури веде до багатопартійної системи, в якій партії характеризуються «м'якою» структурою, схильністю до альянсів і відносною стабільністю; 3) мажоритарне голосування в один тур веде до дуалістичної системи з чергуванням при владі великих незалежних партій» [32, с. 300]. Вчений наголошує на тому, що ці закони відображають виключно загальні закономірності взаємозв'язків між виборчою та партійною системами та у неконсолідованих демократіях можуть зустрічатися певні відхилення. Якщо зупинитися на пострадянському досвіді трансформацій, то зауважимо, що для радянської номенклатури для збереження політичних позицій найбільш вигідна мажоритарна виборча система. Ця система сприяє максимальному використанню наявних переваг та збереження статус-кво. Для демократичної опозиції навпаки, вигідною виборчою системою є пропорційна, яка унеможливорює монополію однієї партії на владу, сприяє конкуренції та партійному будівництву. Важливо зазначити, що остаточний вплив на консолідацію партійних систем чинить спільна дія кількох інститутів.

Розглянувши три базові фактори консолідації партійних систем, ми переходимо до додаткових критеріїв, які характеризують якість консолідації. Перед тим як розглянути ці критерії, зауважимо, що про консолідацію партійної системи ми можемо говорити лише тоді, коли політичні партії досягли певної автономії як від держави, так і від суспільства. Це вкрай важлива умова, адже лише при наявності партій як самодостатніх суб'єктів

політичного процесу можлива консолідація партійної системи. Першим критерієм, що відповідає за стан консолідації є рівень екстремізму. Мається на увазі те, що для кращої консолідації партійної системи необхідний мінімальний рівень насилля та екстремізму. Специфіка країн Східної Європи полягає в тому, що за ліберально-демократичними партіями, які з'являються під час транзиту не рідко ховаються націоналістичні сили. Для прикладу, в таких поліетнічних країнах як Югославії та Словенії майже всі відомі політичні партії були націоналістичними.

Значним фактором в контексті успішної консолідації партійних систем є чітка структура соціальних та політичних розколів. С. Ліпсет та С. Роккан розглядали становлення партійних систем Заходу у взаємозв'язку з трансформаціями, які були викликані в XIX ст. промисловою та національною революціями. Відповідно окрім інституційного, ми можемо виокремити і соціетальний підхід при дослідженні еволюції партійних систем. У рамках цього підходу, консолідація партійних систем відбувається в результаті оформлення своєрідної констеляції соціетальних розколів у конкретному суспільстві. Дослідивши різні підходи в аналізі соціальних розколів, Г. Голосов виділив сім проблемних вимірів, які впливають на становлення партійних систем: 1) релігійний; 2) культурно-етнічний; 3) соціально-економічний; 4) зовнішньополітичний; 5) посматеріальний; 6) розкол «місто-село»; 7) вимір «підтримки режиму» [29, с. 207–222]. На початкових стадіях транзиту більш проявляють себе територіальні та культурні розколи, які використовуються демократичною опозицією для політичної боротьби. Після зміни влади має місце створення багатьох квазі-партій, які орієнтовані на харизматичного лідера. З часом більшість з них припиняють своє існування, а найбільш життєздатні починають формувати партійну систему.

Як ми вже показали, у перехідних суспільствах актуалізується досить значна кількість соціальних розколів, однак не всі вони стають соціально-політичними. Соціальний розкол перетворюється на соціально-політичний у

тому випадку, коли налагоджується зв'язок між відповідною групою інтересів та партією, що представляє їхні групові інтереси на політичному рівні. Також важливим індикатором цього переходу є часовий – актуальність соціально-політичного розколу протягом тривалого проміжку часу. Вважається, що соціально-політичний розкол є встановленим, якщо протягом двох електоральних циклів зберігається зв'язок між певними соціальними групами та партіями, що представляють їх інтереси [33, с. 50–51]. Відсутність диференційованої структури групових інтересів впливає негативно на консолідацію партійних систем. У країнах Східної Європи має місце надмірна концентрація уваги суспільства на боротьбі між парламентськими партіями, у результаті чого інші суб'єкти політичного життя залишаються незатребуваними. Аналізуючи політичні трансформації в Польщі, В. Васович назвав цей феномен «надмірною парламентаризацією», маючи на увазі створення великої кількості карликових партій, бізнес списків, що сприяли штучній фрагментації партійної системи [34]. На початку транзиту серед країн посткомуністичного простору рівень політичної фрагментації був досить високим у порівнянні з країнами Заходу. У 1994 році в Угорщині об'єдналися ліва «Угорська соціалістична партія» та права «Союз вільних демократів», що стало безпрецедентним кроком на фоні перманентного ідеологічного протистояння у сусідніх країнах. Спад фракціоналізму є одним з індикаторів консолідації партійної системи. Серед східноєвропейських партій фракційність була наслідком розколів, що зсунулися і лише частково знайшли відображення в партійній організації.

Наступним індикатором консолідації партійної системи є здатність політичних партій сформувати парламентську коаліцію. Дієздатна коаліція з реальною підтримкою громадян їхнього курсу є необхідною умовою для становлення демократичного політичного устрою. Найкращим варіантом з точки зору партійної консолідації є формування коаліції «національного єднання», куди долучаються партії різного ідеологічного спрямування заради загальнодержавних цілей. Не важко помітити, що на посткомуністичному

просторі таких коаліцій сформовано не було, а до складу уряду входили представники найрізноманітніших фракцій, у тому числі комуністи. У разі поступового зменшення політичної фрагментації вірогідність створення дієздатних коаліцій зростає, однак це має місце на більш пізніх етапах демократичного транзиту. Для формування дієздатної коаліції важливою умовою є інституціоналізація коаліційної угоди шляхом чітких формулювань у Конституції. Проблема виникає в більшості перехідних демократій, де основний закон не регламентує діяльність коаліції, виконання положень коаліційної угоди, розподіл обов'язків та посад та відповідальність за невиконання угоди. Таким чином, неурегульованість діяльності коаліції в Конституції перехідних держав не сприяє цілісності та життєздатності парламентських коаліцій, а значить є перепорою на шляху до консолідації партійної системи.

Досліджуючи необхідні умови для консолідації партійних систем на посткомуністичному просторі, А. Мелешевич виділяє внутрішню стабільність та зовнішню автономію партійної системи як ключові передумови консолідації. Є три показники, які допомагають виміряти ступінь автономності партійної системи: 1) роль політичних партій у рекрутуванні кадрів для законодавчої гілки влади; 2) роль політичних партій у формуванні виконавчої влади; 3) могутність партії в різних регіонах держави [35, с. 52]. Роль партій у рекрутуванні кадрів для законодавчої та виконавчої влади є чітким індикатором того, що політичні партії розглядаються як самодостатні суб'єкти для допомоги у працевлаштуванні. Могутність партій у центрі та на місцях демонструють нам масштабність впливу партій, їхній «охват» електорату, потенціал впливу. У свою чергу внутрішня стабільність передбачає усталені норми взаємозв'язку між суб'єктами партійної системи, їх здатність до співіснування та кооперації. Також ми можемо впевнено говорити про фактор входження у європейські інтеграційні структури як позитивний чинник партійної консолідації, хоча основну роль у цьому процесі грають саме інституційні особливості політичної системи.

Аналізуючи інституційний розвиток посткомуністичних політичних систем, російський політолог І. Тарасов виділяє органічний та неорганічний тип партійної консолідації. Для органічного типу характерним є необхідний набір інституційних та процедурних передумов, що сприяють достатньо швидкій та успішній партійній консолідації. На відміну від органічного, неорганічний характеризується відсутністю необхідних передумов, що унеможлиблюють, блокують чи суттєво уповільнюють партійну консолідацію. І. Тарасов виділяє три історичні періоди формування консолідованої партійної системи на посткомуністичному просторі: 1) 1989-1991 охоплює період від ліквідації монополії комуністичної партії до моменту розпаду демократичних рухів; 2) 1991-1998 характеризується як нестабільністю партійних систем в країнах Центральної та Східної Європи, так і прагненням провідних політичних сил домінувати на політичному полі; 3) після 1998 період визначається тенденцією до стабілізації партійної системи та «стандартизації» політичних партій [36]. Кожен з цих періодів формує значний вплив на подальшу «долю» конкретної партійної системи, формуючи той чи інший тип партійної консолідації. У країнах, де сформувався органічний тип партійної консолідації, ми можемо констатувати й успішний демократичний транзит. Болгарія, Угорщина, Польща, Словенія та Чехія продемонстрували приклад органічної партійної консолідації, яка включала в себе значну роль парламентаризму, якісну партійну конкуренцію та здатність до формування дієздатних парламентських коаліцій в умовах функціонування ліберальної демократії.

Коли ми говоримо про країни, в яких демократичний транзит не закінчився чи виявився безуспішним, то ми обов'язково стикаємося з проблемою неорганічного типу партійної консолідації. Для цього типу характерними рисами є: низький рівень суспільної активності, гібридність політичного режиму, значні повноваження президента, незначна роль політичних партій у процесі прийняття політичних рішень. Партійна консолідації неорганічного типу обумовлена існуванням нав'язаного

консенсусу, що сприяє обмеженню конкуренції в обмін на збереження владних ресурсів [37, с. 182]. Для даних політичних систем типовим є домінування владних структур над структурами громадянського суспільства, моноцентризм інституту президента, домінування клієнтарно-патронажних відносин та персоналізація влади. Говорячи про роль громадянського суспільства в процесі партійної консолідації, вчені по-різному вбачають місце та роль цього демократичного інституту. Так, Г. Сіліман виділяє такі базові функції громадянського суспільства у ході демократизації: 1) формування в органах державної влади системи стримування та противаг; 2) підвищення рівня самоорганізації суспільства; 3) просвітницька діяльність серед широких мас за для підвищення рівня політичної свідомості; 4) активізації політичної участі; 5) допомога у розвитку демократичних інститутів [38, с. 306]. Суб'єкти громадянського суспільства грають відчутну роль як у процесі партійної консолідації, так і загалом у демократичному транзиті. Активні та освічені громадяни самоорганізуються у спільноти, які в подальшому впливають як на діяльність політичних партій, так і на владу загалом. На прикладах західноєвропейських країн ми можемо упевнитися в тому, що ефективні інститути громадянського суспільства сприяють органічній партійній консолідації, у той час як їх нерозвиненість (посткомуністичні країни) чи знаходження у зародковому стані (пострадянські країни) призводять до неорганічної консолідації партійної системи. Досліджуючи інститут громадянського суспільства, С. Горбатов основною його задачею бачить не у трансформації політичного режиму, а в демократизації соціуму. Це є досить актуальне твердження для посткомуністичного простору, де в значній мірі саме суспільство є носієм недемократичних цінностей.

Якщо прихильники інституційного підходу зосереджуються на функціонуванні політичних інститутів, то представники транзитологічного підходу у своїх дослідженнях перехідних суспільств роблять акцент на стратегічному виборі політичних еліт. З огляду на те, що процес консолідації

партійних систем в перехідних суспільствах пов'язаний з логікою демократичного транзиту, одним з підходів у дослідженні цього процесу є парадигма транзиту (transition theory). Родоначальник парадигми Д. Растоу у своїй праці «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі» окреслив основні фази та умови процесу демократизації. На переконання автора, необхідною передумовою демократичного транзиту є наявність національної єдності [39]. У даному випадку мається на увазі те, що більшість громадян держави відносять себе до єдиного політичного співтовариства. Справді, наявність національної єдності дає змогу державі функціонувати як цілісна система, відцентрові сили якої не є критичними. Консенсус всередині суспільства стосовно найактуальніших питань минулого та сьогодення дає змогу суспільству зосередитися на питаннях модернізації та демократизації, розв'язанні найбільш актуальних соціальних проблем. І навпаки – відсутність національної єдності відволікає увагу суспільства від необхідних реформ, адже більша частина часу витрачається на з'ясування стосунків та примирення.

На думку Д. Растоу на шляху демократизації існує три основні фази: підготовча, фаза прийняття рішень та фаза звикання [39, с. 6]. На першому етапі формуються антагоністичні сили, які за наявності попередньої обов'язкової умови вступають у фазу «тривалої та безрезультатної боротьби». Особливістю цього етапу є саме процес поляризації, а не плюралізму, як може видаватися на перший погляд. Завершується підготовча фаза розумінням частини політикуму необхідності лібералізації суспільного життя. Цей етап важливий саме появою конкуруючих еліт, які борються за владу. З початку ця конкуренція є безрезультатною, адже у сторін немає достатнього досвіду співпраці, але з часом, розуміючи необхідність компромісу, їхні позиції починають зближатися та з'являються перші спільні рішення.

Для фази прийняття рішень характерна наявність кількох політичних груп, які за допомогою переговорів досягають консенсусу. Саме еліти,

оцінюючи усі «за» та «проти», приймають стратегічне рішення щодо початку процесу демократизації. У першу чергу політичні лідери несуть відповідальність за початковий етап трансформацій та за подальше засвоєння нових правил і норм усіма членами суспільства. Також не останню роль на даному етапі відіграють успіхи держави у побудові правової держави [40, с. 60].

Будь-які прийняті рішення з плином часу стають нормою. На стадії звикання демократичні правила поведінки мають стати загальноприйнятими як для еліт, так і для мас. Це тривалий процес трансформації соціальних інститутів, який врешті-решт конститує демократію в суспільстві та робить процес реверсу неможливим. Таким чином, серед основних передумов виникнення демократичних політичних режимів вчений виділяє: 1) наявність національної єдності; 2) успіхи держави у сфері економічного розвитку та 3) прийняття нових демократичних «правил гри» усіма її учасниками, як елітами, так і масами.

Важливим уточненням до концепції транзитології є різниця у поняттях «перехід до демократії» та «демократичний транзит». Справа в тому, що у 80-х роках минулого століття родоначальники парадигми дали їй назву «перехід до демократії», чим підкреслили безальтернативність кінцевого пункту шляху – встановлення демократії. Після розпаду Радянського Союзу, зіткнувшись з величезними труднощами у дослідженні пострадянських трансформацій, вчені стали прихильниками використання поняття «демократичний транзит», що пояснюється абсолютно різними та непередбачуваними результатами країн, які стали на шлях демократизації [41, с. 266].

Модель реформістського переходу характеризується масами як головним актором трансформацій, стратегія має компромісний характер. Мобілізація мас знизу є головним стимулом еліти піти на реформи, розпочати демократичні перетворення. Типовим прикладом в рамках даної моделі є Чехословаччина. Хоча у 1989 році армія та міліція була готова до

застосування зброї проти протестуючих, революція відбулася мирним способом та отримала назву «Оксамитова революція». Після приходу до влади політичної сили на чолі з дисидентом В. Гавелом розпочались демократичні реформи: з конституції було вилучено норму про керівну роль комуністичної партії, взято курс на політичний плюралізм та верховенство права, більші повноваження отримали громади на федеральному та муніципальному рівнях [42, с. 18-20].

Суть моделі нав'язаного переходу полягає у силовій стратегії боротьби, де основним актором виступають еліти. Досить часто ця модель зустрічається у країнах, де влада належить військовим, а демократизація починається з конфлікту між ними. Наприклад, в Бразилії до 70-х років влада належала генералам армії, які вели досить репресивну політику, яка унеможливлювала вияв власної політичної позиції. З приходом у середині 70-х до влади Е. Гейзеле розпочалась лібералізація суспільного життя, яка виявлялася у відновленні політичних прав і свобод, повернення політичних мігрантів додому, виборність муніципальних органів влади.

Модель революційного переходу характеризується масами як основним актором, який обирає силову стратегію поведінки. Класичним прикладом революційного переходу слугують події, що відбулися в Росії у 1917 році. Невдоволені своїм становищем селяни та робітники, які складали 80% населення, хотіли нарешті отримати землю у поміщиків, робітники вимагали 8-ми годинного робочого дня тощо. Необхідна була лише політична сила, яка б змогла мобілізувати маси. Такою силою виявилися більшовики на чолі з В. Ульяновим (Леніним), які у 1917 році здійснили революція знизу, докорінно змінивши державний лад.

Розглянуті чотири моделі переходу до демократії є різними в контексті стійкості та перспектив консолідації демократії, тобто стану, коли «демократія стає єдиною грою в місті» [43, с. 15]. Якщо ми говоримо про моделі, що базуються на силових стратегіях – нав'язаний та революційний переходи, то вони взагалі не сприяють становленню демократичного ладу.

Досить часто ці переходи призводять до масштабного суспільного протистояння та побудови диктатури нового типу. Перехід до демократії через реформу пов'язаний з певною лібералізацією суспільного життя, але рідко коли призводить до стабільної консолідованої демократії. Очевидно, справа полягає у тому, що режим здатний трансформуватися до тих пір, поки відчуває тиск з боку суспільства. Як тільки маси перестають наполегливо вимагати демократичних змін – влада зупиняється чи навіть повертає назад до авторитарного минулого. Найбільш досконалою з точки зору консолідації демократичного режиму вважається модель пактованого переходу, у рамках якого еліти у компромісний спосіб домовляються про необхідність лібералізації суспільного життя. Це їх стратегічний вибір, який вони роблять часто під тиском обставин, але саме елітний компроміс без суспільних потрясінь, як правило, призводить до стійкої та консолідованої демократії.

Т. Карл та Ф. Шміттер піднімають питання кінцевого пункту демократизації. Власне транзит – це рух до демократії чи від автократії. Вчені наголошують на тому, що «в літературі, яку тепер відносять до «транзитологічної», ніколи не стверджувалося, що у всіх країнах, де змінюються лідери, лібералізуються окремі аспекти політичного життя, приймаються нові конституції і починають проводитися вибори, відбувається зміна режиму» [44, с. 277-278]. Таким чином, транзит варто розуміти скоріше як рух від автократії до інших форм правління. Ніхто не може сказати напевно про кінцевий пункт шляху: це може бути модифіковані форми тієї ж автократії, різні форми демократії чи проміжні режими – гібридні. Як бачимо, демократія виступає лише як один з ймовірних результатів демократичного транзиту, сам же транзит не є єдиним еволюційним процесом, а становить собою набір альтернативних шляхів, не завжди гладких і прямих. Серед транзитологів існує розуміння того, що подальшу долю демократії визначають зовсім інші чинники, ніж ті, які призвели до початку лібералізації. Проте на цьому їх консенсус вичерпується і кожен із

вчених по-своєму розуміє ті необхідні умови, за яких демократія має можливість стати стійкою та консолідованою. Варто лише зазначити, що більшість дослідників погоджується з тим, що необхідною умовою успішної консолідації демократії є успішне вироблення колективних рішень [45, с. 322]. Саме цей показник є невід'ємним у контексті збереження демократії і подальшої її консолідації.

Американський вчений А. Пшеворський у своїй відомій роботі «Демократія і ринок» зосередився на етапах демократизації та ключових акторах цього процесу. Використовуючи ідеї теорії раціонального вибору та стратегічні підходи теорії ігор, вчений моделює різноманітні політичні конфігурації, наголошуючи на тому, що учасники демократичного змагання володіють нерівними економічними, ідеологічними та організаційними ресурсами [46, с. 29]. Більше шансів на перемогу, безумовно, має найбільш організована політична сила. Вчений виділяє чотирьох основних акторів, від взаємодії між якими залежить перспектива демократизації: 1) прибічники твердої лінії; 2) реформатори; 3) помірковані; 4) радикали. Перші два актори належать до провладного авторитарного режиму, два ж останні – до опозиції. З'ясуємо більш докладно всі ці політичні угруповання та розглянемо можливі конфігурації альянсів між ними.

Прибічник твердої лінії здебільшого зустрічаються у середовищі репресивного апарату авторитарного режиму (поліції та армії), а також серед юридичної бюрократії та журналістів. Для представників цього політичного угруповання характерною ознакою є безкомпромісність у боротьбі, консерватизм, не бажання йти на будь-які поступки, намагання зберегти статус-кво. Реформаторами від авторитарного режиму можуть бути як провладні політики, так і керівники великих підприємств. У кризовий період представники цього політичного табору роблять стратегічний вибір на користь демократичних змін та розпочинають переговори як з представниками твердої лінії влади, так і з опозицією. Опозиція ж представлена двома акторами: помірковані та радикали. Їх інтереси, як

правило, співпадають, ключова ж різниця полягає у методах. Помірковані політики роблять ставку на переговори та досягнення компромісу, не ставлячи за мету отримати «все й одразу» [47]. Усвідомлюючи наявність відданого авторитарному режиму репресивної машини, помірковані не йдуть на відкритий конфлікт, намагаються діяти виключно в політичній площині. Натомість радикали бажають отримати перемогу негайно, не прагнуть до переговорів та компромісів, готові до силового протистояння.

Авторитарний режим втрачає свою могутність двома шляхами: через розкол усередині авторитарного блоку чи тиск ззовні представників громадянського суспільства. Перший варіант обумовлений появою серед політичної еліти незгодних з обраним курсом та спроб підштовхнути режим до лібералізації. Другий варіант є більш небезпечним у контексті стійкості авторитарного режиму, так як «авторитарним режимам загрожує не підриг їх легітимності, а організація контрґегемонії: колективних проектів альтернативного майбутнього» [48, с. 30]. Тим чи іншим шляхом починається процес лібералізації, для якого характерним є послаблення контролю держави за суспільним життям, поява паростків політичної конкуренції, наявність альтернативних сенсів та бачення майбутнього. Лібералізацію варто розуміти як необхідний проміжний етап на шляху демократизації. Від реакції представників твердої лінії на початку лібералізації залежить подальша доля демократичних трансформацій: авторитарний режим може піти на посилення репресій або погодитися на необхідні зміни. У першому випадку перспективам подальшої демократизації настає кінець, а у другому – з'являється можливість перейти до першої стадії демократизації.

Звільнення з-під авторитарного режиму є першим кроком на шляху демократизації. Цей процес супроводжується компромісами та протистоянням двох протиборчих таборів – влади та опозиції. Як ми вже зазначали в кожному з них є по два актори, від взаємодії яких залежить кінцевий результат цієї стадії. Успіх на шляху звільнення з-під авторитарного

режиму можливий лише при умові досягнення компромісу між поміркованими представниками авторитарного блоку та опозиції. А.Пшеворський також зазначає, що необхідним процес на шляху демократизації є модернізація, тобто успішні кроки на шляху індустріалізації, урбанізації, покращення якості освіти тощо [49, с. 158]. Ключовими акторами двох протиборчих таборів є реформатори від авторитарного блоку та помірковані від опозиції. Від їхньої здатності домовлятися та йти на компроміси залежить успіх чи провал першої стадії демократизації. Для розуміння тих кроків, на які вони йдуть, необхідно розглянути можливі стратегії цих акторів та розкрити їх мотивації.

Стратегічний вибір реформаторів полягає у наступному: альянс з представниками твердої лінії авторитарного режиму або альянс з поміркованими представниками демократичного табору. У свою чергу помірковані обирають між альянсом з радикалами (повне повалення авторитарного режиму) або з реформаторами (компромісне рішення). У випадку, якщо прибічники твердої лінії об'єднуються з реформаторами, а помірковані з радикалами, ми отримаємо два конкуруючих угруповання влади та опозиції, а як результат протистояння – збереження авторитарного режиму. Якщо ж прибічники твердої лінії об'єднуються з реформаторами, а помірковані у свою чергу почнуть переговори з реформаторами – отримаємо збереження авторитарного режиму з певними поступками з боку влади. За умови, що помірковані увійдуть в альянс з реформаторами, а помірковані з радикалами, результатом буде встановлення демократії без гарантій для тих, хто програє. Якщо ж помірковані почнуть переговори та знайдуть компроміс з реформаторами, то ми отримаємо демократію з гарантіями для тих, хто програє. Отже, компроміс між реформаторами та поміркованими є найкращою стратегією на етапі звільнення від авторитаризму.

Наступним етапом на шляху демократизації є процес конституювання демократії. А. Пшеворський наголошує на тому, що демократію неможливо передбачити, вона виникає у результаті переговорів [46, с. 122]. Переговори

ведуться як з представниками авторитарного режиму, так і між представниками демократичного табору. Кожний крок має бути докладно прописаний, інакше є великий ризик зірвати домовленості та повернутися до авторитаризму. У ході переговорів сторони, беручи до уваги розстановку сил, намагаються знайти консенсус стосовно вибору майбутніх демократичних інститутів. Розглянемо можливі варіанти розстановки політичних сил на етапі конституювання демократії.

Розстановка сил відома та нерівна. У цьому випадку домінуюча сторона є основним бенефіціаром, задає тон перемовинам, а інститути підлаштовуються під конкретного політика чи політичну силу. У контексті перспектив становлення демократії в державі важливим є недопущення сценарію, за яким «переможець отримує все». Сторона, що прогала не має відчувати себе відчуженою від прийняття рішень, їй треба надати перспективи на зміну статус-кво.

Розстановка сил відома і рівна. Ця конфігурація є доволі небезпечною з точки зору стабільності режиму, адже маємо справу з двома антагоністичними політичними силами, які мають рівну вагу. Між ними існує величезна прірва у розумінні майбутнього інституційного дизайну держави. Реальним результатом цього протистояння є суттєвий суспільний розкол, який може перерости у громадянську війну. Щоб запобігти цьому політики мусять йти на короткострокові компроміси, політичні рішення, які є прийнятні для обох сторін. Крок за кроком є вірогідність спаду напруги та консолідації суспільства навколо спільних цілей.

Розстановка сил невідома. Цей варіант є доволі перспективним з точки зору становлення демократичних інститутів. Не знаючи реальної розстановки сил, політики не квапляться з рішеннями, більш схильні до компромісу та порозуміння. Головне в даній ситуації встигнути написати конституцію до проведення виборів, адже інститути, прийняті в період невизначеного домінування найбільш схильні до збереження в майбутньому [50, с. 68].

Якщо стадія конституювання демократії завершується успішно, завершальною є стадія консолідації. Функціонування демократичних інститутів має стати стійким, незалежним від амбіцій політичних лідерів. Л. Даймонд зазначає, що «суть консолідації у досягненні широкої та глибинної легітимації, коли усі політичні актори як на елітному, так і на масовому рівні впевнені, що демократичний режим є найкращим варіантом для їхньої країни» [51, с. 22]. Як вже було зазначено, один з відмінних проявів консолідації демократії є втрата довіри до політичних лідерів. Суспільство більше не вірить у «месію», який одноосібно змінює їх життя на краще, у той же час приходить розуміння демократії як зводу правил та процедур. У цьому контексті величезне значення відіграє проведення чесних та демократичних виборів, в рамках яких громадяни мають можливість зробити вибір серед найрізноманітніших політичних сил. «Демократія – це система, при якій партії програють вибори» [46, с. 28]. Дійсно, важливим показником консолідації демократії є змінність представників влади шляхом виборів. Як тільки політичні сили декілька разів змінять свій статус з провладного на опозиційний і навпаки, це вже переконливий індикатор того, що на карті з'явилася нова молода демократія.

Отже, ми розглянули інституційні передумови консолідації партійних систем та перспективи партійної консолідації в рамках демократичного транзиту. Ці два підходи є взаємопов'язаними: для стабільного функціонування демократичних політичних інститутів (політичних партій, парламентів, урядів) країна має здійснити успішний транзит до демократії, з іншого боку – характер політичних інститутів сприяє, чи навпаки – гальмує демократизацію політичного режиму.

1.3. Підходи до вивчення трансформацій пострадянських політико-партійних систем

Розпад Радянського Союзу став відправною точкою масштабних трансформацій країн пострадянського простору. Ця подія стала справжньою несподіванкою не лише для простих громадян, а й для науковців. Західні вчені з певним оптимізмом почали застосовувати транзитологічні підходи до тлумачення пострадянських трансформацій, але доволі швидко зрозуміли очевидну обмеженість теорії демократичного транзиту в потрактуванні всієї специфіки процесів на теренах пост-СРСР. Про «кінець парадигми транзиту» вчені почали говорити ще аналізуючи демократизацію комуністичних режимів Центральної та Східної Європи (ЦСЄ), апелюючи до неможливості включення країн Латинської Америки, Південної Європи та ЦСЄ до єдиного масиву «третьої хвилі». Специфіка пострадянських трансформацій остаточно переконала дослідників як у некоректності включення пострадянського кейсу до «третьої хвилі» демократизації, так і в серйозній кризі самої транзитологічної парадигми та необхідності застосування альтернативних інструментів аналізу.

Історія Латинської Америки та країн Південної Європи у більшій мірі становить собою чергування демократичних та авторитарних режимів за наявності функціонуючого інституту громадянського суспільства, ринкової економіки та дієздатної держави. Таким чином, переходи до демократії в цих країнах коректніше називати редемократизацією [52, с. 88], тобто заміною політичного режиму в рамках однієї й тієї ж держави. Коли ми розглянемо трансформації країн ЦСЄ та пост-СРСР, то маємо справу швидше з революціями, які мали радикальний вплив на економічну, політичну та соціальну сфери життя суспільств. Інституційні особливості пострадянських країн, на відміну від Латинської Америки та Південної Європи на момент трансформації, виявляються у наступному: 1) у країнах Латинської Америки та Південної Європи перехід до ринкової економіки передував

демократизації, у той час як в пострадянських країнах процеси маркетизації розпочалися після демократизації; 2) Латинська Америка та Південна Європа мала досить розвинену та розгалужену мережу громадських організацій, а країни радянського табору практично не мали подібного досвіду; 3) для першої групи країн характерна наявність консолідованої національної держави перед початком демократизації, а країни пост-СРСР були змушені розпочати процеси державного будівництва одночасно з демократизацією; 4) перехід до демократії в Латинській Америці та Південній Європі відбувався до початку індустріалізації, у той час як в СРСР процеси демократизації відбулися через 60 років після індустріалізації; 5) демократизація в Латинській Америці та Південній Європі відбувалася в період стабільної міжнародної системи, а на пострадянському просторі цей процес мав місце в умовах переформатування міжнародної системи в зв'язку з розпадом однієї з найвпливовіших країн світу.

На некоректності включення посткомуністичних (а особливо пострадянських) країн до «третьої хвилі» демократизації наголошує американський дослідник українського походження Т. Кузьо. Для наочної демонстрації цього вчений розділяє наявні демократичні переходи на три групи: 1) подвійний перехід; 2) потрійний перехід; 3) квадрант-транзит [53, с. 168]. Подвійний перехід був реалізований у країнах Латинської Америки, Південної Європи, а також Польщі, Угорщині та Чеській республіці. У рамках цього переходу транзит мав дві складові: демократизацію та маркетизацію, до того ж більше уваги приділялося саме демократизації. Процесам державного будівництва увага майже не приділяється, адже в рамках цієї групи на шлях демократії стали консолідовані національні держави. При потрійному переході до завдань по демократизації та маркетизації додається ще одне – розбудова державності. До цієї групи належать країни ЦСЄ (крім Польщі, Угорщини та Чеської республіки), які мали функціонуючу державу до початку демократизації, але була необхідність в її модернізації. І, нарешті, квадрант-транзит мав місце в

пострадянських країнах, де перехід одночасно охоплював чотири напрями: демократизацію, маркетизацію, створення державності та нації.

Оскільки наше дослідження націлене на виявлення специфіки пострадянських трансформацій, зупинимося на особливостях квадротранзиту. На переконання Т. Кузьо, найважливішою відмінністю пострадянського транзиту від інших переходів є те, що «пострадянські держави почали процеси демократизації та маркетизації в умовах відсутності ряду національно-державних характеристик, які є необхідними умовами успішної реалізації проекту створення ринкової економіки та ліберальної демократії» [53, с. 171]. Дійсно, після розпаду Радянського Союзу незалежні республіки розпочали державне будівництво з самого початку, не маючи в цьому достатнього досвіду. Також важливим новаторським кроком вченого є розмежування завдання національно-державного будівництва на два: побудову держави та створення нації. Ці два завдання дуже тісно пов'язані одне з одним, але у випадку з пострадянськими трансформаціями є «концептуально та історично різними процесами» [54, с. 20]. Культурні, ціннісні, мовні та релігійні відмінності ускладнюють процес демократизації, адже значна частина зусиль витрачається на узгодження протиріч, а не на власне демократизацію. Отже, для пострадянських країн формування національної ідентичності є надважливим завданням, від успішного розв'язання якого залежить і успіх на шляху демократизації.

Концепція квадротранзиту Т. Кузьо наочно демонструє суттєві відмінності специфіки демократичних трансформацій на пострадянському просторі від аналогічних процесів у Латинській Америці та Південній Європі. Таким чином, ми можемо говорити, що процес демократизації пострадянських країн не тотожний трансформаціям у країнах «третьої хвилі». Однією з основних відмінностей є інверсійна логіка розвитку, яка полягає у відсутності основ державності та національної ідентичності на момент початку демократизації. Ця реальність не дає країнам повноцінно

зосередитися на розбудові демократичних інститутів, а робить пріоритетним побудову держави та формування політичної нації.

Американський вчений М. Макфол у своїй праці «Четверта хвиля демократії та диктатури» піддав критиці приналежність посткомуністичних та пострадянських країн до «третьої хвилі» демократизації. Вчений розпочинає своє дослідження з чіткого переконання, що «транзити комуністичних країн Європи та країн пост-СРСР лише іноді призводять до демократії» [55, с. 212]. Іншими словами, становлення консолідованої демократії є лише одним з можливих варіантів поруч з іншими результатами режимних трансформацій. У якості прикладу М. Макфол наводить наступні соціологічні дані: з моменту падіння Берлінської стіни 1989 року та розпаду Радянського Союзу 1991 року на шлях декомунізації стали 28 країн, а лише 8 досягли критеріїв ліберальної демократії (Чеська Республіка, Естонія, Угорщина, Латвія, Литва, Польща, Словенія, Хорватія). Інші держави застрягли у «сірій зоні» неконсолідованих транзитних режимів або консолідувалися в якості авторитарних режимів.

Підхід М. Макфола до аналізу режимних трансформацій посткомуністичного світу спирається на актороцентричну модель, суть якої в первинній ролі політичних акторів у процесі демократизації. У той же час вчений критикує центральні гіпотези «третьої хвилі», зокрема про взаємозалежність між режимом переходу та типом політичного режиму, що сформувався. У ранній транзитологічній літературі дослідники погоджувалися з тим, що режим переходу впливає на тип політичного режиму. Гіпотеза полягала у тому, що «демократія з'являється як результат транзитних процедур, де баланс сил між прибічниками та супротивниками авторитарного режиму був відносно рівним та невідомим» [55, с. 213]. Цей баланс сил унеможлиблює застосування сили та призводить до укладення пакту між сторонами. Пакт варто розуміти як компроміс щодо розподілу влади між сторонами конфлікту для унеможливлення її подальшої узурпації, що в подальшому інституціоналізується як набір стримування та противаг

для нової демократії. Як наслідок – обидві сторони відчують себе переможцями, що унеможлиблює перехід конфлікту до активної фази.

Але, на думку М. Макфола, ця гіпотеза не є релевантною для посткомуністичного світу. Особливо це стосується пострадянських країн, жодна з яких так і не стала повноцінною демократією. Пакт не став реальністю для цих країн через несиметричний розподіл сили між реформаторами та прибічниками твердої лінії. Таким чином, не було потреби в компромісі, адже транзит взяли під свій контроль домінуючі сили, які, врешті-решт, і сформували відповідні політичні режими. У той спосіб, в який пактування все ж таки мало місце серед пострадянських країн, воно призводило виключно до консолідації авторитарних чи напівдемократичних режимів. Для пояснення цієї специфіки пострадянських трансформацій український вчений О. Фісун висуває гіпотезу, що пострадянські міжелітні пакти варто розглядати як картельні угоди, а суть їх криється в «неформальних домовленостях по «захопленню держави» та монопольної апропріації публічних політико-економічних функцій» [56, с. 150]. Таким чином, пострадянські пакти створювалися навколо іншої «повістки дня», в рамках якої єдиним дієвим правилом стає «переможець отримує все».

Підводячи ризик під своїм дослідженням, М. Макфол доходить висновку, що пострадянські трансформації суттєво відрізняються від демократизації країн «третьої хвилі», а значить їх знаходження в одній групі є некоректним. На його думку, «дана група переходів від комуністичного правління до нових режимних типів так відрізняється від третьої хвилі демократичних переходів 1970-1980-х, що вони в принципі не можуть бути об'єднані в одну групу. Швидше за все, процеси декомунізації запустили четверту хвилю режимних трансформацій, – як у напрямі демократії, так і в напрямі диктатури» [55, с. 213]. Отже, М. Макфол пропонує віднести посткомуністичні та пострадянські трансформації до «четвертої хвилі» демократизації. Вчений аргументовано доводить необхідність цього

розмежування та вводить аналіз пострадянських трансформацій в адекватні теоретико-методологічні рамки.

Російський дослідник пострадянських трансформацій В. Гельман своє дослідження розпочинає з критики транзитології. Вчений вважає, що досвід дослідження «переходів до демократії», який був розпочатий Д. Растоу, не допоміг значно просунутися у розумінні самої суті демократії. Проблема полягає у тому, що більшість вчених розуміють «точку прибуття» процесу переходу практично за умовчуванням та без дискусій [57, с. 33]. Звідси, на думку В. Гельмана, і розпочинаються проблеми, пов'язані з незрозумілістю того, наскільки теоретичні схеми переходу можуть бути застосовані для аналізу саме пострадянських трансформацій. Усі наявні теоретичні напрацювання в контексті «переходів до демократії» вчений пов'язує з двома концептуальними схемами: 1) «змагальний елітизм» у шумпетеріанському варіанті та 2) далевська плюралістична модель «поліархії» [58, с. 56]. Згідно першої моделі основним критерієм демократії є постійне заміщення урядових посад на основі проведення чесних та прозорих виборів; у рамках другої моделі основним індикатором демократії є активна політична участь громадян, а базовими атрибутами демократії є громадянські та політичні права і свободи.

Варто зазначити, що жодна з цих схем повноцінно не працює на пострадянському просторі. Коли ми говоримо про інструмент виборів як необхідний чинник ротації політичних еліт, то в епоху «політичних машин», клієнтелізму та «партій влади» цей інструмент втрачає свою цінність. У країнах пост-СРСР вибори створюють лише ілюзію вибору для легітимації існуючого політичного режиму, створюючи ситуацію, в якій вибір громадян принципово не впливає на подальшу розстановку сил на політичному полі. Таким чином, у випадку, коли вибори не стають механізмом зміни влади та не впливають на вироблення політичного курсу їх значення має якісно інший характер, ніж закладений у рамках шумпетеріанської моделі [58, с. 57].

Коли ми звернемо увагу на концепцію «поліархії» Р. Даля та застосовність її положень до специфіки пострадянських країн, то зіткнемося з не меншою кількістю невідповідностей. У рамках цього підходу необхідною умовою демократії є політична участь громадян, під якою мають на увазі право громадян обирати та бути обраним [59]. Цей критерій, безумовно, є надзвичайно важливим для аналізу перспектив становлення демократії в світі. Але якщо ми говоримо про трансформації на пострадянському просторі, то даний підхід є контрпродуктивним. Річ у тім, що під політичною участю Р. Даль розуміє різносторонню участь громадян у житті країни, яка не обмежується участю у виборах та передбачає: участь у проектах громадянського суспільства, політичну самоосвіту, культуру волонтерства тощо. У країнах пост-СРСР варто ж говорити лише про «електоральну» політичну участь, де активність громадян у політичному житті країни обмежується голосуванням на виборах. Політичний активізм у цих країнах був повністю успадкований від Радянського Союзу, а місце КПРС як єдиного центра електоральної мобілізації мас зайняли «політичні машини», які повністю підмінили безпосередню участь громадян у політичному житті держави [58, с. 57]. Таким чином, В. Гельман приходить до висновку, що всі наявні теоретичні підходи до «переходів до демократії», які так чи інакше опираються на шумпетеріанську чи далевську схеми не наближають нас до розуміння специфіки пострадянських трансформацій.

І все ж таки питання залишається відкритим: чому деякі недемократичні країни починають демократизуватися, а інші лише переходять від однієї форми недемократичного режиму до іншої? Ні глибокі структурні теорії демократизації, ні доволі поверхові процедурні так і не змогли дати відповідь на це питання. Намагаючись знайти методологічну «золоту середину» для аналізу пострадянських трансформацій, вчений Г. Кітчелт запропонував дослідити «спадок» минулого режиму. На його переконання, цей фактор є точкою відліку траєкторій зміни політичних режимів, елемент початкової структури політичних можливостей [60]. Аналіз

спадку минулого є необхідним для розуміння як можливостей, так і обмежень, які накладаються на політичних акторів.

В Радянському Союзі ключову роль у формуванні структури еліт та підтримки балансу сил між ними відігравали два ключові інститути: радянська система управління та радянський етно-федералізм [61, с. 127]. Інститут системи управління включав у себе дві складові: 1) загальнонаціональні галузеві міністерства та відомства; 2) територіальні підрозділи комуністичної партії. До компетенції галузевих управлінь, як правило, відносилась важка промисловість, енергетика, транспорт, комунікації, а до територіальних осередків комуністичної партії – легка промисловість, сільське господарство та соціальна сфера. Зважаючи на клієнтелістську природу радянського суспільства, у республіках поступово формується «місництво» та «відомчість», що є наслідком консолідації регіональних та секторальних елітних мереж [62]. «Місництво» виникає в результаті формування потужних місцевих кланів, які стають впливовими на регіональному рівні, у той час як для «відомчості» характерна прив'язка до конкретного сектору економіки, навколо якого і створюється кланова мережа. В.Гельман наголошує на тому, що в залежності від економічного, просторового та соціально-структурного профілю пострадянських країн радянська система управління задавала відповідну констеляцію еліт [61, с. 128]. Таким чином, констеляція місничих та відомчих мереж призводить до формування цілісної структури пострадянських еліт та встановлення балансу сил між ними.

Етно-федералізм є другим важливим інститутом структуризації радянської еліти. Суть цього явища полягає в існуванні автономних від центру осередків регіональних еліт, які формуються в результаті їхньої приналежності до місцевої етнічної спільноти. Радянський етно-федералізм сприяє розвитку «місництва» в регіонах, тим самим ускладнюючи задачу з інтеграції радянських республік в єдину державу. Варто зазначити, що ступінь «місництва» в країнах пост-СРСР доволі сильно різниться: у деяких з

них місцеві еліти настільки потужні, що вдаються до сепаратизму, а в інших – майже не мають політичної ваги.

Після розпаду Радянського Союзу «спадок» минулого має значний вплив на перебіг трансформацій. Пострадянські еліти обирають відповідні стратегії в залежності від власних ресурсів та ресурсів конкурентів. В залежності від структури еліт, яка впливає на ступінь невизначеності, ми можемо говорити про можливі моделі поведінки політичних еліт. Як вже зазначалося вище, є два чинники, які на пострадянському просторі впливають на ступінь інтеграції еліт: якщо «місництво» призводить до дезінтеграції радянських еліт завдяки етно-федералізму, то ефект «відомчості» зворотній – він сприяє їхній консолідації через відсутність етнічних та регіональних протиріч. Взагалі відсутність як першого так і другого фактору сприяє атомізації еліт, що врешті-решт призводить до «захоплення» держави новими домінуючими акторами.

Отже, російський вчений В. Гельман в рамках свого дослідження пострадянських трансформацій акцентує нашу увагу на наступному: політичні теорії «переходів до демократії» не наблизили нас до розуміння як самої суті демократії, так і перспектив демократизації країн пост-СРСР; пострадянські трансформації не мають єдиної «точки прибуття», а траєкторії трансформацій у значній мірі залежать від інституційної спадщини конкретної країни; «спадок» минулого режиму, який виражається в ефектах «місництва» та «відомчості» суттєво впливає на подальше формування структури пострадянських еліт та обумовлює різноманітні сценарії конфліктів між ними, що відповідно призводить до різних варіантів змін політичних режимів.

Сьогодні для дослідників пострадянських перетворень стає все більш очевидним недостатність транзитологічного підходу для з'ясування специфіки пострадянських трансформацій. Беручи до уваги той факт, що пострадянський транзит становить собою у багатьох аспектах явище унікальне, стає необхідним пошук альтернативних теоретико-методологічних

підходів у дослідженні змін у країнах пострадянського простору. Різноманітні траєкторії трансформацій цих країн потребують комплексної теорії для аналізу даної специфіки. На думку українського вченого О. Фісуна, трансформаційні процеси на пострадянському просторі мають дуже мало спільного з демократизацією країн «третьої хвилі», а важливі особливості пострадянського політичного розвитку можуть бути виражені за допомогою теорії неопатримоніалізму [63].

Для розуміння суті теорії необхідно спочатку в'яснити історичне значення самого поняття патримоніалізму. Уперше його використав М. Вебер у своїй праці «Господарство та суспільство» для позначення одного з типів панування, відмінному від феодального та раціонально-легального. Патримоніалізм (*patrimonium*) дослівно означає родове майно, а в чистому своєму типі патримоніальне панування розглядає усі управлінські повноваження, з відповідними економічними правами, в якості приватним чином апроприйованих економічних можливостей [64, с. 236]. Якщо ми зосередимося на політичному аспекті патримоніального панування, то в першу чергу мова йде про приватне привласнення судово-юрідичних та військових функцій держави. Таким чином, в рамках патримоніального панування державою керують як власним підприємством в силу відсутності достатньої раціоналізації та бюрократизації політичного процесу.

Зосередившись на дослідженні країн африканського континенту, Г. Рот приходять до висновку, що в багатьох сучасних державах після падіння традиційних форм легітимності харизматичні та раціональні також не знайшли свого місця. Вчений пропонує взяти на озброєння веберівську концепцію патримоніалізму для пояснення специфіки сучасного політичного панування. На думку Г. Рота, важливо розрізняти дві форми патримоніалізму: 1) традиційні патримоніальні режими, які тримаються на традиційній легітимності; 2) сучасні форми патримоніалізму, котрі передбачають «персональне правління на основі лояльності, яка не потребує віри в унікальні якості правителя, а внутрішньо пов'язана з матеріальними

стимулами та нагородами» [65, с. 196]. Тобто, сучасні форми патримоніалізму, про які далі піде мова, не потребують особливих якостей вождя чи раціоналізації суспільних відносин, а опираються здебільшого на матеріальні та статусні заохочення від специфічних суспільних взаємовідносин.

Якщо в часи античності та середньовіччя деяким суспільствам був притаманний традиційний патримоніалізм, то внаслідок модернізації постколоніальних суспільств в них формуються неопатримоніальні структури, які поєднують як елементи сучасної держави, так і традиціоналізму. На думку автора цієї теорії Ш. Ейзенштадта, політичні режими, які формуються внаслідок цього синтезу не варто розуміти як «гібридні» чи «перехідні», адже їм притаманна власна логіка розвитку, яка не обов'язково призводить до формування сучасної демократичної держави. Також вчений наполягає на хибності положень теорії модернізації та її похідних, які вказують на безальтернативність становлення сучасних національних держав та наголошує на тому, що виникнення неопатримоніальних режимів у великій мірі пояснюється провалом політики модернізації та розбудови сучасної держави [66, с. 10].

Як зазначає Ш. Ейзенштадт, однією зі знакових особливостей неопатримоніалізму є структура взаємовідносин між центром та периферією. Як правило, центр монополізує владу та концентрує більшість ресурсів, ставлячи периферійні регіони де факто у підданське положення. Загалом вчений виділяє три основні принципи функціонування неопатримоніальних систем [66, с. 18]: 1) політичний центр відділений та незалежний від периферії, він концентрує політичні, економічні та символічні ресурси влади; 2) держава управляється як приватне володіння правлячих груп, котрі приватизують різноманітні суспільні функції та інститути; 3) етнічні, кланові, регіональні та родинні зв'язки відтворюються в сучасних політико-економічних відносинах. Як бачимо, для неопатримоніалізму характерна

наявність певних елементів як традиційних, так і сучасних держав, які формують самодостатню політичну систему.

Структуруючу роль у функціонуванні неопатримоніальної системи грає клієнтелізм. Це відносини особистої залежності, де економічні та владні ресурси патрона обмінюються на політичну та електоральну лояльність клієнтів. Відтворення даних практик пояснюється нерозвиненістю офіційних каналів взаємодії раціонального типу, тому функцію трансляції різних інтересів здійснюється через механізм клієнтарно-патронажних відносин. Наслідком цього є ще одна важлива особливість неопатримоніальних політичних режимів, а саме ступінь персоналізації влади. Як було вже зазначено, причина цього явища пов'язана зі слабкою раціоналізацією політичного процесу, що обумовлює проекцію традиційних уявлень про владу (вождя, князя, царя) на сучасну дійсність. Таким чином, лояльність до політичного режиму визначається через лояльність до особистості лідера, а політичні програми грають другорядну роль.

Центральною особливістю політичної культури неопатримоніального суспільства є корупція, яка стає не тільки загальноприйнятою моделлю поведінки, але і важливим каналом досягнення політичних і економічних цілей. Досліджуючи особливості патримоніалізму, вчений Р. Теобальд вбачає суть даного режиму «в обміні ресурсів (посад, можливостей, титулів, контрактів) між ключовими фігурами уряду та індивідами: профспілковими лідерами, бізнесменами, релігійними діячами тощо. В обмін на ці ресурси урядовці чи голова держави отримують економічну та політичну підтримку» [67, с. 552]. На наш погляд, розуміння неопатримоніальної природи пострадянських трансформацій дозволяє внести концептуальні уточнення і доповнення в теоретичні моделі «гібридних режимів», а також дає можливість більш глибоко зрозуміти особливості функціонування пострадянської партійної системи.

Зазначивши концептуальні особливості політичної системи країн пострадянського простору, ми можемо перейти до її складової – партійної

системи. Для цього необхідно зрозуміти яку роль ця підсистема відіграє в системі державної влади. Апелюючи до неопатримоніальної логіки пострадянського розвитку, ми доходимо висновку, що провідне місце в системі влади займають представники неопатримоніальної бюрократії, яка виступає основним агентом політичного та економічного процесу. Навколо фігури глави держави утворюються клієнтарно-патронажні мережі (КПМ), структуроутворюючим елементом яких є система особистих зв'язків, що замикається на Президента. Цьому неформальному інституту належить формування «порядку денного», що відсуває на задній план такі компоненти політичного поля як партії, групи інтересів, громадські організації, профспілки. В результаті здійснюється «коперніканський переворот» в системі влади, де партії більше не контролюють дії уряду, а навпаки – державна влада спрямовує діяльність партій в потрібне їй русло, перетворюючи партії, по суті, в придатак державного апарату.

Перебуваючи під патронатом уряду, правлячі партії в неопатримоніальному суспільстві виконують наступні функції:

- 1) контроль за висунанням керівних кадрів у державному апараті;
- 2) організація масової підтримки цілей влади;
- 3) ідеологічна обробка мас;
- 4) патримоніальна приватизація суспільно-публічної сфери і подальший її розподіл між членами правлячого угруповання.

Остання функція і є, насправді, реальне призначення партійного механізму. Варто відзначити безрезультативність різних антисистемних сил, адже високі посадові оклади, транспортні, житлові та інші привілеї нейтралізують будь-які їхні дії.

Парламентські органи стають одним із способів інституціоналізації клієнтарно-патронажних відносин між верхівкою КПМ та іншими верствами суспільства. Таким чином, можемо говорити про глибинну трансформацію на пострадянському просторі ролі політичних партій, де «сутність політичної боротьби в неопатримоніальній системі полягає в боротьбі за прихильність і заступництво з боку глави держави, але аж ніяк не в боротьбі за голоси потенційних виборців» [56, с. 174]. В даному контексті можна говорити про

феномен «партії влади», який став візитівкою пострадянського партійного будівництва. Як зауважує А. Ліхтенштейн, «на відміну від країн Східної Європи, де трансформація еліт відбувалася на основі партійної конкуренції, і за партіями поступово закріпилися функції завоювання й утримання влади, в більшості країн колишнього СРСР формування нової еліти відбувалося на інших засадах» [56, с. 23–24]. Для нас цими засадами є неопатримоніальна логіка розвитку з домінуванням клієнтарно-патронажних відносин.

«Партія влади» створюється виконавчою владою для участі в парламентських виборах. Як було зазначено раніше, в неопатримоніальному суспільстві влада перебуває в руках бюрократії, яка інкорпорована в клієнтарно-патронажну мережу, очолювану главою держави. Президенту для збереження статус-кво необхідно забезпечити лояльність політичних підприємців, а також підтримку мас. Так виникає ідея створення мережевої організації, яка діятиме від імені та в інтересах президента (прем'єр-міністра). Необхідно виділити основні завдання вищеописаних квазі-партій: по-перше, це налагодження «прямого контакту» між державою і масами з подальшою ідеологічною обробкою і нав'язуванням певного світогляду останнім; по-друге, створення мережі клієнтарних відносин, які формують базу панування КПМ; по-третє, організація масової підтримки цілей уряду.

Висновки до розділу 1

Трансформації на пострадянському просторі стали серйозним викликом для соціально-політичної теорії. Парадигма демократичного транзиту, яка користувалася популярністю серед вчених наприкінці ХХ ст., наштовхнулася на цілу серію викликів. Декомунізація країн Східної Європи стала надзвичайним випробуванням для транзитології в контексті моделювання подальших траєкторій трансформацій. Досліджуючи критику основоположних припущень парадигми транзиту, робимо висновок, що більшість «перехідних країн» по суті такими не є, а потрапили до політичної «сірої зони» та мають власну логіку розвитку. Ці країни, знаходячись у різних точках на умовному відрізку автократія-демократія, зупиняють свій рух у будь-якому напрямі та стають на шлях консолідації. Таким чином, становлення ліберальної демократії ми розглядаємо лише як один з можливих результатів трансформацій «перехідних країн». Беручи до уваги пострадянську специфіку, стає очевидним, що такий результат скоріше є винятком, а ніж правилом.

Окрім транзитологічного підходу у дослідженні пострадянських режимних трансформацій ми звернулися до альтернативних теоретико-методологічних підходів. На нашу думку, найбільш продуктивною з точки зору пояснення складної специфіки трансформацій країн пострадянського простору є теорія неопатримоніалізму. Важливою особливістю патримоніального панування є приватне привласнення судово-юридичних та військових функцій держави. Завдяки низькій раціоналізації політичного процесу державою керують як приватним підприємством, а основним стимулом політичної діяльності стає пошук ренти. В рамках неопатримоніального режиму панування здійснюється не за рахунок харизми лідера чи раціонально-легальним практикам, а завдяки функціонуванню клієнтарно-патронажних мереж. Суттю клієнтелізму, який є базовим чинником функціонування неопатримоніальних систем, є формування

стосунків особистої залежності типу «патрон-клієнт». Завдяки цьому механізму виникають клієнтарно-патронажні мережі, які пронизують усе суспільство та замикаються на главі держави.

Успіх у напрямку консолідації демократії напряму залежить від успішної консолідації партійної системи та навпаки. З точки зору транзитології, вибір на користь трансформації політичного режиму на демократичний приймає політична еліта. Основна лінія конфлікту проходить між представниками «старого» режиму, усередині якого є різні течії та представниками «нового» демократичного режиму, який також є внутрішньо немонолітним. Від конфігурації сил всередині цих угруповань, а також між ними залежить результат демократизації політичного режиму. На думку ж інституціоналістів, які досліджують функціонування політичних інститутів, успішна консолідація партійних систем має суттєвий вплив на консолідацію демократії. До основних передумов консолідації партійних систем належать: консолідація кордонів національних держав; вибір форми правління; вибір виборчої системи. Окрім цих базових факторів консолідації партійних систем ще виділяють додаткові: наявність соціальних розколів; мінімальний рівень насилля та екстремізму; здатність політичних партій сформувати парламентську коаліцію та інші. Важливо зауважити, що коли ми говоримо про країни, в яких демократичний транзит не закінчився чи виявився безуспішним, то ми обов'язково стикаємося з недостатньо консолідованою партійною системою. Для неорганічного типу партійної консолідації характерними ознаками є: низький рівень суспільної активності, гібридність політичного режиму, значні повноваження президента, незначна роль політичних партій у процесі прийняття політичних рішень.

У контексті неопатримоніальної демократії ми по-іншому бачимо роль політичних партій. Беручи до уваги неопатримоніальну природу пострадянських політичних режимів, де провідне місце в системі влади займають представники неопатримоніальної бюрократії, місце та роль політичних партій суттєво трансформується. Ми можемо говорити про

«коперніканський переворот» в системі державної влади, де партії більше не формують політичну повістку дня, а знаходяться у ролі клієнта представників неопатримоніальної бюрократії. Як результат – політичні партії втрачають свою важливу роль у формуванні державної політики та стають лише виконавцями волі більш сильних політичних акторів. Кардинально трансформується і суть політичної боротьби: якщо в демократичній державі партії борються за прихильність громадян, то в неопатримоніальному суспільстві пріоритетним є боротьба за лояльність глави держави. Таким чином, вибори в неопатримоніальній системі політичні партії розглядають як шанс на покращення своїх позицій в рамках клієнтарно-патронажної мережі. Переможці виборів зможуть отримувати політичну ренту, налагодивши найбільш вигідні клієнтарно-патронажні відносини з верхівкою мережі.

РОЗДІЛ 2. ДОМІНУЮЧА ТА ДОМІНАНТНО-ПАТРОНАЖНА ПАРТІЯ В СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

2.1. Домінуюча та домінантно-патронажна партія як інструмент інституціоналізації політичного простору

За останні півстоліття феномен домінуючої партії стає все більш цікавим для науковців. У різних частинах світу створюються партії, які десятиліттями перемагають на виборах в умовах конкуренції. Найбільш стійкою формою домінування стає партійне, що забезпечує консолідовану державну політику при формальній наявності опозиційних політичних сил.

У рамках нашого дослідження домінуючою ми вважаємо партію, яка посідає передові позиції в партійній системі протягом тривалого часу при умові збереження ознак політичної конкуренції. Дж. Сарторі дає більш просте означення домінуючої партії як «партії, яка значно сильніша за всіх інших» [68, с. 193]. Домінуюча партія виступає з деідеологізованими політичними програмами, апелює до національної єдності та економічного розвитку. Домінуюча партія формує більшість одноосібно або ж за допомогою партії-сателіта, яка на постійній основі чи ситуативно входить до більшості. Формування домінуючої партії та її прихід до влади відбувається здебільшого у період економічних та політичних криз, нестабільності, актуалізації соціальних розколів. Як правило, діяльність такої партії сприяє консолідації суспільства, проведенню реформ, виробленню єдиного внутрішнього та зовнішньополітичного бачення розвитку держави.

Серед дослідників партійних систем існує ряд протиріч щодо операціоналізації критеріїв, що регламентують становлення та функціонування партійної системи з домінуючою партією. М. Богаардс зазначає, що визначення домінуючих партій може бути дане за допомогою чотирьох критеріїв: поріг домінування; тривалість домінування; місце та роль опозиції в партійній системі; наявність чи відсутність розділеного уряду [69,

с. 174-175]. Найбільш просте визначення домінуючої партії ґрунтується на розподілі голосів чи місць; цей підхід не бере до уваги роль опозиції, характер політичної системи тощо. Найбільш повні визначення включають в себе всі чотири критерії домінування. М. Богаардс зібрав різні підходи науковців до визначення домінуючих партій, базовими критеріями для яких є поріг та тривалість домінування (Додаток А). Як зазначає сам автор таблиці, визначення В. де Валле і Е. Батлера, а також Дж. Коулмана найкраще підходять для африканських партійних систем, а формулювання А. Вейра, Т. Пемпеля та Ж. Блонделя – для консолідованих демократій. Як зазначається в таблиці, А. Вейр та Т. Пемпель виділяють домінуючі партії за умови отримання половини місць у парламенті, у той час як Ж. Блондель пропонує поріг домінування – половина голосів виборців.

Одним з найпростіших способів оцінки партійної системи є підрахунок ефективного числа партій. Цей підхід розробили М. Лааксо і Р. Таагапера для дослідження фрагментації партійної системи, суть якого полягає в з'ясуванні кількісного показника, який зможе описати будь-яку партійну систему та відобразити кількість «ефективних» партій [70]. Показник ефективного числа партій розраховується за формулою $N = 1 / \sum S_i^2$, де S_i - це частка місць, отриманих партією в парламенті; N – ефективне число партій. Розрахунок цього кількісного показника дає змогу зробити наступний дослідницький крок – маючи значення ефективного числа партій, ми можемо ідентифікувати партійну систему (Додаток Б). Якщо ми отримали показник ефективного числа партій $N < 2$, то маємо справу з партійною системою з домінуючою партією; якщо N знаходиться в діапазоні 2–2,9, то це двопартійна система; якщо ж $N > 2,9$, то це багатопартійна система. Визначення партійної системи за допомогою підрахунку ефективного числа партій є досить простим інструментом, однак він не позбавлений недоліків. Г. Голосов звертає увагу на той факт, що у самій формулі підрахунку ефективного числа партій закладений недолік, який обмежує її використання.

Так, вище приведена формула присвоює досить великі значення ефективного числа партій системам з дуже низькими рівнями фрагментації [71].

Не зважаючи на цей недолік, визначення ефективного числа партій як методологічний прийом доволі широко застосовується серед дослідників партійних систем. Беручи до уваги переваги та недоліки цього підходу, Г. Голосов запропонував для дослідження партійних систем використовувати трикутник відносних розмірів (ТВР). У рамках цього дизайну кожній з партійних систем приписується місце на сегментованій діаграмі, сегменти якої відповідають типам партійних систем [72]. Координати точок розраховуються за такими формулами: $x = \frac{S_2 + S_r}{S_1 + S_r}$; $y = \frac{S_3 + S_r}{S_1 + S_r}$, де S_1, S_2, S_3 – долі парламентських місць (у %), що отримали лідируюча, друга та третя за величиною політичні партії; S_r – доля місць, що отримали сумарно всі інші партії, починаючи з четвертої. На Рис. 1 подано графічний дизайн ТВР, який становить собою прямокутний рівнобедрений трикутник. Цей трикутник складається з двох взаємоперпендикулярних ліній АС і ВС, а також лінії АВ, а геометричним центром трикутника слугує точка перетину його медіанних ліній (G). Таким чином, медіани поділяють трикутник на шість рівних за площиною сегментів, кожний з яких відповідає певному типу партійної системи.

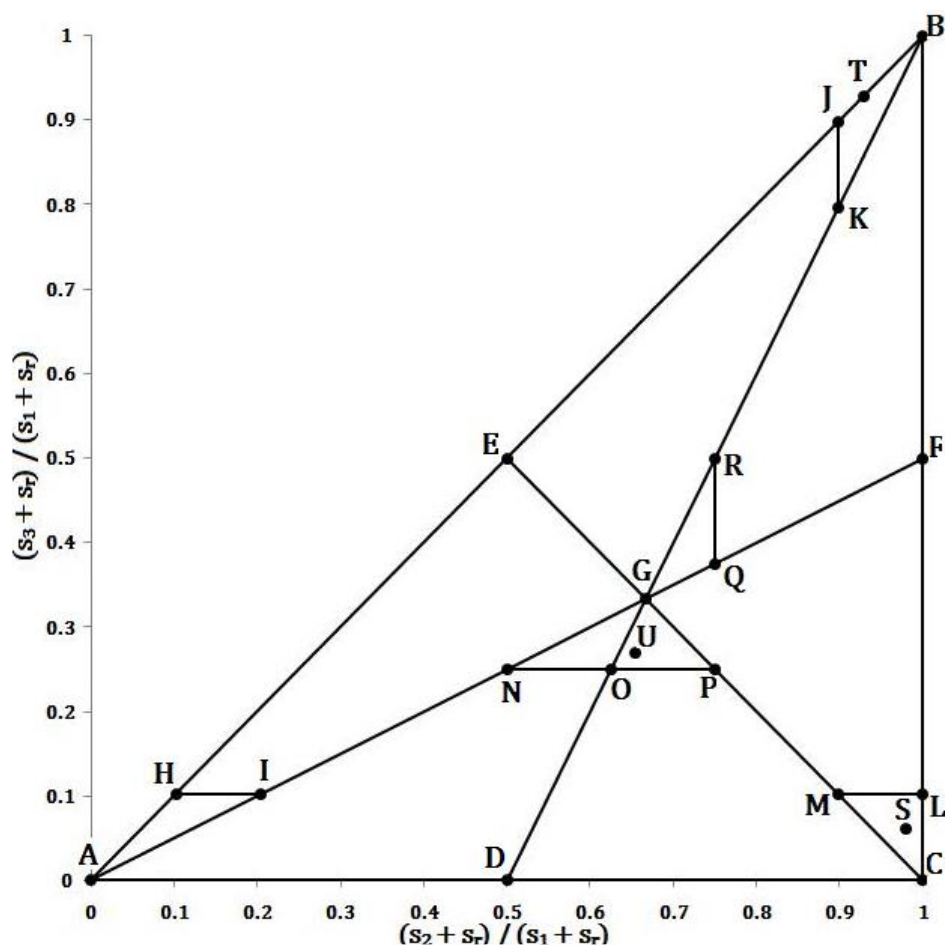

Рис. 1. Сегментований трикутних відносних розмірів

Для того, щоб зрозуміти, який сегмент відповідає типам партійної системи, необхідно знати якому ідеальному типу партійної системи відповідають вершини трикутника. Вершина А становить собою ситуацію, коли всі місця належать одній партії, тобто це система з домінуючою партією. Вершина В символізує ідеальну багатопартійну систему, адже сюди входять констеляції з більше ніж двома рівновеликими партіями. Точка С означає ідеальний варіант двопартійної системи, адже у цій ситуації існує дві партії з рівною кількістю місць. Таким чином, чотирикутний сегмент ADEG відповідає партійній системі з домінуючою партією, CDFG – двопартійній системі, а сегмент BEFG – багатопартійній системі. Кожен з цих типів поділений медіаною на два підтипи, кожний з яких у Г. Голосова отримує свою назву: полівалентні (AEG) та бівалентні (ADG) системи з домінуючою партією; моновалентні (CDG) та полівалентні (CFG) двопартійні системи;

бівалетні (BFG) та моновалентні (BEG) багатопартійні системи [73; с. 78]. Різниця між цими підтипами полягає в тому, що у випадку моновалентних систем є партія, яка суттєво сильніша за своїх конкурентів, у той час як полівалентні системи характеризуються наявністю декількох рівновеликих партій, що конкурують.

Поява домінуючих політичних партій тісно пов'язана з бажанням політичних еліт створити політичну партію для закріплення власного монопольного становища в органах законодавчої влади. Як правило, поява домінуючих політичних партій відбувається в країнах «наздоганяючої модернізації», де партійні системи знаходяться ще на початкових етапах консолідації, а інститути громадянського суспільства слаборозвинуті [74, с. 260]. Ці партії беруть на себе ініціативу з подальшої консолідації партійної системи, розвитку структур громадянського суспільства, розвитку соціально-економічної ситуації тощо. У даному випадку існує й загроза в існуванні такого типу партії – модернізуючи політичний простір навколо себе, ці партії беруть під контроль цей простір та володіють правом «вето» на рішення інших політичних акторів.

Факт домінування політичної партії не означає наявності у країні авторитарного режиму, скоріше навпаки – партія виграє вибори за умови конкуренції з боку інших політичних сил і відносній рівності шансів на перемогу. Рівність шансів є відносною, адже маючи значну ресурсну перевагу перед суперником, домінуючій партії є що запропонувати як класу політичних підприємців, так і народним масам. Механізмом консолідації навколо цієї партії є патронаж, система особистісних взаємозв'язків між «патроном» та «клієнтом», яка дає змогу суб'єктам політичного процесу отримувати політичну ренту. Якщо говорити про опозиційні політичні партії в умовах домінування, то їхніми відмінними рисами є заідеологізованість, популізм, а також низька ресурсна забезпеченість, що не дає можливості перейти від слів до реальної боротьби за владу. Ця обставина виставляє ці партії у невідгданому та неперспективному ракурсі як для партійних

інвесторів, так і для виборців. Співпрацювати з опозиційними партіями стає не тільки не вигідно, а й небезпечно, адже через інструменти примусу влада блокує підтримку цих партій.

Г. Кичигін умовно поділяє всі можливі ресурси політичних партій на чотири групи: іміджеві, організаційні, майнові та державні [75, с. 47]. Почнемо з перших трьох ресурсів, які притаманні кожній політичній партії. Іміджеві ресурси полягають у бренді самої партії та ставленні виборців до цього бренду. Це досить складний та водночас потужний ресурс, який здатен як покращити індивідуальні позиції члена партії, так і погіршити. «Цінність» та «якість» бренду партії впливають на мотивацію політиків долучатися до конкретної партії чи ні, порівнюючи свій власний політичний імідж з іміджем партії. Організаційний ресурс партії виражається у здатності «об'єднати людей для спільної реалізації програму партії та діяти у рамках спільних правил та процедур» [76, с. 849]. Організація партії стає ресурсом, коли вона базується на ідеології, має власну систему цінностей, ефективну систему керівництва та комунікацій всередині команди. Особливо важливим для партії є належна комунікація між центральним офісом та регіональними осередками: від чіткої організації та налагодженої системи комунікацій залежить здатність партійного керівництва доносити до низовинних структур партії зрозумілі та своєчасні меседжі. Нарешті, майновий ресурс партії полягає у володінні тими чи іншими майновими об'єктами, які можуть бути задіяні в політичній діяльності партії. Партія, безумовно, не є комерційною структурою, а відповідно отримання прибутку не є її основною метою діяльності, у результаті чого майно залучається у вигляді безповоротної допомоги чи в оренду.

Державний ресурс політичної партії є винятково інструментом домінуючої партії. Цей ресурс виражається у здатності політичної партії залучати державні (регіональні) ресурси за для власної політичної діяльності. Виділяють позитивне та негативне використання державного ресурсу домінуючими партіями: про позитивне говорять тоді, коли партія застосовує

ресурси держави у вигляді дотацій та субсидій для стимулювання будівництва, суспільних ініціатив тощо. У результаті застосування цього ресурсу бенефіціаром виступає суспільство, а іміджеві вигоди отримує партія. Негативний аспект державного ресурсу полягає у створенні неконкурентних умов для діяльності опозиції шляхом застосування силового інструменту влади. Таким чином, державний ресурс стає ресурсом домінуючої партії, що дає їй змогу виступати від імені держави та використовувати державні ресурси від власного імені.

Більшість сучасних вчених погоджуються з таким означенням та суттю домінуючої партії, проте складності виникають при їхній класифікації. Справа в тому, що партійну систему з домінуючою партією ми можемо зустріти як в країнах, що розвиваються, так і у високорозвинених державах Заходу. Головною відмінністю цих систем є природність чи синтетичність їх виникнення, що в значній мірі залежить від наявного в країні рівня політичної конкуренції. Виходячи з цього, Ю. Коргунюк пропонує класифікувати випадки домінування політичних партій в країнах у залежності від рівня політичної конкуренції: 1) високий (стандарти західних демократій); 2) обмежений; 3) мінімальний [77].

До групи з високим рівнем політичної конкуренції відносять партійне домінування у Швеції (1932-1976), Норвегії (1945-1963) та Японії (1955-2009 з незначними перервами). У європейських країнах домінували партії «лівого» ідеологічного спрямування, які конкурували з «буржуазними» партіями. Їх перевага не була абсолютною, партійна більшість, як правило, була мінімальною, а іноді її не було зовсім. Перемога цими партіями здобувалася завдяки голосам «масового» виборця, тобто робочого класу. Значна підтримка у робітничих партій здобувалася в сільській місцевості, де були сконцентровані представники найбільшого прошарку населення. Саме тут вже на початку XX ст. виникає чітке протистояння праці та капіталу, оскільки невеликі групи багатих концентрують значний капітал, у той час як

селяни та наймані робітники перебувають у непомірно гірших соціальних умовах.

З огляду на класові протиріччя, масовий виборець все більше схиляється до соціал-демократичної ідеології. Варто зазначити, що в цих країнах був відчутним і другий розкол – місто проти села, але він не зменшував впливовості робочих партій, а навпаки їх підсилював. Справа у тому, що в скандинавських країнах не сформувалася потужна консервативна партія, яка б відстоювала традиційні цінності суспільства. Як результат – соціалісти в альянсі з аграріями змогли привернути до себе виборця з сільської місцевості.

Ліберально-демократична партія Японії домінувала в якості консервативної партії «правого» спрямування, виступаючи виразником традиційних цінностей і практик японського суспільства, які зосереджені в сільській общині [78, с. 28–29]. Японське законодавство у своїй основі відповідало зразкам західних демократій, а тому конкуренція між правлячою партією та опозиційними була значною. Політичне поле Японії завжди передбачало зміну партії при владі не тільки теоретично, але й практично. Запорукою ж домінування Ліберально-демократичної партії Японії протягом десятиліть була її здатність запропонувати суспільству загальнодержавну стратегію, зрозумілу програму дій для переважної більшості громадян.

До групи з обмеженим рівнем політичної конкуренції належать країни Латинської Америки, країни пострадянського простору (Російська Федерація, Республіка Молдова), а також післявоєнна Індія. Для політичного життя цих країн характерним є адміністративний та силовий тиск на опозицію, відсутність де-факто рівних можливостей для політичної конкуренції. Проте, важливим є те, що у кожному випадку маємо справу з різними акторами, які створюють дисбаланс у політичній системі. Для країн Латинської Америки характерним є перманентне втручання військових у політичний процес. Це втручання відбувається, як правило, у кризові моменти, коли політики виявляються не здатними розв'язати суспільні проблеми. Прийшовши до

влади, військові залишають формальні ознаки демократії (наявність партій, вибори), проте реальна влада переходить до виконавчої гілки влади, яка не підлягає перевиборам [79, с. 13].

На відміну від латиноамериканських країн, на пострадянському просторі центральним актором політичного процесу виступає цивільна бюрократія. Особливістю цього випадку є те, що представники влади, на відміну від військової бюрократії, більше залежать від суспільної думки та результатів виборів. З іншого боку – маючи солідний досвід комунікації з суспільством, представники цивільної бюрократії виробили витончені механізми маніпуляції та викривлення політичного процесу. Ю. Коргунюк, пояснюючи причину домінування цивільної бюрократії на пострадянському просторі, зауважує, що справа полягає у значній чисельності бюджетотримувачів серед електорату, а як результат – залежність значної кількості громадян від держави [80, с. 55]. Таким чином, жорстка вертикаль влади та домінування клієнтарно-патронажних відносин стають природним наслідком відповідної економічної структури суспільств на пострадянському просторі.

Домінуючу партію досить часто порівнюють з «партією влади» чи навіть ототожнюють з нею. Це є некоректним порівнянням, тому постає необхідність теоретичного розмежування цих понять. Західні політологи, описуючи специфіку політичних процесів на пострадянському просторі доволі часто звертаються до концепції «партії влади», але складність полягає в тому, що майже ніхто не дає чіткого визначення цього поняття. Більше того, в іноземних публікаціях феномен «партії влади» розглядається виключно на прикладі «Єдиної Росії», не досліджуючи появи цього феномену в інших пострадянських країнах. Російські та українські вчені куди частіше розглядають «партію влади» не як виключно елемент російської політичної системи, а як феномен, що зустрічається в країнах колишнього радянського табору.

Переходячи до визначення «партії влади», необхідно зауважити, що чіткого консенсусу щодо цього питання серед науковців не існує. Відправною точкою при дослідженні «партії влади» є теза, що основною метою її створення є збереження влади правлячої еліти, а всі інші дії партії виключно сприяють цьому завданню. Узагальнюючи різні підходи до визначення цього феномену А. Мелешевич виділив чотири критерії, характерні для «партії влади»: 1) має деідеологізовану, прагматичну, та центристську природу; 2) створена та діє в інтересах виконавчої гілки уряду; 3) покладається на державні та інші «адміністративні ресурси», доступні представникам виконавчої гілки влади, щоб досягти своїх цілей включаючи участь у виборах; 4) базує свою участь у виборах на чітко вираженому персонально-харизматичному факторі [81, с. 76]. У «партіях влади» прагматизм заміщує ідеологію та формує простір для маневру, потенціал для розширення електорального поля. Р. Сміт зазначає, що «успіх партії влади є залежним від її спроможності показати себе як центристську організацію» [82]. Дійсно, ідеологічний «центр» є найбільш перспективною позицією з точки зору залучення потенційних виборців, спонсорів, стейкхолдерів тощо. Цей ідеологічний еквілібріум додає рівноваги політичній партії, не дає їй зміститися на політичну периферію, стати нішевою партією.

Специфіка пострадянського простору в тому, що досить часто виконавча влада безпосередньо залучається до створення парламентських партій, що є нонсенсом для західних політичних систем. Уряди утворюють парламентські партії, на які можна буде опертися задля реалізації власної політичної програми. Для прикладу, в Російській Федерації партію «Наш Дім – Росія» заснував прем'єр-міністр В. Черномірдин; «Вітчизна-Вся Росія» була створена представниками регіональної виконавчої влади; концепція «Єдиної Росії» була відкрито підтримана безпосередньо Президентом В. Путіним та міністрами С. Шойгу і Б. Гризловим [83]. Якщо говорити про процес створення українських «партій влади», то відмінністю від російської специфіки буде те, що політична еліта України використовувала вже діючі

політичні партії для їх трансформації в «партію влади». Так, Народно-демократична партія (НДП) була використана як партійний ресурс на той час прем'єр-міністром України В.Пустовойтенком, що стало сигналом для інших високопосадовців також приєднатися до партії. Іншим прикладом може слугувати Партія регіонів (ПР), до якої за кілька років після заснування долучилися М. Азаров та В. Янукович.

Третій чинник обумовлює здатність «партії влади» використовувати адміністративний ресурс задля розвитку партії. Як ми вже зазначали, до цієї партії входить значна кількість чиновників, керівників великих підприємств, медійних груп. Це дає змогу їм використовувати власну посаду для зміцнення позицій партії через маніпуляції у ЗМІ, тиск на підконтрольних робітників, використання силових та фіскальних органів, особисті патронажні зв'язки тощо. Результатом використання представниками «партії влади» адміністративного ресурсу створюється значний дисбаланс між можливостями партій мати рівний доступ до виборця. Партії-конкуренти, що не мають аналогічного ресурсу мають значно гірші шанси на перемогу та змушені більш ефективно використовувати наявні їм інструменти політичної боротьби.

Четвертою особливістю «партії влади» є персонально-харизматичний характер виборчих кампаній. З огляду на її деідеологізований характер, до її лав долучаються прагматично орієнтовані чиновники, які в подальшому беруть участь у виборах під прапором цієї партії. Таким чином, виборча кампанія базується не так навколо ідеологій, ідей чи цінностей, а навколо конкретних персоналій, які мають більш-менш успішний професійний досвід та сприяють популярності партії [84]. Як правило, «партію влади» очолює харизматичний лідер, який намагається залучити до лав партії якомога більше чиновників та бізнесменів різного рівнів, щоб напередодні виборів залучитися максимальною підтримкою людей, що мають значний матеріальний, організаційний та людський ресурс. Як зазначає О. Іванова, специфіка партії влади полягає у тому, що «не влада, завойована на виборах

належить цій партії, а вона сама належить владі» [85, с. 9]. Саме тут і зауважується кардинальна різниця між «партією влади» та домінуючою партією. Домінуюча політична партія є незалежним суб'єктом політичного процесу, який формує порядок денний, призначає чи пропонує своїх представників в органи виконавчої влади, включаючи посади прем'єр-міністра та президента; у той час як «партія влади» не є у повному сенсі незалежним суб'єктом політики, вона є продуктом виконавчої влади, якій тотально підкоряється. Також можна зауважити зв'язок між типом партії та політичним режимом: наявність на політичному полі «партії влади» є проявом бюрократичного авторитаризму, а домінуюча партія функціонує в умовах демократії або ж транзиту до демократії.

Таким чином, домінуюча партія є типом партійної організації, що виникає в умовах демократії чи транзиту до демократії при збереженні політичної конкуренції та здатна утримувати домінуючі позиції протягом тривалого проміжку часу, контролюючи законодавчу та виконавчу владу. Серед очевидних переваг партійної системи з домінуючою партією необхідно виокремити спроможність забезпечити стабільно функціонуючий уряд, що робить можливим довгострокове планування та реалізацію поставлених цілей урядом. Домінування партії сповільнює ритм маятникового руху, зменшує різкість її діяльності, оскільки довготривале перебування партії при владі стримує її демагогію та схильність до інновацій. У результаті цього домінуючі партії доволі часто досягають реальних успіхів в економіці, паралельно стабілізуючи суспільний устрій. Домінуючі партії, як правило, більш прогнозовані, ніж партії-конкуренти, тому на фоні успіхів у різних сферах суспільного життя громадяни все більше схильні підтримувати цю партію. В очах виборців саме домінуюча партія стає справжньою політичною силою, здатною до трансформацій.

У відносинах між урядом та парламентом домінуюча партія підсилює перший, одночасно послаблюючи другий інститут. Формування уряду відбувається одноосібно партією чи із залученням союзників. Другий варіант

є більш комфортним для домінуючої партії, адже виникає можливість розділити відповідальність з іншою партією. Ця ситуація сприяє функціонуванню домінуючої партії в коаліційному режимі, коли партія вважає більш раціональним розділити відповідальність із ще однією партією, а не брати її виключно на себе. Це призводить як до розширення електоральної бази домінуючої партії, так і до зміцнення влади, яка набирає стабільного та зрозумілішого змісту. Коли ж домінуюча партія, у результаті об'єднання політичних конкурентів залишається в меншості, – ця ситуація грає на користь уряду, адже розрізнена та немонолітна більшість залишається один на один з дисциплінованою меншістю [86, с. 430]. Довготривале ж домінування партії призводить до повного паралічу опозиції: вона втрачає здатність до змагальності, займаючи демагогічну нішу.

Виразною рисою домінуючої партії є те, що реальна опозиція до неї з'являється не стільки в особі інших партій, як всередині самої партії. До складу партії входять олігархічні групи, інтереси яких у певний момент перетинаються. Результатом цього є періодична боротьба всередині домінуючої партії з подальшою фракціоналізацією. Фракціоналізм є візитною карткою будь-якої домінуючої партії, що вимагає від керівництва партії надмірної обережності, гнучкості та терпіння. Ця обставина є запобіжником розвитку авторитарних тенденцій у політичній системі, адже фракції всередині партії контролюють одна одну та не допускають надмірного посилення однієї з них. Щодо мотивації представників фінансово-промислових груп долучатися до домінуючої партії, то Т. Ремінгтон зазначає, що «режим домінуючої партії фінансується представниками групи інтересів з подальшим пошуком вигоди від держави» [87, с. 972]. Таким чином, мотивація впливових людей розпочати політичну кар'єру в лавах домінуючої партії обумовлена прагматичними поглядами щодо можливості використовувати політичні інструменти задля отримання економічних дивідендів.

Аналізуючи основні підходи до розуміння феномену домінуючої партії, О. Анастасов виокремив кілька її типів, що склалися історично: перший формується в умовах парламентської форми правління при пропорційній чи змішаній виборчій системі; другий виникає при парламентській формі правління, але в умовах мажоритарної виборчої системи; третій тип називається «конгресистським», для якого характерним є наявність правлячої політичної династії; для четвертого ж визначальним є наявність президентської республіки [88]. У першому типі домінуюча партія перманентно перемагає своїх конкурентів в умовах багатопартійності на демократичних виборах, формуючи однопартійний чи коаліційний уряд. В уряді партія займає провідну позицію, що дає їй змогу формувати «порядок денний» роботи виконавчої гілки влади. Другий тип формується в умовах мажоритарного виборчого закону, що призводить до монополізації домінуючою партією політичного поля, блокуючи доступ конкуруючих партій до електорату. Такого ґатунку система виникла у післявоєнній Японії, де Ліберально-демократична партія (ЛДП) штучно організувала ідеологічне протистояння на хвилі антикомунізму, що дало їй змогу багатократно перемогти Соціалістичну партію. «Конгресистський» тип характеризується наявністю правлячої політичної династії, яка в змозі багаторічно контролювати владу в рамках клану. Після здобуття незалежності Індії лише Індійський національний конгрес (ІНК), який брав участь у національно-визвольній боротьбі, розглядався електоратом як релевантна партія, достойна існування. Варто зауважити, що функціонувало чимало інших політичних партій з різними ідеологічними програмами, однак лише ІНК зміг закріпити за собою підтримку значної кількості виборців. Нарешті, в умовах президентської республіки формується сильно інтегрована у владні структури партія, яка контролює президента та більшість у парламенті. За такої конфігурації домінуюча партія здатна не тільки задавати тон державній політиці, а й забезпечувати постійну ротацію президента. Для прикладу, саме

така система сприяла безболісній зміні президентів у Мексиці під проводом домінуючої Інституційно-революційної партії (ІРП) [87, с. 18].

З огляду на принципову відмінність пострадянської специфіки функціонування домінуючих партій від світового досвіду ми пропонуємо в подальшому партії, що домінують в країнах пост-СРСР називати домінантно-патронажними. У дисертаційній роботі запропонована типологія домінуючих партій, що базується на двох змінних: ступені впливу партії на владу та рівні політичної конкуренції (Додаток В). Так, у I та IV квадранти ми помістили країни, в яких у різний історичний період функціонувала партійна система з системно-домінуючою партією; у той час як в II та III – країни, в яких функціонує партійна система з домінантно-патронажною партією. Основним фактором диференціації виступає ступінь впливу партії на владу, тобто її реальна здатність формувати органи виконавчої влади та впливати на прийняття державницьких рішень. Якщо партія безпосередньо залучена до формування державної політики та займає домінуючі позиції на політичному полі, то таку партію ми називаємо системно-домінуючою; у випадку, коли партія домінує серед інших, однак центр прийняття рішень знаходиться поза нею – таку партію ми будемо називати домінантно-патронажною. Таким чином, системно-домінуюча партія є центральним актором політичного життя, у той час як домінантно-патронажна партія є виключно інструментом виконавчої влади для інституціоналізації власного домінуючого становище.

Окрім ступеня впливу партії на владу ми ввели ще одну змінну – рівень політичної конкуренції в країні. Серед домінантно-патронажних партій ми виділяємо ті, які функціонують в умовах високого рівня політичної конкуренції (вільні та частково вільні країни) та в умовах низької політичної конкуренції. Основою для такого поділу слугують результати дослідження рівня свободи у світі за 2016 рік, проведеного компанією Freedom House [89]. Так, згідно з даними дослідження, чотири країни – Грузія, Україна, Молдова та Вірменія отримали статус частково вільних, що є підставою для їх розміщення у квадрант країн з високим рівнем політичної конкуренції. Ще

шість країн – Казахстан, Російська Федерація, Азербайджан, Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан отримали статус невільних країн, саме тому ми їх розмістили в квадранті домінантно-патронажних партій з низьким рівнем політичної конкуренції (Додаток Г).

Серед системно-домінуючих партій ми також розрізняємо ті, які функціонують в умовах високої та низької політичної конкуренції. Основою для класифікації слугує дослідження політичних демократій у світі, яке провів К. Боллен. Вчений виділяє два великі класи індикаторів – політичні свободи та політичні права, кожний з яких має по 3 підкласи. Індекс політичної свободи включає в себе свободу преси; свобода політичних партій формувати уряд та опонувати йому; рівень санкцій, які уряд застосовує по відношенню до соціальних груп чи індивідів. У свою чергу індекс політичних прав включає в себе чесність виборів; чи був представник виконавчої влади обраний через вибори; ефективність та виборна / невиборна природа національного законодавчого органу [90]. К. Боллен визнає, що в основу його класифікації покладено деякі суб'єктивні показники, достовірність яких перевірити досить важко. У значній мірі автор посиляється на результати європейських та американських дослідників, адже не завжди є можливим отримати дані від національних інститутів досліджуваних держав. У відповідності до вищенаведених критеріїв К. Боллен сформував загальний індекс політичної демократії для більшості країн світу за даними 1965 року (Додаток Д). Кожний індекс є середньоарифметичним значенням шести індикаторів демократії та знаходиться в діапазоні від 0 до 100. Для побудови нашої типології ми відібрали п'ять країн (Японія, Індія, Мексика, Єгипет, Індонезія) та показали критерії, які розподіляють системно-домінуючі партії на ті, які функціонують за високого та низького рівнів політичної конкуренції. У подальшому ця типологія може бути розширена для аналізу партійних систем з домінуючою партією і в інших державах.

Наступний тип партій, який необхідно розглянути в рамках нашого дослідження – це картельна партія. На думку Р. Катца та П. Майєра, після 70-х років XX ст. у партійних системах європейських країн з'являються партії нового типу, які якісно відрізняються від попередніх (кадрових, масових та всеохоплюючих). Основною відмінністю цих партій стало їх взаємопроникнення з державою та міжпартійні змови [91, с. 25]. Вчені акцентують увагу на змінах у трикутнику взаємодії громадянське суспільство – політичні партії – держава, а саме рух політичних партій від громадянського суспільства до держави. Втрачається потреба у масовості політичних партій, у той час робиться ставка на ефективному використанні сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Іншими словами, картельна партія стає у більшій мірі агентом держави, що робить ставку на її адміністративний ресурс, щоб захистити себе від колізій виборчого протиборства і диктату фінансово-промислових груп, що прагнуть контролю над партійною системою через свої матеріальні можливості [92]. Передумовою появи картельних партій слугує та обставина, що різниця між партіями-переможцями та тими, що програють суттєво скоротилася. Майже усі партії так чи інакше мають статус урядових, тобто які безпосередньо впливають на процес прийняття рішень. Таким чином, виникають об'єктивні передумови для неформального пакту між політичними партіями з метою монопольного функціонування на політичному ринку через доступ до ресурсів держави.

Р. Катц та П. Майєр не дають чіткого визначення картельної партії, однак вони виділяють її характерні риси. Серед основних характеристик картельної партії варто виділити найбільш значущі: 1) партії стають частиною держави, зливаються з бюрократичним апаратом; 2) основний ресурс партії – субвенції з державного бюджету, що обумовлює стратегію партії максимальної інтеграції з державою; 3) у рамках такого типу партії, політика стає справою професіоналів, людей з високими менеджерськими здатностями, здібностями організовувати бізнес, розуміти мотивації людей;

4) привілейований доступ до контрольованих державою ЗМІ, формальне чи неформальне обмеження доступу системної та позасистемної опозиції;

5) цінністю в картелі слугує відданість йому та особистий вклад учасника в легітимізацію картелю [91, с. 18]. Як видно із вищенаведених характеристик, однією з центральних характеристик картельної партії є її сильна залежність від субвенцій держави. Виходячи з цього, картель становить собою неформальний союз суб'єктів, які на постійній чи тимчасовій основі виражають інтереси державної бюрократії. Певною мірою ми можемо говорити, що картельна партія є різновидом «партії влади», де суб'єктом виступає не одна партія, а кілька. Як правило, картельні союзи є тимчасовими та ситуативними, створені з метою монополізації політичного ринку та створення штучних перешкод для конкурентів.

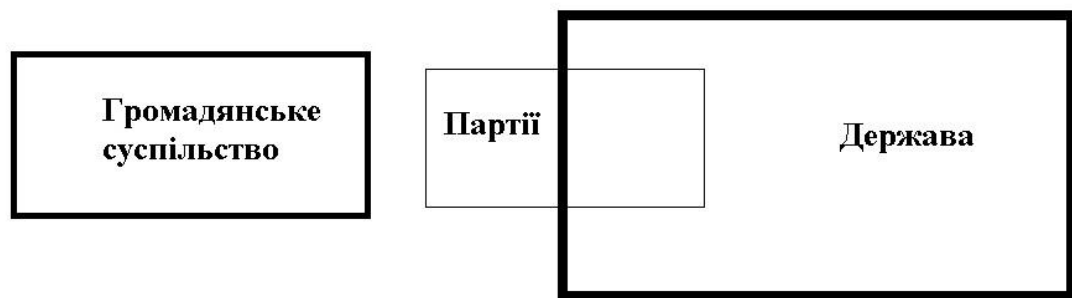

Рис. 2. Партії у ролі брокерів між державою та громадянським суспільством

На Рис. 2 зображена принципова схема взаємодії між громадянським суспільством, партіями та державою в умовах функціонування картельної партії. Р. Катц та П. Майєр акцентують увагу на динаміці руху політичних партій, які протягом століття зробили дрейф від громадянського суспільства до держави. Як видно на рисунку, віднині політичні партії знаходяться у полі функціонування держави, виступають спільним фронтом з її бюрократією, слугують брокерами у відносинах між суспільством та державою. Сама логіка картелізації, яка стає домінуючою серед партій, виникає з огляду на декілька обставин: 1) в умовах глобалізації виборчі технології та рівень фінансових затрат на них змінилися, а партійне членство перестало

відігравати основну роль для перемоги на виборах; 2) простір для політичного протиборства суттєво звузився, що вплинуло на здатність політичних партій виконувати всезростаючі очікування від суспільства [93]. Таким чином, політичні партії та їх лідери змушені обирати стратегію, яка б мінімізувала їх відповідальність перед виборцями. Стратегія картелізації розв'язує цю проблему, адже розподіляє відповідальність між кількома партіями та бюрократичним апаратом держави, ускладнюючи задачу виборця чітко ідентифікувати «слабку ланку».

2.2. Порівняльний аналіз еволюції домінуючих партій

Наступним кроком нашого дослідження буде безпосередній аналіз прикладів домінування політичних партій у країнах кожної групи. Серед групи країн з високим рівнем політичної конкуренції ми зупинимося на партійному домінуванні в Японії, а серед країн з обмеженим рівнем конкуренції дослідимо Мексику та Індію. Вибір саме цих країн в рамках нашого дослідження обумовлене наступними факторами: 1) у кожній із досліджуваних країн партійне домінування продовжувалося протягом значного проміжку часу; 2) у всіх цих країнах домінуюча партія формувалася під час масштабних політичних трансформацій (війн, революцій, здобуття незалежності). Ми розглянемо історію формування домінуючих партій, особливості їх приходу до влади, інструменти, які застосовувала кожна партія для утримання влади та причини, які, врешті-решт, призвели до втрати партією домінуючих позицій.

Ліберально-демократична партія Японії (ЛДП) була створена у 1955 році шляхом об'єднання демократичної та ліберальної партії. Головним їх опонентом була Соціалістична партія Японії, яка активно критикувала мілітаристську політику ЛДП, час від часу називаючи її фашистською. ЛДП ставила перед собою першочергові завдання: створення Конституції, переозброєння армії та боротьба з комуністами [94, с. 10]. Окрім цього перед нею постала найсерйозніша задача – післявоєнне відновлення держави. Систему влади, яка склалася в Японії за час домінування ЛДП у період 1955-1993 р.р., вчені називають «система 55». Характерними рисами цього періоду є: домінування Ліберально-демократичної партії, яка була одночасно децентралізованою та фрагментарною; слабкі позиції прем'єр-міністра; перманентна боротьба за владу між фракціями всередині партії; вагомий вплив бюрократії на розподіл владних повноважень.

Значний вплив на домінуючі позиції ЛДП здійснила виборча система тогочасної Японії, яку називають середньо-окружною. Суть її полягає у тому,

що в залежності від кількості населення в конкретному окрузі громадяни обирали не одного, а кількох депутатів від даного виборчого округу. Ця система працює наступним чином: всього в парламенті 511 місць, які мають бути зайняті депутатами з 129 провінцій. На одну провінцію припадає в середньому до 5 місць, які посідають кандидати на рейтинговій основі у відповідності до поданих за них голосів. Цей фактор сприяв збереженню домінуючих позицій партії навіть тоді, коли вона ставала не популярною. Справа в тому, що найбільш густонаселені райони Японії – сільські, а більшість з них підтримують саме ЛДП.

Інший важливий аспект виборчої системи стосується здатності партій виставити достатню для перемоги кількість кандидатів. Як вже було зазначено всього в парламенті Японії 511 місць, а значить для формування більшості потрібно зайняти не менше 256 місць. Партія, що претендує на формування більшості, повинна мати достатній кадровий резерв, щоб виставити на вибори понад 256 своїх кандидатів. Для прикладу, на виборах 1990 року ЛДП запропонувала виборцям понад 300 своїх кандидатів, у той час як найбільші опозиційні партії соціалістична та комуністична – 149 та 131 відповідно [95, с. 140]. Таким чином, специфіка виборчої системи Японії створювала дисбаланс на користь ЛДП, яка отримувала більшість місць у парламенті навіть у моменти найменшої підтримки партії виборцем.

Наступним фактором, що сприяв збереженню домінуючих позицій ЛДП стала форма державного устрою Японії. Як відомо, це унітарна держава з жорсткою фіскальною централізацією. Ця реальність суттєво впливає на форму суспільної організації населення, сприяючи формуванню клієнтарно-патронажних відносин. Протягом періоду свого домінування ЛДП повноцінно використовувала цю форму суспільних відносин для якомога більшої мобілізації електорату. Особливого успіху кандидати від ЛДП досягали у сільській місцевості, розвиваючи клієнтарні відносини з впливовими особами цієї місцевості – будівельниками, фермерами, поштарями [96, с. 7]. Стрімкий економічний розвиток 1960-х років,

безумовно, підживлював клієнтарно-патронажні мережі та водночас сприяв незмінній підтримці виборцями партії ЛДП.

Для організаційної структури ЛДП характерними є певні ексклюзивні особливості, які вирізняють її з-поміж європейських та американських політичних партій. По-перше, це кандидато-центрична модель партії. Вона проявляється у тому, що партія мобілізує електорат не через імідж партії, а через кандидатів, які мають налагоджені клієнтарні зв'язки на місцях. Виборці підтримують кандидата від ЛДП, який здатен принести конкретну вигоду для їхнього населеного пункту. По-друге, це наявність формальних та ексклюзивних фракцій законодавців. Партія поділена на 5 основних та кілька допоміжних фракцій, у кожної фракції є свій лідер. Члени фракцій лояльні до свого лідера, допомагаючи йому конкурувати з лідерами інших фракцій ЛДП за посаду прем'єр-міністра. У свою чергу, лідери фракцій за принципом патронажу віддячують своїм однодумцям фінансовою та організаційною допомогою у веденні передвиборчої кампанії чи у заміщенні вакантних урядових посад. Нарешті, третьою особливістю структури ЛДП є наявність єдиного центру розробки державної політики. Усі законопроекти, розроблені парламентаріями, передаються до Ради аналізу політики (PARC), завдання якої – експертний аналіз документів з подальшою передачею їх до парламенту з відповідною резолюцією (підтримувати чи ні). Робота у цьому ексклюзивному органі передбачає налагодження контактів з бізнесменами та експертами з різних галузей, що дає змогу депутатам стати впливовими брокерами та отримати підтримку на наступних виборах.

Отже, організаційна структура ЛДП має фрагментарний характер, зумовлений існуванням декількох конкуруючих фракцій, лідери яких змагаються за посаду голови уряду. Структуроутворюючим чинником інтеграції навколо партії виступають клієнтарно-патронажні мережі, якими пронизане усе суспільство. Відносини типу патрон-клієнт сприяють довготривалому домінуванню ЛДП, адже виборець підтримує не партію, а конкретного кандидата, який має свою патронажну мережу.

Як ми вже зазначали раніше, Японія належить до групи країн з високим рівнем політичної конкуренції. Це означає, що в політичному полі Японії мають бути й опозиційні партії, які складають конкуренцію ЛДП. У цьому контексті нас цікавить більше питання не чому ЛДП домінувала такий тривалий час, а чому опозиційні партії не спромоглися зупинити її? Як зазначають науковці, слабкість японської опозиції має системний характер, а складовими цієї слабкості є надмірна ідеологізованість, клієнтелістська природа суспільства та особливості виборчої системи [97, с. 201]. Ми вже докладно зупинялися на особливостях виборчої системи Японії та клієнтарно-патронажних мережах, які сприяють збереженню домінуючих позицій ЛДП.

За партійної системи з домінуючою партією партійне поле структурується на ядро, до якого належить центристська всеохоплююча партія (catch-all party) та ідеологічні партії-ніші (niche-parties). ЛДП як всеохоплююча партія знаходиться на ідеологічному центрі, що сприяє залученню прагматичних політиків та бізнесменів до лав партії. Натомість, партії-ніші, які займають чітко визначену ідеологічну позицію, мають обмежену можливість маневрувати. Окрім того, що опозиційні партії в Японії є ідеологізованими, вони протягом значного проміжку часу не спромоглися об'єднатися заради створення більш потужної альтернативи домінуючій партії. Так, соціалістична та комуністична партії Японії знаходяться на спільному «лівому» ідеологічному спектрі, але це не сприяло створенню єдиної платформи для боротьби з ЛДП. Як наслідок ніше-орієнтованої політики опозиційних партій, вони стають нелегітимною силою в очах виборців. Іншими словами, виборець не бачить в опозиційній політичній партії потенціалу та можливостей керувати державою.

Дослідивши історію створення партії, особливості її приходу до влади та причини домінування, час розглянути причини, які призвели до відходу ЛДП від влади. Вчені поділяють їх на короткострокові та довгострокові фактори, які призвели до втрати домінуючих позицій партії. До

короткострокових факторів можна віднести погіршення економічної ситуації в Японії, зниження ефективності державного управління, посилення опозиції на місцевому рівні. Довгострокові ж фактори є більш цікавими для дослідження, адже мають більш системний та довготривалий вплив на партійну систему Японії. Серед таких факторів виділяють втрату електоральної бази ЛДП у базовому регіоні – селі, зміну виборчої системи та слабку адаптивність партії після успіхів у «системі 55» [96, с. 9]. Як додатковий чинник програшу ЛДП варто відзначити спроможність опозиційних політичних партій ефективно координувати дії між собою, що стало несподіванкою для правлячої партії.

Для перемоги ЛДП завжди орієнтувалася на сільську місцевість, де у неї була гарантована більшість, а для перемоги достатньо було невеликої кількості голосів у містах. Майже півстоліття поштарі, фермери та будівельники були базовим електоратом ЛДП і здавалося малоімовірним змінити цю ситуацію. Розширення економічного розриву між містом та селом, приватизація пошти, зменшення субсидій фермерам сприяли втраті підтримки селянами партії ЛДП. Демократична партія Японії (ДПЯ) використала це «розлучення» на свою користь, запропонувавши більші пільги та субсидії фермерам, повернення уваги до потреб села, збільшення зарплат поштарям.

Зміна виборчого законодавства стала ще однією причиною втрати домінуючих позицій ЛДП. Реформа виборчої системи 1993 року трансформувала її в комбіновану з мажоритарною та пропорційною складовими. Варто зазначити, що більшість місць підпадала саме під мажоритарну систему (300 з 480), тому нова виборча система мала явно виражену мажоритарну домінанту. Це призвело до того, що незначне відхилення у голосах на користь опозиційної партії суттєво змінювало розстановку сил в парламенті [96, с. 10]. Ще одним неприємним фактором для ЛДП стала поведінка непередбачуваного виборця. З розвитком інформаційних технологій японський виборець став все менше

ідентифікувати себе виключно з однією партією, а почав аналізувати інформацію та приймати рішення щодо підтримки партії чи кандидата на основі раціональних аргументів. ЛДП була явно не готова до нових реалій із повсякденної роботи з залучення виборця на свій бік. Спроби перебудувати структуру партії та залучити «нові обличчя» не призвели до успіху, як результат – ЛДП остаточно втрачає більшість у 2009 році.

Отже, домінування Ліберально-демократичної партії Японії тривало з невеликими перервами у період 1955-2009 роках. Основою успіху цієї партії стало центристське ідеологічне позиціонування, повноцінне використання потенціалу клієнтарно-патронажних мереж та особливості виборчої системи Японії. Для домінування ЛДП також характерним є наявність базового електорату – представників сільської місцевості, які майже півстоліття були надійною опорою партії. Причиною втрати домінуючих позицій партією є корупційні скандали та втрата довіри до партії, погіршення бізнес-клімату в країні, зміна у 1993 році виборчого законодавства, яке ліквідувало дисбаланси на користь ЛДП та нездатність партії адаптуватися до нових реалій – необхідності працювати з непостійним електоратом, який вже не збирається інертно підтримувати партію, і його необхідно переконувати.

Серед групи країн з обмеженим рівнем політичної конкуренції ми розпочнемо дослідження з Мексики. Яскравим прикладом домінуючої партії в цій країні слугує Інституційно-революційна партія (ІРП). Партія була створена у 1929 році та з самого початку була названа як Національна революційна партія. Її створення пов'язують з бажанням зібрати в одну команду найздібніших реформаторів та лідерів мексиканської революції 1910-1917-х років. Партія ставила собі за мету консолідувати розділену націю, рекрутувати місцеву еліту до лав партії, втілити загальнонаціональну стратегію розвитку, яка полягала у всебічному та рівноправному розвитку міста та села. ІРП залучала до своїх лав як впливових фермерів, так і представників середнього класу, менеджерів та інтелектуалів. Як результат – домінування в політичному просторі Мексики з 1929-го по 2000-й рік.

Якщо розглянути управлінську структуру ІРП та центри прийняття рішень, то варто акцентувати увагу на її чіткій ієрархії та впорядкованості. Суттєва увага приділяється розробці стратегії партії, загальнонаціональній стратегії, максимальній участі різних соціальних груп у процесі стратегування та імплементації рішень. Так, стратегічне бачення розвитку держави розробляють дві інституції: Фондація Колозіо (Colosio Foundation) та Національна політична рада. Фондація Колозіо була спершу створена як партійний мозковий центр, що з часом перетворився на аналітичний центр з розробки стратегії партії, а також державної стратегії. У статуті ІРП основною метою діяльності Фондації Колозіо є розробка урядових програм та електоральних платформ, а також аналіз, розробка та оцінка публічної політики [98, с. 30]. Також Фондація займається координацією політичних, економічних та соціальних досліджень, проводить безперервні навчання членів партії національного та місцевих рівнів. ІРП приділяє суттєву увагу Фондації, щорічно виділяючи на дослідження та навчання до 2% від загального бюджету партії. Як вже було зазначено, Фондація Колозіо відокремлена від партії, але має постійний з нею зв'язок. Так, представники Фондації входять до партійних рад на національному та місцевому рівнях та є членами Національної політичної ради.

Фондація Колозіо складається з п'яти основних виконавчих органів: 1) Загальні збори; 2) Рада директорів; 3) Рада; 4) Опікунська рада; 5) Наглядова рада. Загальні збори включають у себе всіх членів Фондації, її керівний склад, засновників, почесних делегатів. Засідання відбуваються раз на рік, до порядку денного, як правило, входять питання звітування керівництвом за свою роботу, обговорення планів роботи на новий рік, виборні процедури. До складу Ради директорів входять президент, генеральний секретар, чотири віце-президенти та казначей. Президент партії ІРП пропонує кандидатуру на посаду президента Фондації, яка має бути підтримана більшістю на Загальних зборах. Після обрання президент Фондації призначає генерального секретаря, віце-президентів та казначея, які

в подальшому підзвітні та підконтрольні виключно президенту. Третій орган – Рада включає в себе 10 представників з політичної, економічної та соціальної сфер, яких висуває Рада директорів та затверджують Загальні збори. Основна задача Ради полягає у безпосередній розробці урядових програм, модернізації виборчої системи, реформуванні публічної політики тощо. Опікунська рада займається пошукам пожертвувальців та майновими заповідями. До цього органу входять 5 членів, які призначаються президентом Фундації та затверджуються на Загальних зборах. Нарешті, наглядова рада являє собою групу однодумців, що відповідальні за діяльність Фундації, у першу чергу за фінансовий аспект її діяльності. Члени наглядової ради рекомендуються до призначення Опікунською радою та призначаються рішенням Загальних зборів.

Національна політична рада представляє собою постійно діючий колегіальний орган, основними задачами якого є планування, прийняття стратегічних рішень та оцінка поточної політичної ситуації. До складу ради входять 650 найбільш відомих представників мексиканської політичної еліти, а саме: президент, міністри, національний та місцеві лідери партії, міські голови, делегати від Фундації Колозіо, представники громадських організацій, а також 160 делегатів обраних на виборчій основі [99, с. 96]. При національній політичній раді функціонує постійно діюча політична комісія, завданням якої є внесення пропозицій у сфері державної політики для модернізації держави. Політична комісія є доповненням до Національної політичної ради, а до її складу входить вище керівництво держави, ІРП, лідери інших політичних партій та громадських організацій. Комісія налагоджує діалог ІРП з іншими політичними партіями, міжнародний діалог з метою внесення в подальшому змін до законодавства.

Таким чином, процес вироблення партійної політики проходить ряд стадій: Фундація Колозіо розробляє політику партії → Фундація Колозіо організовує консультації з різними економічними, політичними, соціальними, військовими групами → Національна політична рада підтримує

напрацьовані рішення на національному рівні → внесення пропозицій місцевими партійними організаціями → підтримка рішень на місцевому рівні партії. Варто зауважити, що перед тим як рішення будуть ухвалені на місцевому рівні, вони проходять кілька стадій обговорення в ході консультацій між різними соціальними групами. Місцеві організації ІРП мають можливість внесення своїх пропозицій, які в обов'язковому порядку розглядаються на національному рівні, що додає програмам та планам більшої легітимності.

Розглянувши організаційну структуру партії та інституції, які відповідальні за розробку політики ІРП, зупинимося на безпосередніх причинах домінування ІРП та розглянемо причини її краху. Аналізуючи мексиканську специфіку політичного життя, американський вчений К. Грін запропонував «ресурсну» концепцію партійного домінування [100, с. 301]. Суть цієї концепції полягає у прямій залежності домінуючих позицій партії від її монопольного доступу до державних ресурсів. Базою домінування ІРП слугував контроль партії над державною бюрократією, що дозволяло використовувати державні фінанси в інтересах партії. ІРП завдяки своїй домінуючій позиції в партійній системі Мексики здійснювала контроль над такими ресурсами: 1) використання адміністративного ресурсу в ході виборчих кампаній; 2) фінанси державних компаній, фондів, що виділяються за рішенням Конгресу; 3) фінанси, отримані нелегальним шляхом за рахунок клієнтарно-патронажних відносин; 4) можливість створення робочих місць у державному секторі; 5) значний кадровий резерв з огляду на ресурсозабезпеченість партії [100, с. 100]. Контроль за ресурсами та можливість їх використання сприяло формуванню ІРП клієнтарно-патронажних мереж (КПМ) для подальшої роботи з виборцем. За період 1930–1980-х років у Мексиці проводилася політика прискореної індустріалізації з активним імпортозаміщенням, що сприяло суттєвому економічному розвитку. Маючи доступ до державних компаній, ІРП мала достатні ресурси для різноманітних варіантів підкупу виборців. Це міг бути

звичайний підкуп напередодні виборів, перекупка опозиційного електорату чи перспектива покращення кар'єрних позицій.

На відміну від ресурсозабезпеченої ІРП, опозиційні партії мали досить обмежені ресурси, проводили «нішеву» політику та не спромоглися об'єднатися в єдину потужну опозиційну силу. Та обставина, що опозиційні партії, на відміну від домінуючої ІРП, не мають доступу до державного ресурсу, ставить їх у де-факто не конкурентне становище. Опозиційні партії мають свій ядерний електорат, але його не достатньо для перемоги на виборах національного рівня. Рентоорієнтовані політики покидають лави цих партій, а залишаються здебільшого ідеологічно орієнтовані політики та радикальні опоненти існуючого політичного режиму. У середині опозиційного середовища К. Грін виділяє два класи опозиційних активістів: кар'єрно-орієнтовані (office-seekers) та програмно-орієнтовані (message-seekers) [100]. Office-seekers ставлять за мету перемогу на виборах, заміщення вакантних посад, отримання матеріальних прибутків. Не маючи достатнього організаційного, людського та матеріального ресурсу, опозиційні активісти звертаються до радикальної риторики, що суттєво обмежує коло їх прихильників. Представники класу message-seekers орієнтовані не так на перемогу, як на сам процес опозиційної діяльності. Для них опозиційність – стиль життя, а тому активісти сконцентровані не так на виборах, як на розробці програми партії, налагодженню більш тісних зв'язків між її членами, іншою ціннісно-орієнтованою роботою. Таким чином, різні цілі опозиційних політиків та партій призводять до їх нездатності до об'єднання задля створення більш потужної конкуренції домінуючій партії.

Падіння домінуючої ІРП почалося з економічної кризи 1982-го року. Реагуючи на економічне падіння, керівництво партії прийняло рішення скоротити державний апарат з 22,3% у 1983 році до 5,5% у 2000-му [101, с. 89]. Це рішення радикальним чином вплинуло на потужність клієнтарно-патронажної мережі, підірвавши її фундамент. Виходячи з цього, партія більше не могла купувати лояльність виборців створенням нових робочих

місць, перспективою кар'єрного зросту, суттєво зменшилася можливість застосування адміністративного ресурсу. З іншого боку, ліберальні реформи в Мексиці, такі як збільшення державного фінансування політичних партій, заборона на фінансування партій державними підприємствами, суворозвітність за витрачені партією кошти та інші заходи поступово надали можливості опозиційним партіям на рівних з ІРП боротися за голоси виборців.

Стосовно опозиційних партій варто зазначити, що у період між 1980-м та 1990-м роками до них долучилася значна кількість молодих амбітних політиків, які виступали за подальшу демократизацію та перехід до повноцінної ринкової економіки. У той час як ІРП з цих питань займала здебільшого центристську позицію, опозиційні ПНД та ПДР проголосили свою демократичну спрямованість. Це призвело до того, що у 1997 році ІРП втратила більшість у Конгресі, а в 2000-му кандидат від ПНД В. Фокс переміг на президентських виборах. Аналізуючи президентську кампанію 2000-го року, К. Грін акцентує увагу на тому, що перемогу В. Фокс здобув завдяки спроможності досягти достатньої політичної незалежності (у тому числі фінансової) від власної партії [100, с. 39]. Це дало йому змогу зайняти центристську ідеологічну позицію та звернутися за підтримкою до ширших суспільних мас. В. Фокс уперше використовував усю палітру можливостей комунікації – від серії виступів у ЗМІ до персональних зустрічей з виборцем. Під час своїх промов кандидат апелював не так до економічної програми – як до крайньої необхідності демократизації режиму. Цей підхід зміг стати об'єднуючим фактором, який згуртував навколо В. Фокса прихильників більшості опозиційних партій.

Отже, домінування ІРП тривало з 1929-го по 2000-й рік. Партія прийшла до влади у постреволюційний період, що вимагало від неї об'єднавчих меседжів та прагматичної політичної позиції. Хоча в ідеологічному аспекті ІРП нагадувало гойдалку між «лівою» та «правою» програмами, у більший період свого політичного життя партія займала

центристську позицію. Це якісно вирізняло її з-поміж опозиційних партій ПНД та ПДР, які займали ідеологічні «ніші», працювали виключно зі своїм ядерним електоратом, не бажаючи розширювати його. Фундаментальною перевагою ІРП ми вважаємо ресурсну, котра давала можливість партії заохочувати виборців співпрацювати з нею. «Підкуп» виборців здійснювався шляхом створення нових робочих місць, перспективою кар'єрного зростання, фінансовою стимуляцією, адміністративним ресурсом тощо. Ці можливості сприяли створенню потужної клієнтарно-патронажної мережі, центральні позиції в якій займали члени партії та державна бюрократія. Падіння ж домінуючої ІРП розпочалося якраз з руйнування ресурсної бази домінування, тобто патронажної мережі. Державний апарат був скорочений з 22,3% до 5,5%, що суттєво понизило ефективність мережі. В опозиційних партіях тим часом росло нове покоління демократів, які основною своєю метою проголосили демократизацію існуючого політичного режиму. Сумарний ефект цих змін і сприяв кінцю домінування ІРП та приходу до влади опозиції.

Наступним кроком нашого дослідження буде розгляд партійного домінування в Індії. У період 1947-1977-х років у цій країні домінувала партія Індійський національний конгрес (ІНК). У колоніальний період ця організація представляла собою націоналістичний рух за незалежність Індії від Великої Британії. Лідер руху М. Ганді запропонував філософію ненасильницької боротьби проти колонізаторів, котра була підтримана більшістю тогочасних індійців. Релігійна концепція карми в іудаїзмі направляла фокус уваги індивіда на внутрішній розвиток, а не на трансформації зовнішнього оточення. Через це заклики радикалів до терористичних атак проти представників Королівства майже не отримували підтримки людей. З моменту створення у 1885-му році і до 1920-х років ІНК представляв собою закриту елітну організацію, до якої входили представники англійської інтелігенції та середнього класу. У 1920-му році лідером ІНК було обрано М. Ганді, який перетворив елітний клуб у масову організацію з

паралельними до колоніальної адміністрації управлінськими структурами. До лав організації почали долучати представників сільської місцевості, що дало змогу активніше мобілізувати сили у випадку необхідності проведення протестних кампаній.

Після здобуття Індією незалежності націоналістичний рух ІНК трансформувався у політичну партію. За результатами виборів 1947-го року ІНК отримав 70% місць у парламенті, а представника партії Д. Неру було обрано прем'єр-міністром країни. З цього року розпочинається 30-ти річний період одноосібного домінування партії. Для пояснення специфіки періоду домінування ІНК відомий дослідник індійського політичного життя Р. Косарі вводить поняття «система Конгресу» [102]. Характерним для цієї системи є взаємозв'язок двох складових: 1) партії консенсусу (party of consensus) – домінуючої ІНК та 2) партій тиску (parties of pressure) – опозиційних партій. З одного боку, зазначає Р. Косарі, опозиційні партії займають аутсайдерські позиції та знаходяться поза межами доступу до влади, а з іншого – існує постійний контакт між партією консенсусу та партіями тиску, завдяки чому домінуюча партія контактує з усіма суспільними групами задля досягнення компромісу.

Перший прем'єр-міністр незалежної Індії Д. Неру (1947-1964) говорячи про місце та роль ІНК у політичному житті країни зауважив, що «Конгрес є країна, а країна є Конгрес» [103, с. 21]. Акцентуючи увагу на нерозривному зв'язку партії ІНК з державою, Д. Неру пояснює необхідність існування єдиної всеохоплюючої партії, яка б продовжувала справу з розвитку незалежної Індії. Тут ІНК постає як партія, у якої є історична місія – розбудова індійської держави та нації. Партія розподіляє повноваження між центром та периферією, ресурси між соціальними групами, а також абсорбує нові соціальні групи до політичної системи. Проте ІНК у жодному разі не можна вважати невразливою, адже через регулярне залучення опозиції до процесу прийняття рішень, за останніми залишалася реальна перспектива приходу до влади.

Основною перевагою ІНК перед опозицією була його безпосередня участь у здобутті Індією незалежності від Великої Британії. Ідеологічні позиції партії залишалися націоналістичними ще довгий час після здобуття незалежності. Маючи величезний авторитет серед населення, партія змогла залучити до своїх лав найбільш авторитетних та талановитих представників суспільства, а прем'єр-міністр Д. Неру виявився неймовірно ефективним державним лідером, який зміг об'єднати суспільство та розпочати реформи. З організаційної точки зору ІНК функціонував як «великий намет», суспільно-політичний майданчик для комунікації різних ідеологічних платформ та точок зору. Як зазначає А. Зігфелд, до лав партії долучилися ліберали та соціалісти, релігійні традиціоналісти та секуляристи [104]. Для керівництва партії, яке добре пам'ятало період боротьби за незалежність, чітко усвідомлювали необхідність консолідації суспільства та небезпеку розколів. Таким чином, безпосередня участь ІНК у процесі здобуття незалежності Індії з одного боку та нерозвиненість індійської політики у колоніальну епоху з іншого призвели до наступних наслідків: 1) ІНК отримав монополію на державний патронаж; 2) опозиція виявилася розділеною з дефіцитом кадрів та ресурсів.

Наряду з монополією на патронаж та державні ресурси, ІНК вирізнявся з-поміж інших партій своєю організацією. Із здобуттям незалежності найбільший політичний конкурент партії – Мусульманська ліга функціонувала в Пакистані, в Індії ж майже не залишилося партій, реально здатних нав'язати конкуренцію ІНК. Маючи організаційний та політичний досвід у період до здобуття незалежності, ІНК органічно поєднував у собі попередній досвід участі у виборах з міцною партійною організацією [105, с. 48]. Монополія на державний патронаж разом з чіткою організацією сприяли електоральним успіхам ІНК. Завдяки доступу до державних ресурсів та використанню адміністративного ресурсу ІНК переконливо переміг на перших постколоніальних виборах в Індії. У рамках загальноіндійського дослідження Ф. Бейлі підсумував, що після цих виборів населення почало

дедалі менше бачити різницю між державою та ІНК, поєднуючи їх у нерозривне ціле [106]. Це бачення населенням партії ІНК, безумовно, зміцнило її домінуючі позиції на десятиліття уперед, перетворило на безсумнівного фаворита.

Беручи до аналізу опозицію в Індії в період домінування ІНК, наголосимо на її фрагментарності та не впливовості. Опозиційні партії не мали відповідного досвіду політичної боротьби, організаційних навичок та потужного кадрового резерву. Конкуренцію домінуючій партії не змогли створити навіть новостворені партії, лідери яких входили до складу ІНК. Маючи яскраво виражені політичні амбіції, ці лідери намагалися перенести власний організаційний досвід на нові партії, проте це їм не вдалося. У більшості провінцій опозиційні партії існували віртуально, реальної ж конкуренції ІНК нав'язано не було. Як було вже зазначено, Конгрес мав значний авторитет серед населення та використовував це для абсорбції до лав партії тих, хто брав участь у боротьбі за незалежність, але залишився поза політикою [107, с. 116]. Ця обставина ставила опозицію у скрутне становище, адже всі ті, хто мав хоча б якийсь досвід політичної діяльності залучалися виключно до ІНК. Опозиційні партії були змушені брати до своїх лав політиків без досвіду, які навряд чи могли скласти конкуренцію досвідченим політикам з ІНК. Поряд з правилом, варто сказати і про два винятки – штати Бенгалія та Керала, де суттєві позиції відігравала Комуністична партія Індії. Не зважаючи на значний хаос в партії після здобуття незалежності Індії, її рейтинг піднявся завдяки акціям на підтримку земельної реформи та лобіювання реформи профспілок. Проте жодна з опозиційних партій Індії не спромоглася нав'язати конкуренції домінуючому ІНК.

Розглянувши причини домінування ІНК та ситуацію в опозиційному середовищі, перейдемо до передумов, які призвели до втрати ІНК його позицій. Відомий дослідник індійської політики А. Колі виокремлює три основні причини втрати домінування ІНК: 1) зміна поколінь в Індії; 2) відсутність харизматичних політиків у партії; 3) трансформація релігійних,

політичних та соціальних уподобань виборців [108, с. 252]. Щодо першої причини, то варто зауважити, що ближче до кінця 1970-х років покоління індійців, які разом з представниками ІНК боролися за незалежність Індії було суттєво оновлено. Молодь, яка на відміну від їхніх батьків, не пам'ятала тернистого шляху до незалежності, не вбачала в ІНК єдиної партії, яка має виступати від імені народу. Орієнтуючись здебільшого на розвинені країни Заходу (передусім Велику Британію), молоді люди виступали за розширення прав та свобод людини в Індії, розвиток ринкових відносин, поглиблення демократичних трансформацій. Займаючи центристські позиції, ІНК не поспішав змінювати свою політику у відповідності до нових суспільних потреб. Другою причиною втрати домінування ІНК стала його нездатність відшукати харизматичних лідерів рівня Д. Неру та І. Ганді. Ці два лідери змогли максимально чітко сформулювати бачення розвитку незалежної держави. Під їх керівництвом державний апарат працював як єдина злагоджена система, а суспільство відчувало на собі результати їх державницького підходу. Нарешті, третьою причиною стала зміна релігійних та політичних уподобань серед населення. Центристський ІНК стояв на позиціях секуляризму, національної єдності та державного регулювання економіки. На противагу цьому, у суспільстві визріли інші пріоритети – націоналізм Хінді та економічна лібералізація. Хінді є стародавньою назвою індусів та релігії, яку вони сповідували – індуїзм. Таким чином, релігійна свідомість починає опановувати душі представників усіх прошарків індійського населення. ІНК ж, стоячи на позиціях секуляризму, не відображав суспільних потреб, перетворюючись у все менш привабливу партію. Заклики до економічної свободи від держави також не були почуті партією, що лише посилювало аргументи суспільства не підтримувати ІНК у майбутньому.

Наступним кроком нашого дослідження буде розгляд партійної системи з домінуючою партією в Єгипті. У якості домінуючої партії в цій країні виступає Національно-демократична партія (НДП), яка була заснована

в 1976 році єгипетським військовим А. Садатом. За його ініціативи колишній Арабський соціалістичний союз був поділений на три партії: лівого, правого та центристського політичного спектру. НДП належала до центристського політичного крила та в найбільшій мірі залишилась під контролем свого лідера. А. Садат був прибічником «дозованої демократії», тож за його правління політична система Єгипту стала більш відкритою, почали з'являтися опозиційні партії [109, с. 25]. Після його вбивства у 1981 році посаду Президента, а також лідера партії зайняв Х. Мубарак, який ще більше надав прав та свобод опозиції. Політичні партії різного ідеологічного спектру, включаючи «Братів мусульман» отримали можливість брати участь у виборах, повноцінно вести передвиборчу кампанію, критикувати уряд. Також були звільнені політичні в'язні попереднього режиму, надані можливості для вільної діяльності громадським активістам та відновилася свобода преси.

Досліджуючи становлення домінуючої партії в Єгипті, Дж. Браунлі акцентує увагу на парламентських виборах 1976 року, коли НДП отримала 82% голосів виборців [110, с. 128]. Свій статус партія зберігала до 2011 року, поки не була заборонена рішенням Вищого адміністративного суду Єгипту. Не зважаючи на появу великого числа партій, реальну опозицію домінуючій НДП складали лише п'ять: 1) правоцентристська партія Вафд; 2) Арабська націоналістична партія Насеріст; 3) лівоцентристська робітничка партія; 4) Національна прогресистська партія; 5) Ліберальна партія. До цього списку можна додати організацію «Брати мусульмани», яка де-факто функціонує як партія. На початку президентства Х. Мубарака опозиційні політичні партії досягали значних електоральних результатів. Так, за результатами виборів 1984 року, які пройшли за пропорційною системою, опозиція сумарно отримала 13 % парламентських місць. Це стало можливим завдяки змінам виборчого законодавства, які призвели до альянсу між «Братами мусульманами» та партією Вафд [111, с.12–15]. Також варто зазначити, що

влада недооцінила рівень підтримки опозиції виборцями, тому її результат став для перших несподіваним.

Електоральний успіх опозиції став приводом для репресій з боку домінуючої партії та адміністрації президента. Так, під час другого президентського терміну Х. Мубарака (1987–1993) за допомогою спеціальних урядових розпоряджень, рішень судів та силових структур створюється закрита авторитарна система, яка мінімально толерантна до критики. Як приклад, у 1990-му році Верховний конституційний суд Єгипту змінив виборчу систему країни на користь домінуючої НДП. Згідно рішення суду змішана виборча система 1987-го року була визнана неконституційною, так як «вона обмежує права кандидатів обиратися у якості незалежних» [112, с.92–93]. Результатом цього рішення став бойкот більшості опозиційних партій наступних парламентських виборів, який за задумом опозицій мав делегітимізувати діючий режим. Однак, бойкот призвів до втрати представництва опозиції в парламенті та укріпив позиції домінуючої НДП.

З переобранням Х. Мубарака на третій президентських термін ще більше зросла концентрація влади навколо інституту президента та домінуючої партії. На виборах до парламенту 1995-го року опозиційні партії вирішили відмовитися від бойкоту та поставили перед собою амбітну мету – лишити НДП домінуючих позицій. Як зазначає Дж. Браунлі, уряд застосував небачений до цього адмінресурс та махінації, щоб зберегти статус-кво [110, с.127]. Окрім цього, влада вдалась до політичних репресій: ув'язнення політичних опонентів, обмеження можливостей ведення передвиборчої кампанії, безпідставне затримання активістів. Важливою специфікою парламентських виборів 1995-го року була та обставина, що серед значної кількості кандидатів у депутати, найбільш впливовими були представники спецслужб Єгипту [110, с. 127]. Ці представники були задіяні з метою забезпечення подальшого домінування НДП, нейтралізації можливих негативних сценаріїв результатів виборів. Методи роботи спецслужб були широкі – від залякування опозиційних кандидатів та активістів до підкупу на

виборчих дільницях. Оцінюючи результати виборів, необхідно визнати, що силові органи зі своїм завданням впоралися успішно: НДП отримала 417 місць, що складало 94 % усіх місць у парламенті. Офіційні опозиційні партії посіли всього 13 місць, що є найгіршим її результатом за всі попередні вибори [113, с. 344].

Як було вже зазначено, починаючи з парламентських виборів 1976-го року в Єгипті розпочався процес інституціоналізації домінуючої НДП та маргіналізації опозиції. Дж. Браунлі виділяє кілька факторів, які сприяли електоральним успіхам НДП: 1) згуртованість провладної еліти, що проявлялася в домінуванні колективних інтересів над індивідуальними; 2) підтримка домінуючої партії за допомогою розгортання бюрократичної та силової мереж, задача яких полягала в нейтралізації політичних конкурентів; 3) здатність вирішувати внутрішньопартійні протиріччя, залишаючись монолітною та дієздатною політичною організацією [114]. В середині НДП була добре налагоджена система комунікації, що давало змогу обговорити та вирішити навіть складні внутрішньопартійні конфлікти. Опозиція жодного разу не змогла обернути на свою користь внутрішні протиріччя в домінуючій партії, так як останній кожного разу вдавалося вирішити чи загасити конфлікти до їх виходу у публічну площину.

У другій половині 1990-х років внутрішньопартійний конфлікт в НДП стає здебільшого конфліктом поколінь. Цьому конфлікту сприяли зміни виборчого законодавства 1990-го року, які ввели мажоритарну систему виборів. Віднині кандидати, які не бажали висуватися безпосередньо від НДП, могли брати участь у виборах як незалежні кандидати. Ними були здебільшого молоді бізнесмени, які по-іншому бачили розвиток партії, та у разі успіху на виборах приєднувалися до НДП, пропонуючи своє бачення розвитку партії. Так, на виборах 1995-го року до парламенту обралися близько 100 незалежних кандидатів, що склало 23 % від загального числа депутатів [109, с. 45]. Не маючи змоги ефективно впливати на процеси реформування НДП зсередини, «нова гвардія» запропонувала створити ще

одну домінуючу партію – Партію майбутнього. Досить швидко керівники партії від цієї ідеї відмовилися, однак у 1998-му році вирішили створити неурядову організацію Фонд майбутнього покоління. Його очолив син президента Д. Мубарак, задачою якого було організувати систему підготовки єгипетської молоді до управління державою, принципів функціонування ринкової економіки тощо. По суті ця організація стала молодіжним крилом НДП, яка готувала майбутніх кадрів для партії.

На початку 2000-х представники «молодї гвардії» – бізнесмени та політики Д. Мубарак, А. Ез, М. Абул-Ейнейн та інші отримують ключові посади в Генеральному секретаріаті НДП. Це був сильний крок керівництва партії, спрямований на оновлення її кадрового потенціалу. Важливим у цьому призначенні було те, що не лише син президента, а й широкий прошарок молодих, амбітних, талановитих, західноорієнтованих політиків був залучений до керівництва партією. Таким чином, реформування домінуючої НДП зсередини дало змогу адаптуватися до об'єктивних демографічних та економічних змін, що сталися в Єгипті за останні десятиліття [110, с. 134]. На парламентських виборах 2000-го року НДП зберегла статус домінуючої у значній мірі за рахунок молодих незалежних кандидатів, орієнтованих на цю партію. У зв'язку з цим, один з лідерів партії Д. Мубарак закликав до подальшого реформування партії, орієнтуючись на меритократичний спосіб добору кандидатів. Механізм відбору кандидатів, які потім увійдуть до списку НДП передбачав попередні слухання та відбір достойних кандидатів на внутрішніх зборах партії [115]. У найближчі роки Д. Мубараку та «молодїй гвардії» вдалося значно посилити свої позиції в керівних органах партії, поступово демократизуючи партію та адаптуючи до сучасних економічних та політичних реалій. Призначення Д. Мубарака на посаду помічника Генерального секретаря НДП як усередині партії, так серед опозиції сприйняли як наступний крок до його вірогідного президентства. Керівництво НДП розділилося на прибічників президента Х. Мубарака та його сина Д. Мубарака, однак принципово більшість підтримувала

збереження існуючого режиму Мубараків. Якщо продовження президентства Х. Мубарака здебільшого підтримувала «стара гвардія» політиків та військові, то його сина наступним президентом та лідером партії вбачали академіки та бізнесмени [110, с.151]. Що стосується опозиції, то вона консолідувалася проти всього політичного режиму, не вбачаючи різниці між двома її найвпливовішими представниками.

У 2005-му році під тиском міжнародної спільноти в Єгипті приймають конституційну реформу, яка ще більше лібералізує політичний простір. Однак ця лібералізація не стосується угруповання «Брати мусульмани», яке так і залишається нелегальним об'єднанням. Не зважаючи на створення кращих умов для діяльності політичних партій, опозиційні сили бойкотують як конституційний референдум, так і президентські вибори. На найближчих парламентських виборах представники «Братів мусульман», які змушені брати участь у виборах в якості незалежних кандидатів, отримують рекордні 88 місць у парламенті. Одразу після виборів у столиці Єгипту відбулися багаточисельні антиурядові мітинги, учасники яких вимагали перезапуску системи, більших прав для опозиції (зокрема для ісламістів) та покращення рівня життя громадян [116, с. 3]. Важливо зауважити, що значна кількість протестувальників були «новачками» в політичному житті Єгипту, які відчували необхідність змін в країні та виявили бажання стати носіями цих змін. За результатами наступних виборів до Національних зборів Єгипту, що відбулися в 2010-му році НДП підтвердила свій статус домінуючої партії, а результат опозиції, включаючи «Братів мусульман» виявився ще скромнішим, ніж на попередніх виборах. Мінімальна участь опозиції в політичному житті Єгипту та соціально-економічні проблеми, які накопичувалися протягом десятиліть призвели до соціального вибуху в країні. У січні-лютому 2011-го року на вулиці Каїру, Александрії та інших міст вийшли тисячі протестувальників з вимогою відставки президента Х. Мубарака та повного перезавантаження влади. У результаті революції влада перейшла спочатку до тимчасового військового уряду, а згодом президентом

був обраний кандидат від «Братів мусульман» М. Мурсі. Зміна влади сприяла й втраті домінуючої ролі НДП, яка у квітні 2011 року була ліквідована за рішенням Вищого адміністративного суду Єгипту.

Підводячи підсумок нашого дослідження історичних прикладів функціонування домінуючої партії, акцентуємо увагу на наступних закономірностях, які проявляються в країнах з різними рівнями політичної конкуренції: 1) домінуюча партія є центристською політичною силою, виступає з деідеологізованою політичною програмою, претендуючи на роль всеохоплюючої партії; 2) її існування можливе як при політичній системі з вільною конкуренцією, так і з обмеженою чи мінімальною; 3) партія стає домінуючою за умови співпадання кількох обставин, які різняться від країни до країни; 4) збереження домінуючих позицій партії з великою ймовірністю вірогідне за умови, що партія має доступ до державних ресурсів та використовує їх задля створення стійких клієнтарно-патронажних мереж; 5) організаційна структура домінуючих партій вирізняється своєю чіткою ієрархією та впорядкованістю, завдяки чому максимально ефективно використовуються її наявні ресурси; 6) опозиція займає не вигідну «нішеву» ідеологічну позицію, орієнтується на свій ядерний електорат та не розширює його, більше того вона розділена та ресурснезабезпечена; 7) занепад домінуючої партії розпочинається з погіршення умов доступу до державної скарбниці, що підриває ресурсну базу партії та ускладнює можливість «підкупу» виборця. До цього фактору також варто додати корупційні скандали в партії, відхід харизматичних лідерів з партії, її неспроможність адекватно реагувати на вимоги часу, що врешті-решт і призводить до втрати партією домінуючих позицій.

2.3. Політичні системи з домінантно-патронажною партією на пострадянському просторі

Проаналізувавши специфіку домінування політичних партій у трьох країнах світу, розглянемо аналогічні процеси на пострадянському просторі. З огляду на подібність трансформаційних процесів на пострадянському просторі, в якості базових для аналізу партійних систем з домінантно-патронажною партією ми обрали Російську Федерацію (РФ) та Казахстан. У рамках нашого дослідження ми проаналізуємо етапи формування партійної системи з домінантно-патронажною партією у цих двох державах, а також розглянемо інструменти, якими вона досягає свого статусу. Описуючи політичні процеси в РФ та Казахстані, Д. Сатпаєв визначає спільні закономірності в еволюції їх партійних систем [117]. Задачею нашого дослідження в цьому параграфі є з'ясування закономірностей появи та розвитку «партій влади» в РФ та Казахстані і діалектики їх перетворення в домінантно-патронажні політичні партії.

Еволюцію партійних систем Російської Федерації та Казахстану можна умовно поділити на чотири етапи: 1) генезис суспільно-політичних організацій та партій (1985-1990); 2) атомізований партійний плюралізм (1991-1995); 3) поляризований партійний плюралізм (1995-2002); 4) формування сучасної партійної системи (з 2002) [118, с. 78-79] (Додаток Е). Партійні організації, що виникали на першому етапі майже не були схожі на класичні політичні партії Заходу та отримали назву протопартії. З проголошенням «перебудови» в республіках СРСР з'являються численні неформальні рухи, які об'єднуються навколо антибюрократичних поглядів. Ці рухи становили собою невеликі добре організовані групи з певною ідеологією та баченням майбутнього розвитку СРСР. Починаючи з 1988 року в республіках СРСР формуються альтернативні КПРС політичні партії. Цей процес значно пришвидшився та інтенсифікувався після відміни Статті 6 Конституції СРСР «Про керівну роль комуністичної партії». Після парад

суверенітетів вже на пострадянському просторі розпочався транзит від однопартійної системи до багатопартійності. Визначальними особливостями цих організацій була відсутність чітко визначеної ідеології, вони функціонували у відриві від суспільства, не мали мережі представництв по всій країні.

Після дезінтеграції СРСР партійна система РФ та Казахстану трансформується в систему атомізованого партійного плюралізму. Період 1991-1993 в еволюції російської партійної системи отримав назву «серпнева республіка». Для цього періоду знаковим був масовий розвиток демократичного руху, широка палітра ідеологічних орієнтацій та скептицизм у здатності російської влади стати повноцінним суб'єктом політики [119]. Суспільство розглядало владу виключно як інструмент політики трансформацій, але залишало за собою право на формування «порядку денного» реформ, які мали втілюватися в життя через численні протопартії. У цьому контексті знаковою була угода від 1992 року, укладена між Президентом РФ Б. Єльциним та коаліцією демократичних партій про координацію при прийнятті ключових державних рішень. На даному етапі еволюція партійної системи РФ випереджає аналогічну систему Казахстану: 1993-го року в РФ вже було проведено конституційну та виборчу реформи, які чітко означили місце та роль політичних партій; у Казахстані статус політичних партій все ще залишався розмитим та незрозумілим. У цей період політичні партії РФ та Казахстану визначалися зі своїми ідеологічними платформами та позиціонуванням, що сприяло становлення таких ідейно-політичних течій: ліберально-демократична, соціал-демократична, соціалістична, націонал-патріотична, комуністична.

Наступний етап розвитку партійних систем РФ та Казахстану можна охарактеризувати як систему поляризованого плюралізму. У РФ цей етап настав у 1995-2002 р.р., а в Казахстані в 1993-2001. Для обох партійних систем у цей період характерним був розвиток партій в умовах авторитарної демократії та масове створення політичних партій [118, с. 80]. У 1996 році в

Казахстані прийнято Закон «Про політичні партії», який регламентував діяльність політичних партій, їх місце та роль в політичній системі держави. Однак законодавча база в цілому не сприяла подальшому демократичному розвитку казахстанської партійної системи, мала яскраво виражені авторитарні елементи. Хоча в РФ і був прийнятий Закон «Про громадські об'єднання», але він не сприяв подальшій інституціоналізації ані політичним партіям, ні громадським об'єднанням та рухам. Лише в 2001 році в РФ був прийнятий спеціальний закон про діяльність політичних партій, який чітко та у повному обсязі регламентував їх діяльність.

Перші вибори в обох республіках відбулися в 1995 році. Це був перший справжній досвід партійної конкуренції та важливий етап розвитку партійних систем. У Російській Федерації вибори пройшли за змішаною системою, що в результаті сприяло розвитку партій та партійної системи в цілому. Вибори дали змогу виокремити серед різноманіття існуючих партій ті, які мають найбільшу підтримку. Партіями-лідерами виборчих перегонів стали: Комуністична партія Російської Федерації, Ліберально-демократична партія Росії, партія «Яблуко» та рух «Наш дім-Росія». У свою чергу вибори до Меджлісу республіки Казахстан пройшли за мажоритарною системою абсолютної більшості з можливістю висувати кандидатів у депутати одночасно з партіями та іншими громадськими об'єднаннями [120]. Цей тип виборчої системи є вкрай несприятливим для розвитку партійної системи особливо на її початкових етапах. Як результат – на виборах 1995 року в Казахстані майже відсутня міжпартійна боротьба, що не дає можливості ідентифікувати електоральні уподобання виборців. Ситуація змінилася в 1998 році з прийняттям конституційної реформи та зміною виборчого закону, що зробило можливим проведення виборів 1999-го року за змішаною виборчою системою. Це сприяло появі в казахстанському парламенті чотирьох політичних партій – «Отан», Комуністичної партії Казахстану (КПК), Аграрної партії Казахстану (АПК) та Громадянської партії Казахстану (ГПК).

Отже, на етапі поляризованого плюралізму в РФ та Казахстані відбувається інституційне закріплення позицій політичних партій, продовжується розвиток багатопартійності. Політичні партії стають самостійними акторами політичного процесу, що сприяє активнішій участі громадян у політичному житті країн. Продовжуються активні процеси партійного будівництва, втрачає свою чутливість проблематика суспільних розколів, відбувається відхід від популістичної риторики.

Четвертий етап еволюції партійних систем РФ та Казахстану стартував у 2001 та 2002 роках відповідно. На початку цього етапу в обох країнах було прийнято необхідне законодавство, яке регламентувало діяльність політичних партій. Суть вищезазначених законів зводилася до висування до партій більш жорстких вимог у відношенні партійного членства, регіональних представництв політичних партій, необхідної процедури реєстрації партій. Ці зміни призвели до укрупнення політичних сил, їхньої консолідації, поява дієвих опозиційних партій та зменшення впливу на політичну систему суспільно-політичних рухів. Більше того, реформа партійного законодавства зробила майже неможливим формування партій регіональними елітами, надавши цю можливість потужним федеральним акторам. Наслідки вищеописаного закону мали довгостроковий негативний вплив на розвиток партійної системи РФ, адже скорочення чисельності політичних партій було безпосередньою метою законодавця, який «знизив попит на партії, а з іншого боку – наклав вето на створення нових партій, тобто законсервував структуру партійних альтернатив, яка склалася раніше» [121, с. 97].

Центральною подією цього періоду стає успішне формування «партії влади» в РФ та Казахстані. Поява цього феномену на пострадянському просторі є вкрай логічним продовженням еволюції партійних систем у досліджуваних країнах в умовах суперпрезидентської форми правління. У двох досліджуваних нами пострадянських країнах спроби політичною елітою формувати «партію влади» розпочалися буквально з 1990-х років. У РФ

процес створення такої партії видався успішним починаючи з 2001 року, коли була створена політична партія «Єдність та Вітчизна – Єдина Росія», у подальшому перейменована на «Єдину Росію». Ця партія підтримала курс новообраного президента РФ В. Путіна, а він, відповідно, підтримав партію на виборах 2003 та 2007 р.р. Патронаж президента, а також кроки у напрямку консолідації самої російської влади сприяли тому, що «Єдина Росія» стала першою в історії держави «партією влади» [122, с. 134]. За результатами виборів 2003 та 2007 рр. партія «Єдина Росія» отримала конституційну більшість у Державній Думі, заявивши свої однозначні претензії та домінування. Якщо говорити про організаційну структуру партії «Єдина Росія», то вона становить собою централізовану масову партію з широкими повноваженням федерального керівництва по відношенню до регіональних партійних структур. Відбір кандидатів на керівні посади в регіонах реалізується централізовано, а мажоритарна система виборів до регіональних органів влади надавала особливої ваги губернаторам. Де-факто вони виконували роль «агентів» центрального керівництва партії задля контролю ситуації в регіонах [123, с. 132].

Перед виборами до Державної Думи РФ, які відбулися у 2003-му році федеральна влада змінила виборче законодавство, підвищивши прохідний бар'єр для проходження у нижню палату парламенту з 5% до 7%. Ці інституційні зміни сприяли зменшенню кількості потенційних учасників виборчих перегонів, обмеживши їх вже існуючими політичними партіями. Причиною цих трансформацій В. Гельман вважає той факт, що «правляча група змогла успішно нав'язати всім іншим політичним акторам країни (парламент, партії, бізнес, ЗМІ, регіональні еліти) нові «правила гри». Вони були вимушені відмовитися від своєї політичної автономії, від будь-яких претензій на конкуренцію з правлячою групою...» [124, с. 32]. Звичайно, що цей «нав'язаний консенсус» не сприяв розвитку інституту опозиції в РФ, яка з кожним роком маргіналізувалася. Результатом всіх цих нововведень стало те, що вибори до Державної Думи пройшли у вкрай неконкурентний спосіб, з

домінуванням адміністративного ресурсу. «Єдина Росія» як партія, яка мала доступ до адміністративного ресурсу виграла вибори з результатом 37,57%, а за рахунок депутатів, обраних за одномандатними виборчими округами отримала конституційну більшість. Таким чином, за результатами виборів до Державної Думи 2003-го року «партія влади» «Єдина Росія» трансформувалася в домінуючу політичну партію.

У Казахстані формування «партії влади» розпочалося ще в 1990-х роках створенням на базі Республіканського суспільного штабу на підтримку кандидата в президенти Н. Назарбаєва політичної партії «Отан». До складу партії долучилися й інші пропрезидентські сили з метою недопущення розпорошення сил. Партія «Отан» з самого початку мала значні організаційні, фінансові, кадрові та інтелектуальні ресурси, що дало їй змогу стати найбільш привабливою політичною силою. Більше того, партію публічно підтримав президент Н.Назарбаєв, вперше в історії Казахстану ставши членом партії. Надалі партія проходила наступний етап своєї інституціоналізації, виконуючи нові вимоги закони щодо функціонування політичних партій. Результатом ревізії всередині партії суттєво був змінений кадровий її склад, кілька партій увійшли до складу партії, виросли вимоги до партійного керівництва. На виборах до Меджлісу в 2004-му році партія «Отан» переконливо перемогла на виборах завдяки стабільному розвитку держави, патронажній підтримці президента країни та ефективним діям керівництва передвиборчого штабу партії [125]. Починаючи з 2006-го року підтримка «партії влади» президентом Казахстану Н. Назарбаєвим перетворилася на відвертий патронаж. Президент ініціював укрупнення пропрезидентського блоку, у результаті чого до нього долучилися Республіканська партія «Асар», Аграрна партія Казахстану та Громадянська партія Казахстану. Оновлена партія отримала назву Народно-демократична партія «Нур Отан» та стала надпотужною політичною силою із загальною кількістю членів партії 1 млн. осіб. Партія отримала конституційну більшість

у парламенті Казахстану, що означало її перетворення у домінантно-патронажну політичну партію.

Таким чином, ми констатуємо, що в період 2003-2004 р.р. в Російській Федерації та Казахстані відбулося формування домінантно-патронажних політичних партій. «Партії влади», які від самого початку створювалися виконавчою владою для участі в парламентських виборах шляхом внесення змін до законодавства, систему президентського патронажу та адміністративного ресурсу зайняли в партійній системі домінуючі позиції. Для закріплення позицій «партій влади» політичні еліти досліджуваних країн продовжили змінювати законодавство: у 2005 році в РФ та у 2007-му в Казахстані були прийняті зміни до виборчого законодавства, які запровадили пропорційну систему виборів до парламенту, встановили прохідний бар'єр на рівні 7% та заборонили участь у виборах партійним блокам [126, с. 233]. Необхідність відповідних змін пояснювалися російським та казахстанським президентами як необхідність консолідації загальнодержавних зусиль навколо єдиного центру, бажання підвищити репрезентативність парламенту. У результаті законодавчих змін позиції домінуючих партій «Єдиної Росії» та «Нур Отан» ще більше зміцніли. Роль опозиції в партійних системах цих країн настільки низька, що її діяльність до уваги домінантно-патронажних партій не береться. У РФ зміни виборчого законодавства разом з розширенням повноважень президента призвели до ще більшої централізації влади, майже нівелюючи значення регіональних еліт.

З іншого боку, в Казахстані була введена норма, покликана обмежити суперпрезиденталізм Н. Назарбаєва та надати більше повноважень «партії влади»: відтепер президент зобов'язаний консультуватися з депутатами стосовно кандидатури прем'єр-міністра, а кандидат має отримати підтримку більшості Меджлісу. За задумом ініціаторів законодавчих змін ця реформа має сприяти реалізації політичними партіями Казахстану їх класичних ролей, де прем'єр-міністр представляє партію парламентської більшості, а уряд має виконувати програму партії, що перемогла на виборах [118, с. 82]. У РФ такої

норми не існує, але у 2008-му році на з'їзді партії «Єдина Росія» були внесені правки до Статуту партії, які регламентують діяльність голови партії. Згідно прийнятого рішення посада голови партії відтепер поділялася на дві: голова партії та голови вищої ради партії. Посаду голови партії дозволялося займати безпартійному, що зробило можливим заміщення її президентом В. Путіним. Як вже ми зазначали раніше, роль президентів як гарантів «партій влади» в РФ та Казахстані є визначальною. За рахунок досить високої харизматичності В. Путіна та Н. Назарбаєва, а також їх безпосередньої залученості до «Єдиної Росії» та «Нур Отан», партіям «перетікають» рейтинги їхніх лідерів. Такого роду співпраця між президентами та «партіями влади», які еволюціонували до домінантно-патронажних, є вкрай вигідною як для перших, так і для других. Президенти отримують підтримку власних ініціатив в парламенті, у той час як «партії влади» забезпечують необхідні результати на виборах у значній мірі за рахунок авторитету президентів.

Серед опозиційних партій Казахстану можна виділити дві, які намагаються конкурувати з «партією влади» – це Загальнонаціональна соціал-демократична партія та Національно-демократична партія Казахстану. Усвідомлюючи виключеність цих партій з політичного процесу, політична еліта Казахстану створила при парламенті Громадську палату, покликану давати рекомендації парламенту щодо поданих законопроектів. Не зважаючи на запрошення опозиційних партій та громадських рухів долучитися до роботи цього органу, переважна більшість з них відмовилася. У РФ найбільш опозиційною до «Єдиної Росії» знаходиться Комуністична партія Російської Федерації, послідовно критикуючи діяльність влади. Інші ж партії, хоча й декларують опозиційність, де-факто є сателітами «партії влади». У 2006 році в РФ було створено партію «Справедлива Росія», яку виборці та експерти прийняли за потенційну опозиційну силу. Однак, досить швидко стало зрозуміло, що ця партія не опозиційна, а є сателітом «Єдиної Росії» [127, с. 15].

Визначення перспектив домінування політичними партіями «Єдина Росія» та «Нур Отан» у значній мірі залежить від соціально-економічної ситуації в РФ та Казахстані та від коливань рейтингів президентів В. Путіна та Н.Назарбаєва. У 2011-му році вперше ставлення виборців до партії «Єдина Росія» суттєво змінилося: із 74% до 34% знизилася кількість громадян, що вважають партію реальною політичною силою, а 47% вважають її «маріонеткою» Кремля [128]. Після введення проти РФ санкцій країнами Заходу, девальвації російського рубля та падіння світових цін на нафту соціально-економічна ситуація в державі починаючи з 2015-го року погіршується. Ця обставина, безумовно, вплинула як на рейтинги президента, так і на рейтинги «партії влади». Якщо в 2015-му році за результатами соціологів Левада-центру рейтинг Єдиної Росії був 66%, то на початок 2016-го він знизився до 39% [129]. На фоні втрати підтримки «партією влади» відбулося зростання рейтингів інших політичних сил – ЛДПР, КПРФ та «Справедливої Росії». Більше того, вибори до парламенту РФ, які відбудуться у вересні 2016-го року вперше за останні 10 років пройдуть за змішаною виборчою системою. Цей крок, безумовно, збільшує можливості малих політичних сил, а також опозиційних партій провести своїх представників до парламенту. Однак, не зважаючи на несприятливий тренд із зниження рейтингу «Єдиної Росії», ми не вважаємо, що варто говорити про втрату нею домінуючих позицій. Справа в тому, що рейтинг президента В. Путіна, від якого залежить і популярність «партії влади» складає близько 74%, що дає шанси «Єдиній Росії» успішно виступити на парламентських виборах [130]. У відношенні партії «Нур Отан» варто зауважити, що її позиції куди кращі за російські. Рейтинг партії тримається на стабільно високому рівні за умови відсутності реальних конкурентів, що дасть змогу партії і на наступних виборах отримати конституційну більшість. Один із найбільш вірогідних факторів, який у перспективі може завадити домінуванню партії є погіршення соціально-економічної ситуації в країні.

Отже, дослідження еволюції партійних систем Російської Федерації та Казахстану та процеси формування домінантно-патронажних партій в цих державах демонструють нам суттєві спільні риси. Еволюція партійних систем РФ та Казахстану продовжується у напрямку розвитку багатопартійності, однак суттєвою перешкодою на цьому шляху є потужні «партії влади», які переросли у домінуючі. Основними передумовами успішної трансформації «партій влади» у домінуючі партії стали: стабільний розвиток відповідних держав, патронажне лідерство президентів та ефективна робота бюрократичного апарату партій. Маючи підтримку президентів, адміністративний, фінансовий та державний ресурс партії «Єдина Росія» та «Нур Отан» безпроблемно перемагали на виборах, формуючи конституційну більшість парламенту. На даний момент не існує потужних опозиційних партій в РФ та Казахстані, які б могли кинути виклики домінантно-патронажним партіям. Горизонт можливостей перед опозицією відкриється тоді, коли за рахунок погіршення соціально-економічної ситуації в країні, рейтинги президента та, відповідно, «партії влади» почнуть знижуватися. До певної міри цей процес нині відбувається в РФ, де спостерігається погіршення соціально-економічної ситуації та певне зменшення рейтингів «Єдиної Росії». На нашу думку, цю обставину не можна вважати трендом до втрати партією домінуючих позицій, а швидше як тимчасове коливання рівня підтримки партії громадянами.

Висновки до розділу 2

У рамках нашого дослідження домінуючою ми вважаємо партію, яка посідає передові позиції в партійній системі протягом тривалого часу при умові збереження ознак політичної конкуренції. Домінуюча партія виступає з ідеологізованими політичними програмами, апелює до національної єдності та економічного розвитку. Домінуюча партія формує більшість одноосібно або ж за допомогою партії-сателіта, яка на постійній основі чи ситуативно входить до більшості. Формування такої партії та її прихід до влади відбувається здебільшого у період економічних та політичних криз, нестабільності, актуалізації соціальних розколів. Як правило, діяльність домінуючої партії сприяє консолідації суспільства, проведенню реформ, виробленню єдиного внутрішнього та зовнішньополітичного бачення розвитку держави.

З огляду на принципову відмінність пострадянської специфіки функціонування домінуючих партій від світового досвіду ми пропонуємо в подальшому партії, що домінують в країнах пост-СРСР називати домінантно-патронажними. Основним фактором диференціації виступає ступінь впливу партії на владу, тобто її реальна здатність формувати органи виконавчої влади та впливати на прийняття державницьких рішень. Якщо партія безпосередньо залучена до формування державної політики та займає домінуючі позиції на політичному полі, то таку партію ми називаємо системно-домінуючою; у випадку, коли партія домінує серед інших, однак центр прийняття рішень знаходиться поза нею – таку партію ми будемо називати домінантно-патронажною. Таким чином, системно-домінуюча партія є центральним актором політичного життя, у той час як домінантно-патронажна партія є виключно інструментом виконавчої влади для інституціоналізації власного домінуючого становища.

Досліджуючи процес формування партійних систем з системно-домінуючою партією в Японії, Мексиці та Індії ми виділяємо наступні

закономірності: 1) домінуюча партія є центристською політичною силою, виступає з деідеологізованою політичною програмою; 2) її існування можливе як за політичної системи з вільною конкуренцією, так і з конкуренцією обмеженою чи мінімальною; 3) збереження домінуючих позицій партії з великою ймовірністю вірогідне за умови, що партія має доступ до державних ресурсів та використовує їх задля створення стійких клієнтарно-патронажних мереж; 4) організаційна структура домінуючих партій вирізняється своєю чіткою ієрархією та впорядкованістю; 6) опозиція займає не вигідну «нішеву» ідеологічну позицію, орієнтується на свій ядерний електорат та не розширює його; 7) занепад домінуючої партії починається з погіршення умов доступу до державної скарбниці, що підриває ресурсну базу партії та ускладнює можливість «підкупу» виборця.

Порівнюючи особливості становлення та функціонування домінуючих політичних партій у вищевказаних країнах та на пострадянському просторі необхідно виокремити як спільні риси, так і фундаментальні відмінності. Серед спільних ознак ми виокремлюємо деідеологізованість домінуючих партій та їх центричну політичну позицію; використання державних ресурсів для укріплення клієнтарно-патронажних мереж; чітку ієрархію внутрішньої організації домінуючих партій; «нішеву» роль опозиції, її поступову маргіналізацію; перманентні спроби розширити електоральну базу партії за рахунок «ворожих» територій. Принциповою відмінністю є те, що в Японії, Мексиці та Індії домінуючі партії формувалися в період радикальних змін (післявоєнна Японія, постреволуційна Мексика та постколоніальна Індія) за рахунок піднесення громадської активності та необхідності суспільної консолідації задля реформування держави. Становлення цих партій відбувалося «знизу» та не асоціювалося з особою високопосадовця. Натомість, на прикладі пострадянських країн Російської Федерації та Казахстану констатуємо, що домінуючі партії з самого початку формувалися як «партії влади», тобто в якості інструменту виконавчої влади для участі в парламентських виборах. Ці партії напряму асоціюються з персонами

президентів, залежать від їхніх рейтингів та безапеляційно виконують їх волю. Якщо домінуючі партії в Японії, Мексиці та Індії забезпечували ротацію політичної еліти (переобрання президентів та прем'єр-міністрів), то позиції партій «Єдина Росія» та «Нур Отан» залишаються домінуючими за умови патронажу президентів В. Путіна та Н. Назарбаєва. Більше того, якщо у випадку трьох досліджуваних країн ми можемо говорити про функціонування домінуючих партій як незалежних суб'єктів політичного процесу, то у випадку з пострадянськими країнами домінування відповідних партій не означає їх самостійності.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ З ДОМІНАНТНО-ПАТРОНАЖНОЮ ПАРТІЄЮ В УКРАЇНІ

3.1. Етапи формування домінантно-патронажних політичних партій в Україні

Для дослідження специфіки формування домінантно-патронажних політичних партій ми проаналізуємо основні віхи еволюції української партійної системи та розглянемо спроби політичних еліт побудувати такого типу партії. Відштовхуючись від класифікації партійних систем, яку запропонував Дж. Сарторі, український вчений Ю. Шведа виділяє чотири етапи еволюції української партійної системи: I етап – атомізована система (1990-1998); II етап – система крайнього плюралізму (1998-2005); III етап – система обмеженого плюралізму (2006-2010); та IV етап – система крайнього плюралізму з елементами домінування (2010-2014) [131, с. 50]. Кожний з цих етапів має свої історичні особливості, власну логіку розвитку, різних акторів та принципи їх співробітництва. Зрозуміло, що на кожному з етапів партіям відводилась не однакова роль у політичній системі держави, а тому необхідно докладніше зупинитися на місці і ролі політичних партій на різних етапах їх розвитку.

Атомізована партійна система склалася в Україні у період 1990-1998-х років. Функціонування партійного режиму юридично регламентувалося Конституцією УРСР (з поправками від 24 жовтня 1990 року) та Законом «Про об'єднання громадян». У редактованих статтях Конституції містилися лише загальні формулювання стосовно права громадян УРСР на створення політичних партій та громадських рухів. Закон «Про об'єднання громадян» містить чіткіші позиції, адже в ньому дається визначення політичної партії, її принципові відмінності від громадської організації, а також регламентується порядок створення, діяльності та ліквідації політичної партії. Т. Кузьо вважає, що прийняття нового виборчого та партійного законодавства заклало передумови для якісно нових політико-юридичних та соціально-економічних

засад партійного будівництва в Україні [132]. Разом з тим, однією з основних перешкод розвитку партійної системи на даному етапі був низький рівень політичної культури населення. Політичні партії сприймалися громадянами як штучні організації, об'єднані бажанням отримати владу та експлуатувати її для власних потреб. Зрозуміло, що люди не вбачали в партіях захисників їхніх інтересів, відповідно не долучалися до них та не підтримували їх на виборах.

Як правило, створення політичних партій до 1994-го року відбувалося «знизу». Громадські організації та рухи за власною волею трансформувалися в політичні партії, характерною рисою яких була надмірна заідеологізованість. Найбільш популярними ідеологічними платформами на той час були «праві» та «ліві» політичні сили, слабкіші позиції займали «центристи». На перших парламентських виборах 1990-го року комуністи прогнозовано посіли перше місце, створивши парламентську коаліцію з консерваторами. Опозиційний до компартії «Демократичний блок» отримав четверть місць у парламенті, що було, безумовно, суттєвим успіхом. Опозиціонерам вдалося створити «Народну Раду», до якої входило 125 парламентаріїв і яка ставила за мету створення незалежної української держави. Як результат – 24 серпня 1991 року Верховна Рада УРСР прийняла «Акт проголошення незалежності України», який 1 грудня 1991 року на всенародному референдумі отримав переконливу підтримку громадянами країни. До позачергових парламентських виборів 1994-го року українське суспільство підійшло більш структурованим та політично свідомим. Напередодні виборів функціонувало вже 30 політичних партій, які активно готувалися до перших справжніх змагальних виборів. Вибори відбувалися за мажоритарною виборчою системою, кандидати висувалися партіями або ж самостійно. За результатами виборів до парламенту потрапили представники 14 політичних партій, однак більше половини місць отримали позапартійні кандидати. Р. Балабан наголошує на тому, що партії на даний момент були не готові до проведення загальнонаціональних виборчих кампаній та не змогли

висунути необхідну кількість кандидатів [133, с. 3]. Тим не менш, партійна приналежність стає важливим мотивом виборця під час голосування за того чи іншого кандидата. Таким чином, ми можемо стверджувати, що в 1994-му році в Україні були вже закладені основи багатопартійності.

Коли говорити про вплив бізнесу на політичні партії, то варто зазначити, що до 1994-го року його майже не було помітно. Проте, вже після парламентських виборів – 1994, внаслідок інституціоналізації багатопартійності в Україні, бізнес-структури почали більш активно «співпрацювати» з політичними партіями. Форми співпраці були різними: від морально-політичної до фінансової підтримки. З огляду на те, що на ранніх етапах української незалежності бізнес знаходився в зародковому стані, підтримку партії переважно отримували з-за кордону. До того ж, геополітична специфіка цієї допомоги була наступною: західні країни підтримували націонал-демократичні партії, у той час як Російська Федерація співпрацювала здебільшого з комуністами та консерваторами. Однак, не можна говорити, що український бізнес зовсім не інтегрувався з політикою. Так, з 1994 був легалізований перший та один з найбільших бізнес-проектів – політична партія «Громада» [134, с. 4]. Політична партія була створена з ініціативи дніпропетровського бізнес-клану для просування бізнесу на загальнодержавному рівні. Проект виявився вкрай успішним, а його лідер П. Лазаренко був призначений спочатку головою Дніпропетровської обласної державної адміністрації, а згодом і Прем'єр-міністром України. Дніпропетровський бізнес-клан почав домінувати в Україні, йому вдалося монополізувати газовий ринок та впливати на процедуру державних закупівель. Політична партія «Громада» є першим успішним прикладом входження бізнес-структур у політичне життя України, хоча й супроводжувався масштабним міжнародним скандалом. Лідер партії П. Лазаренко був заарештований владою США у 1999 році за змову з метою відмивання коштів.

Отже, партійна система в період 1990-1998-х років мала атомізовану структуру, тобто характеризувалася наявністю багатьох дрібних маловпливових партій. Формування уряду відбувалося на позапартійній основі, а при відборі кандидатур ключову роль відігравала професійна компетентність, деідеологізованість кандидата та його здатність іти на компроміси. Ця обставина, безумовно, не сприяла розвитку партійної системи, адже приналежність до політичної партії не надавала жодних привілеїв для кандидата. Скоріше навіть навпаки: партійність передбачала певну ідеологічну заангажованість, у той час як громадяни потребували розв'язання нагальних практичних питань. З 1994 року на хвилі суспільних потреб до політики починають долучатися бізнес-структури, яким вдається краще зрозуміти мотивації громадян та зацікавити їх.

Наступним кроком на шляху розвитку партійної системи України було прийняття у жовтні 1997 року Закону про «Вибори народних депутатів України», який встановив мажоритарно-пропорційну виборчу систему. Відтепер половина від складу парламенту обиралася в одномандатних округах за мажоритарною системою відносної більшості, інша ж половина – в багатомандатних округах за пропорційним принципом. Розвиток нормативно-правової бази, яка регулює діяльність політичних партій продовжився у 2001-му році з прийняттям у новій редакції Закону України «Про політичні партії в Україні». Наряду з тим, що закон надає правове визначення поняттю політична партія, він також урівнює їх перед законом. Зокрема, у Статті 4 зазначено, що «органам державної влади, органам місцевого самоврядування, їх посадовим особам заборонено виокремлювати у своєму ставленні певні політичні партії чи надавати їм привілеї, а також сприяти політичним партіям» [135, с. 1]. Даною статтею на законодавчому рівні створюються рівні можливості для політичних сил боротися за державну владу. Окрім цього, Законом передбачається наявність у партії власної символіки, статуту та програми. Для створення політичної партії необхідно провести установчий з'їзд, а рішення про підтримку створення

партії має підтримати підписами не менше десяти тисяч громадян України, зібраних не менше ніж у двох третинах областей України.

На початок 2001-го року в Україні було вже зареєстровано понад сто політичних партій, проте переважну більшість з них ми можемо назвати політичними проектами. Справа в тому, що на початку 2000-х років відбулася стабілізація соціально-економічної ситуації в Україні з подальшим стрімким ростом економіки. На фоні даного процесу починається активне формування фінансово-промислових груп (ФПГ), які володіли значними фінансовими, матеріальними та людськими ресурсами. Входження в політику ФПГ розглядали як механізм захисту власних активів від конкурентів (у тому числі держави), з іншого боку – просування бізнес інтересів, створення більш вигідних умов ведення бізнесу. Основними напрямками діяльності ФПГ стали: 1) створення «власних» політичних проектів для впливу на політичні процеси в країні (ВО «Батьківщина», «Партія національно-економічного розвитку України», «Партія регіонального відродження України»); 2) встановлення контролю над існуючими партіями з приведенням до керівних органів партії своїх представників (СДПУ(о)); 3) часткове фінансування партій влади в обмін на лояльність і сприяння владних структур [136, с. 50].

На парламентських виборах – 2002 взяли участь 21 політична партія та 12 блоків, з них прохідний бар'єр у 4% подолали лише 3 партії та 3 блоки. За результатами виборів за пропорційною складовою «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» набрав 23,57% голосів виборців, КПУ отримала 19,98% голосів, блок «За Єдину Україну!» – відповідно 11,77%, БЮТ – 7,26%, СПУ – 6,87%, СДПУ(о) – 6,27%. Аналізуючи результати виборів, необхідно акцентувати увагу на наступних двох закономірностях: в усіх регіонах України суттєво зменшилась підтримка КПУ; більш ніж в два рази зменшилась кількість виборців, які не підтримали жодної політичної партії (блоку). Падіння рейтингу комуністів зумовлене втратою нею монопольного становища в партійній системі. Варто зазначити, що чим далі ми

віддаляємося від 1991-го року, тим більш конкурентним стає політичне поле України, а як результат – КПУ стає все важче конкурувати з іншими політичними партіями. Іншою тенденцією є зменшення з 5% в 1998-му році до 2% в 2002-му кількості виборців, що проголосували проти всіх політичних сил. По-перше, ця обставина може бути пояснена зменшенням рівня фрагментації основних суб'єктів виборчої кампанії; по-друге, основна боротьба на парламентських виборах – 2002 відбувається між опозиційним блоком «Наша Україна» та провладним блоком «За Єдину Україну!» [137, с. 74].

До блоку «За Єдину Україну!» долучилися представники п'яти політичних сил: Аграрної партії України, Народно-демократичної партії, Партії промисловців та підприємців, Партії регіонів та політичної партії «Трудова Україна». Лідером блоку було обрано голову адміністрації президента В. Литвина, що дає підстави класифікувати цю партію як «партію влади». Структура партії була досить розгалужена та потужна, охоплювала 2700 районних і міських організацій в усіх регіонах України [138, с. 139]. Партія позиціонувала себе як центристська, об'єднавча партія, що стоїть на демократичних засадах, виступає за розвиток громадянського суспільства, зміцнення верховенства права та сталий економічний розвиток. Блок акцентував увагу на здобутках в економічній політиці та апелював до національної єдності та політичної консолідації. У зовнішній політиці блок «За єдину Україну!» виступав за європейський вектор розвитку, хоча й окрема увага приділялася інтенсифікації співпраці на пострадянському просторі.

Не зважаючи на значні фінансові, кадрові та адміністративні ресурси пропрезидентського блоку на парламентських виборах 2002-го року, результати у багатомандатному загальнонаціональному виборчому окрузі виявилися скромними. Блок отримав 11,77% голосів виборців, програвши своєму головному конкуренту – опозиційному блоку «Наша Україна». У результаті виборів «партія влади» отримала 35 місць у парламенті, однак за

рахунок ще 86 депутатів обраних за мажоритарною складовою блок «За єдину Україну!» отримав найчисельніше представництво у Верховній Раді. Таким чином, мажоритарна складова виборчої системи стала вирішальним фактором, який допоміг провладній партії, не маючи високого партійного рейтингу, отримати перемогу на виборах. Результати виборів гарантували блоку посаду прем'єр-міністра – її зайняв А. Кінах; спікера парламенту, яку посів В. Литвин; також представники блоку очолили 4 парламентські комітети та мали у своєму складі 175 народних депутатів. Не маючи абсолютної більшості в парламенті, блок «За єдину Україну!» формував ситуативні альянси з іншими партіями та позафракційними депутатами, окрім опозиційного блоку «Наша Україна» та «Виборчого блоку Юлії Тимошенко».

Основною причиною того, що блок «За єдину Україну!» не перетворився із «партії влади» в домінантно-патронажну політичну партію є навіть не низька електоральна підтримка, а президентська виборча кампанія 2004-го року. У провладному блоці поступово лідерство перехоплює голова Партії регіонів В. Янукович, що призводить до його висунення на посаду Президента; від опозиції ж було висунуто лідера «Нашої України» В. Ющенка. Президентська кампанія перетворюється на безкомпромісну боротьбу, де «треті сили» кристалізуються навколо двох основних. Врешті-решт, блок «За єдину Україну!» перестає існувати як політичний суб'єкт, перетворившись у декілька партій, які здебільшого підтримали кандидата в президенти В. Януковича.

Наступним етапом розвитку української партійної системи став період 2006-2010-х років, за який вона трансформувалася у систему обмеженого плюралізму. Помаранчева революція 2004-го року стала тією знаковою подією, з якої почала своє перетворення українська політична система. У якості компромісу між антагоністичними кандидатами на пост Президента України В. Ющенко та В. Януковичем Верховною Радою України були прийняті зміни до Конституції України, які трансформували Україну на

парламентсько-президентську республіку [139]. Для партійної системи ці зміни відкривали горизонт можливостей, адже починаючи з березня 2006 року політичні партії отримали право створювати коаліцію депутатських фракцій, яка потім формувала Уряд. Партії почали безпосередньо впливати на законодавчу та виконавчу гілки влади, а опосередковано – на судову. На законодавчому рівні також були прийняті закони про вибори народних депутатів України та про вибори до органів місцевого самоврядування. Відтепер вибори до Верховної Ради проходили за пропорційною виборчою системою з прохідним бар'єром для політичних партій та блоків у 3%. За партійними списками також обиралися депутати обласних, місцевих, районних рад та депутати Верховної Ради АР Крим. Таким чином, завдяки конституційним змінам та оновленому виборчому законодавству політичні партії отримують небачені раніше можливості реалізовувати свої програми на центральному та місцевому рівнях, а також впливати на формування Уряду та суддівського корпусу.

На парламентських виборах у 2006-му році взяла участь рекордна кількість політичних сил – 45 (з них 28 партій та 17 блоків). Прохідний бар'єр вдалося подолати лише п'ятьом – Партія регіонів (32,14%), БЮТ (22,29%), Блок «Наша Україна» (13,95%), СПУ (5,69%) та КПУ (3,66%). Результати виборів закріпили тенденцію до регіонального розмежування по лінії Захід-Схід, яка вже чітко викристалізувалася після президентських виборів у 2004-му році. Якщо говорити про жителів західної України, то переважна більшість виборців підтримала блок «Наша Україна» та Блок Юлії Тимошенко, у той час як на сході та півдні – Партію регіонів та Комуністичну партію України. Соціалістів підтримали переважно в центральних регіонах України, а також у сільській місцевості. Таким чином, Партія регіонів перемогла у восьми регіонах України, БЮТ – в 13-ти, а Блок «Наша Україна» – у 3-х. Важливою тенденцією розвитку партійної системи на даному етапі є зниження суб'єктності виборчого процесу та рівня ідеологічної поляризації. Партії «лівого» та «правого» ідеологічного спектру

користуються все меншою і меншою популярністю, основним же мотивом підтримки партії виборцем стає її зовнішньополітична орієнтація та культурно-етнічна ідентифікація [140, с. 11]. У відповідності до цієї диференціації, політичні партії в Україні умовно поділяються на «прозахідні» (прихильники курсу на входження до європейських та євроатлантичних структур) та «проросійські» (прихильники більш тісної економічної та політичної інтеграції з Російською Федерацією). До першої групи відносять БЮТ та «Нашу Україну», а до другої – Партію регіонів та КПУ. СПУ зайняла нейтральну позицію, виступаючи за рівнозначні та взаємовигідні відносини як з країнами Заходу, так і з Російською Федерацією.

На цьому етапі активізується інтерес політичних еліт до партій, у результаті чого з'являються активні спроби створити домінуючі політичні партії на базі двох блоків: пропрезидентської «Нашої України» та прем'єрського «Блоку Юлії Тимошенко». Основна політична боротьба у цей період проходить не між прямими політичними опонентами (Партією регіонів та комуністами з одного боку та «Нашою Україною» і БЮТом з іншого), а між представниками «помаранчевої» коаліції. Ця обставина є результатом конституційної реформи 2004-го року, унаслідок якої єдина клієнтарно-патронажна мережа президента Л. Кучми була поділена на дві: мережу патронажного президентства В. Ющенка та патронажного прем'єрства Ю. Тимошенко [140, с. 320]. Цей поділ зумовив певну демократизацію політичного життя, оскільки жодна з патронажних мереж не володіла монополією на силову та фінансову владу. В умовах політичної конкуренції, зумовленої в значній мірі новим конституційним дизайном, для президента та прем'єра стало принципово важливо опертися на потужну політичну силу, здатну до електоральної та кадрової експансії. Президентська команда вбачала в «Нашій Україні» основну політичну силу владного табору. Ідея створення партії належала її лідеру В. Ющенку, який поставив за мету «створити на базі блоку «Наша Україна» за допомогою адміністративного ресурсу єдину «партію влади» [141, с. 145]. Таким чином,

був створений «Народний Союз «Наша Україна» (НСНУ), який намагався стати центром для формування коаліції з «Блоком Юлії Тимошенко» та «Народною партією» В. Литвина. Паралельно з цим, президент В. Ющенко намагався сформувати потужніший блок «помаранчевих сил», які б згуртувалися навколо пропрезидентського блоку задля кращих результатів на парламентських виборах. Переважна більшість політичних сил відмовилися від входження до єдиного провладного блоку, щоб не «розчинитися» серед чисельніших представників блоку.

О. Фісун виділяє два основні фактори, які характерні для постреволюційної України 2005-2009 років: 1) неспроможність створити єдину партію влади на основі БЮТ-НУНС, тобто інституціоналізувати клієнтарно-патронажну мережу навколо президента В. Ющенка; 2) провал зі сторони прем'єр-міністра Ю. Тимошенко у створенні власної домінантної партії на базі БЮТ [142, с. 71]. Перший фактор у значній мірі зумовлений розколом у «помаранчевій» команді 2005-го року, що унеможливив подальшу консолідацію політичних акторів навколо єдиної президентської патронажної мережі. На відміну від Ю. Тимошенко, яка володіла значною партійною базою, президент В. Ющенко не мав змоги опиратися на власний партійний ресурс, що змушувало останнього до кооптації представників Партії регіонів. Другий фактор зумовлений провалом прем'єр-міністра Ю. Тимошенко підкорити політичні машини сходу України. Таким чином, з одного боку спроби Ю. Тимошенко створити єдину патронажну мережу блокувалися Адміністрацією Президента В. Ющенка, з іншого – Партією регіонів, яка займала домінуючі позиції на південному-сході України.

Період 2006-2010-х років ще можна охарактеризувати вирішальним впливом фінансово-промислових груп (ФПГ) на діяльність політичних партій. Якщо на попередніх етапах розвитку партійної системи роль ФПГ була точковою та не критичною, то наразі усі відомі політичні партії знаходилися в орбіті інтересів певної ФПГ. Позиція ФПГ починає безпосередньо впливати на діяльність партій, ідеологічні протиріччя між

ними стають малопомітними, вирішальним же стає зв'язок з великим бізнесом. Ця реальність вкрай негативно пливає на партійну систему, оскільки вона занурюється у тотальну корупцію, і відтепер для народного обранця саме бізнесмен є його роботодавцем, а не народ. Як результат цього, починаючи з 2009-го року в українській політиці з'являється таке поняття як «тушка», яким називали політичного корупціонера, що обрався до парламенту від однієї політичної партії, а потім перейшов до іншої. Першими «тушками» українського парламенту були народні депутати І. Рибаків та Ю. Бут, які були обрані від БЮТ на НУНС відповідно, проте вийшли з парламентської коаліції та долучилися до коаліції депутатських фракцій «Стабільність і реформи» [143]. У наступному параграфі ми дослідимо еволюцію партійної системи після 2010-го року та побачимо наскільки це явище стане ще більш масовим та цинічним, що означатиме пряму залежність народного депутата від великого капіталу та всезростаючу його відчуженість від виборця.

Розглядаючи еволюційні процеси української партійної системи, необхідно звернути увагу на чинники, які суттєво на неї впливають. В рамках нашого дослідження ми виділяємо чотири основні фактори впливу на українську партійну систему: 1) чинники інституційного характеру; 2) чинники соціального характеру; 3) вплив великого капіталу; 4) вплив зовнішніх акторів. Перші три мають внутрішню природу та обумовлені специфікою політичних процесів всередині країни, останній – зовнішню, характеризується впливом іноземних держав, фондів та організацій. У різні періоди становлення української партійної системи на неї в різній мірі впливали як одні, так і інші. До інституційних факторів впливу ми відносимо конституційно-правовий дизайн країни, її виборчу систему, правові засади діяльності політичних партій. Соціальні чинники зумовлені наявністю соціальних розколів (соціоекономічний та соціокультурний), які приблизно в однаковій мірі впливають на політичні уподобання виборців. Вплив великого капіталу, як ми зазначили раніше, з кожним наступним етапом розвитку

ставав все більш помітним та став врешті-решт домінуючим на III етапі. Це ж саме можна сказати і про вплив зовнішніх акторів, який інтенсивно зростає у період 2006-2010 рр.

Аналіз чинників інституційного характеру розпочнемо з розгляду конституційно-правового дизайну. За період 1991-2010 рр. співвідношення сил по лінії Президент-Парламент змінювалося неодноразово: для періоду 1991-1994 характерною особливістю є слабкий Президент та більш впливовий Парламент; період 1995-2004 рр. зміщує маятник повноважень у бік Президента, даючи йому можливість істотного впливу на інші гілки влади; внаслідок конституційної реформи 2004-го року, у період 2005-2010 відбувається реверс у бік збільшення повноважень Парламенту. Трансформації форми правління, що окреслені вище, чинять як позитивний так і негативний вплив на розвиток української партійної системи. Для більшої наочності виокремимо з усього періоду розвитку партійної системи два періоди: «суперпрезидентіалізм» Л. Кучми (1994-2004) та «прем'єр-президентіалізм» В. Ющенка (2005-2010). Для першого характерним є сильний Президент, який домінує над Парламентом, для другого – навпаки, слабкий Президент із всезростаючою роллю Парламенту. Тож розглянемо який вплив форма правління чинить на функціонування партійної системи.

А. Мелешевич наголошує на тому, що із впливом моделі з сильним Президентом пов'язуються такі наслідки для партійної системи, як посилення персоналістських тенденцій і гальмування розвитку партійної системи (якщо не йдеться про формування домінуючої партії). Проте варто зазначити, що і партійна система в свою чергу впливає на президентський режим, посилюючи чи послаблюючи його особистісний характер [144, с. 161-162]. Також надважливим фактором впливу на розвиток партійної системи є наявність у Президента потужної провладної політичної партії чи позиціонування його як позапартійного. Л. Кучма не був членом політичних партій і принципово виступав проти створення провладної партії. Ця обставина серйозно впливала на партійну систему, гальмуючи її подальший

розвиток. Справа в тому, що до конституційної реформи 2004-го року президенти сприймали політичну партію як щось другорядне, не принципове, що не вартує надлишкової уваги. Влада у цей період здебільшого формувалася на позапартійній основі, а політичні партії виконували інструментальну функцію – слугували кадровим резервом для ініціатив Президента. Конституційна реформа-2004 принципово змінила конституційний дизайн в Україні. Як вже було зазначено в нашому дослідженні, перехід до прем'єр-президентської республіки розширив горизонт можливостей для розвитку партійної системи. Політичні партії отримали можливість формувати коаліцію депутатських фракцій та висувати від її імені Прем'єр-міністра. Починаючи з 2005-го року на посаду Президента України обираються представники партій, які навіть після свого обрання продовжують очолювати їх. Так, Президент України В. Ющенко (2005-2010) після інавгурації залишився почесним головою політичної партії «Наша Україна». Отже, конституційний дизайн суттєво впливає на розвиток партійної системи в Україні. До конституційної реформи 2004-го року через політичні надможливості Президента та інструментальне ставлення до партій – їхній розвиток відбувається дуже повільно, а починаючи з 2005-го року створився більш ніж сприятливий мікроклімат для розвитку партійної системи.

Виборча система є наступний важливим фактором, що впливає на партійну систему. На думку А. Романюка транзит української виборчої системи від мажоритарної до пропорційної має як свої позитивні, так і негативні наслідки. До позитивних наслідків вчений відносить [145, с. 5]: 1) поступове формування стійкого «ядра» партійної системи, тобто партій, що довгостроково функціонують в рамках системи; 2) зменшення частки виборців, які голосують «проти всіх», стабілізація політичних уподобань виборців; 3) поступове зменшення політичної ваги антисистемних та екстремістських партій. Основні ж негативні наслідки цього транзиту наступні: 1) обмеження можливостей позапартійних громадян бути обраним

до Парламенту; 2) відсутність в Парламенті партій та блоків, які не подолали виборчого бар'єру; 3) закріплення регіонального характеру підтримки політичних сил, інституціалізація соціокультурного поділу суспільства за регіональною ознакою, що послаблює стимули до розвитку партій в напрямі загальнонаціональних. Таким чином, зміни у виборчому законодавстві, що встановили пропорційну виборчу систему призвели до контрверсійних наслідків: з одного боку вони стимулювали процеси партійного будівництва, а з іншого – призвели до відчуженості партій від суспільства, поглибили соціокультурні розколи та сприяли поширенню корупції в Україні.

До чинників соціального характеру відносять наявність в українському суспільстві соціоекономічних та соціокультурних розколів. Суспільство має властивість структуруватися в самодостатні спільноти, які усвідомлюють спільність інтересів та виходять з ними на політичний рівень. Із здобуттям незалежності України суспільство починає помітно поляризуватися за основними соціально-економічними показниками, і якщо в 1991-му році середній дохід 10% найбільш забезпечених людей України перевищував дохід 10% найбідніших в 4 рази, то в 1996-му цей показник збільшився до 67 [146, с. 21]. Таким чином, помітно збільшується прірва між багатими та бідними, а середній клас залишається малочисельним. У період 2000-2007 р.р. українська економіка увійшла в стадію розвитку, що доволі помітно підвищило рівень життя громадян. Як результат, помітно знизилась підтримка громадянами «лівих» політичних партій, трансформація партій у «прагматичні» з відмовою від чітко визначеного ідеологічного позиціонування, зростання залежності політичних партій від великого капіталу, фактичне обслуговування інтересів ФПП.

Говорячи про соціокультурні розколи українського суспільства, необхідно зазначити, що вони мають об'єктивний, історично зумовлений характер [147, с. 14]. Найбільші розбіжності викликають питання мови, зовнішньополітичного вектора розвитку та оцінки історичного минулого. У період до 2004-го року соціокультурні поділи були не надто помітними, на

перший план вийшло ставлення виборця до влади. На парламентських виборах 2002-го року перемогу в Західній та Центральній Україні отримав опозиційний блок В. Ющенка «Наша Україна», у той час як Східна та Південна Україна віддала перевагу провладній партії «За Єдину Україну!». Важливим є те, що під час передвиборчої кампанії «чутливі» питання не порушувалися, а вирішальним при виборі було ставлення до влади. Ситуація змінилася у 2004-му році, коли у ході президентської кампанії почала домінувати тематика культурного протистояння Заходу та Сходу України. Конфлікт розгортався навколо двох кандидатів у Президенти – В. Ющенка та В. Януковича. Так, В. Ющенко відстоював ідею швидкої інтеграції України з ЄС та НАТО, акцентував увагу на автономності та незалежності української нації та з повагою ставився до діяльності ООН та УПА. Його опонент, В. Янукович, мав зовсім інше позиціонування: більш тісна інтеграція з Російською Федерацією, нейтральний статус України, крайнє негативне ставлення до діяльності українських націоналістів у ХХ ст. Таким чином, починаючи з 2004-го року соціокультурний поділ починає грати домінуючу роль як у позиціонуванні політичних партій, так і у електоральній поведінці виборців.

Наступним чинником впливу на українську партійну систему є великий капітал. Особливістю української політичної системи є перманентне зрощення влади та бізнесу, що перетворює політику в заручницю великого бізнесу. Бізнес-групи інвестують у перспективні політичні проекти задля подальшої можливості отримувати пільги, кредити, майно та посади. На різних етапах українські політичні партії як суб'єкти політики відчують на собі всезростаючий вплив ФПГ. Якщо протягом першого етапу розвитку партійної системи створення бізнес-структурами власних «політичних проектів» мало епізодичний характер, то на другому – явище було досить поширеним, на третьому – кожна з найбільш впливових ФПГ мала свій «політичний інструмент», а на четвертому – всі провідні політичні сили тією чи іншою мірою перебували під впливом найбільш потужних ФПГ [148, с.

27]. Для здійснення максимального впливу на прийняття політичних рішень великий капітал намагається підібратися поближче до центру прийняття цих рішень. При президентсько-парламентській моделі держави цим центром є Президент, а значить завданням є максимально зблизитися з ним, сформувати пропрезидентський політичний проект, бути йому лояльним. Так, при Л. Кучмі бізнес створює пропрезидентські центристські партії, які за політичну лояльність Президенту отримують дивіденди для власного бізнесу. На наступних етапах виникає феномен створення опозиційних олігархічних політичних проектів. По-перше, це зумовлено покращанням економічного стану держави, ростом капіталізації бізнесу; по-друге, деякі амбіційні представники політикуму залишилися поза межами великої політики, що автоматично перетворювало їх на перспективних об'єктів капіталовкладень. У 2002-му році таким політиком став В. Ющенко, на якого зробили ставку деякі ФПП, політична сила якого посіла перше місце на парламентських виборах. У подальшому В. Ющенко буде обрано президентом України, це призведе до певної демократизації політичного режиму, що дозволить великому бізнесу вільно обирати політичний проект, який вони хочуть підтримати.

Отже, вплив зовнішніх акторів на партійну систему України має неоднозначний характер. З одного боку, він призводить до перенесення досвіду партійного життя інших країн на український ґрунт, стимулює трансформації. З іншого – під камуфляжем співробітництва та допомоги іноземні країни вирішують власні геополітичні задачі руками українських партій. Більше того, ми маємо як мінімум два рівновеликі вектори впливу на українську партійну систему – західний та східний. Їхня специфіка полягає в антагоністичності, що наносить ще більше шкоди Україні. Аналогічно з впливом великого капіталу, зовнішні актори обирають серед українських політичних партій виразників власних інтересів та беруть їх під опіку. В подальшому в українському політичному вжитку починають з'являтися

«прозахідні» та «проросійські партії», які не так борються за права виборців, як відстоюють інтереси відповідних іноземних гравців.

Як вже було зазначено раніше, період після 2010-го року характеризується рухом української партійної системи до системи з домінантно-патронажною партією. Цей транзит був зумовлений рядом факторів, які докладно будуть розглянуті далі. Тут же зупинимося на двох визначальних подіях – виборах Президента України 2010-го року та парламентських виборах 2012-го року. Окрім цього, значна увага буде приділена змінам в Основному законі держави та наслідкам цих змін, а також неформальним факторам впливу на партійну систему України.

На президентських виборах – 2010 з незначним відривом перемогу здобув В. Янукович (48,95%), трохи менше набрала його опонент Ю. Тимошенко (45,47%). Результати виборів підтвердили наявність в Україні соціокультурного розколу, який умовно проходить по річці Дніпро [146]. Якщо поглянути на розподіл голосів у прив'язці до географічного розташування, то зауважимо закономірність, яка чітко викристалізувалася на президентських виборах 2004-го року. Нагадаємо, тоді виборці з західних та центральних регіонів України віддали перевагу «прозахідному» В. Ющенкові, у той час як представники східного та південного – «проросійському» В. Януковичу. На виборах 2010-го року тенденція збереглася, а місце В. Ющенка зайняла його колишня соратниця Ю. Тимошенко. Так, Ю. Тимошенко отримала більшість голосів у 16-ти регіонах України та м.Києві з середнім показником 63,5%, у той час як В.Янукович переміг у 8-ми регіонах та АР Крим з м.Севастополем з середнім показником 74,4%. Варто зауважити, що Ю. Тимошенко отримала перемогу чітко в тих регіонах України, де в 2004-му році перемагав В. Ющенко, те само стосується і В. Януковича, який зберіг електоральну підтримку у традиційних для себе регіонах.

Повернемося до передумов перетворення Партії регіонів у домінантно-патронажну політичну партію. На думку О. Фісуна, суттєву роль у даному

процесі відіграли дві трансформації політичної системи України: 1) політична реформа 2004-го року та введення пропорційної виборчої системи; 2) перемога В. Януковича на президентських виборах 2010 року з подальшим поверненням до Конституції зразка 1996 року [149, с. 9]. Політична реформа 2004 року перетворила Україну на парламентсько-президентську республіку, а зміни у виборчому законодавстві, в свою чергу, сприяли процесам партійного будівництва. Ці два фактори зіграли ключову роль у подальшому зміцненні позицій Партії регіонів. Пропорційна виборча система мотивувала політичні партії сформувати більш серйозне ставлення до власних організацій, їх кадрового потенціалу, фінансового забезпечення та управлінської структури. Маючи значний політичний та матеріальний ресурс в особі східноукраїнських еліт, Партія регіонів вдалася до створення дисциплінованої прагматичної практично орієнтованої політичної партії. Враховуючи економічний потенціал Сходу України та його високу щільність населення, Партія регіонів досить швидко оговталася від програшу їх лідера на президентських виборах 2004 року та сформувала необхідну базу для взяття реваншу. Вкрай сприятливим для Партії регіонів є перехід України до парламентсько-президентської республіки, що виявилось певним компенсатором відсутності представників партії в системі виконавчої влади. Більше того, перебуваючи в опозиції, партія зайняла вкрай вигідну позицію: з одного боку займалася розвитком партії та розширенням електоральної та економічної бази, з іншого – «грала» на протиріччях між представниками помаранчевої коаліції, одночасно послаблюючи обох.

Важливим досягненням Партії регіонів в контексті закріплення домінуючих позицій стало успішне розширення електоральної бази за рахунок раніше нелояльних регіонів. Якщо порівнювати результати парламентських виборів у 2006 та 2012 р.р., то стає очевидним суттєве (в рази) поліпшення позицій Партією регіонів (Додаток Ж). Так, на виборах 2006-го року у Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській областях партія отримала 3,01%, 2,01% та 1,94% голосів відповідно; у той час як

результати на виборах 2012-го року були наступні – 4,70%, 6,40% та 5,18% [150]. Суттєво покращилися результати Партії регіонів і в Центральній Україні. Електоральна експансія партії відбулася як за рахунок адміністративного ресурсу, так і завдяки активній роботі осередків партії на місцях. Таким чином, починаючи з 2006 року Партія регіонів поступово розширяла власну електоральну базу, що сприяло її перетворенню на домінуючу партію.

Другим фактором, що призвів до тріумфу Партії регіонів, є перемога її лідера В. Януковича на президентських виборах 2010 року та повернення до Конституції 1996 року. Використавши час фактичного двовладдя періоду 2005-2010 р.р. для розвитку власних партійних інститутів, Президент вирішив сконцентрувати владу у себе, повернувшись до президентсько-парламентської форми правління. Варто зазначити, що ця модель поведінки є абсолютно раціональною з точки зору недопущення політичних помилок своїх опонентів та виходячи з міркувань підвищення керованості державою. На практиці концентрація влади разом з політичними переслідуваннями опозиції суттєво скоротили можливості опозиційних політичних партій до боротьби за владу. По суті справи, Партія регіонів перетворилася на партію влади, стала парламентською базою для формування вертикалі влади. Відтепер В.Янукович мав надійний партійний ресурс у парламенті, що не розпорошувало його сили на маневрування між іншими політичними партіями. Більше того, Президент мав надійних парламентських партнерів – Блок Литвина та КПУ, які входили до коаліції разом з Партією регіонів та завжди сприяли успішному голосуванню за принципові законопроекти. Окрім цих союзників Президент також міг розраховувати на підтримку в голосуванні від певних рентоорієнтованих опозиційних груп та окремих депутатів. Для цього Верховна Рада України ухвалила Закон «Про внесення змін до ст.61 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України», яким передбачалося входження до коаліції не лише фракціям, а й депутатам окремо [151]. Таким чином, політична «гойдалка», яка в 2004-му році

перенесла Україну в парламентсько-президентську республіку, а в 2010-му повернула назад до президентсько-парламентської, зіграла ключову роль у поступовому перетворенні Партії регіонів на домінантно-патронажну партію. Маючи плюральне політичне середовище в період 2005-2010 р.р, партія суттєво наростила власну фінансову та електоральну базу, що дало їй змогу привести на посаду Президента свого лідера та встановити правила гри «переможець отримує все», майже не залишивши можливостей для опозиції вести політичну боротьбу.

Наступним переломним моментом, який закріпив домінуюче становище Партії регіонів стали парламентські вибори 2012 року. Для більш ґрунтовного аналізу результатів виборів ми спочатку дослідимо партійну систему за допомогою формальних інструментів порівняльної політології. Віднести українську партійну систему до одно-, дво- чи багатопартійної не має значного практичного сенсу, а тому нам необхідно максимально конкретизувати особливості партійної системи, що склалася після виборів. Найбільш відомим інструментом в оцінці партійної системи є підрахунок ефективного числа партій. Цей показник розробили вчені М. Лааксо та Р. Таагапера для специфікації партійних систем у класичній тріаді однопартійні, двопартійні, багатопартійні. Також індикатор ефективного числа партій показує «вагу в місцях» політичних партій, що потрапили до парламенту. Варто зазначити, що цей показник не є досконалим та наочним, а тому ми звернулися до візуального дисплея Г. Голосова [152, с. 546]. Цей інструмент є наочним, чітко ілюструє позиціонування партійної системи в конкретні часові проміжки. Дисплей описується за допомогою двох формул: $x = (s_2 + s_r)/(s_1 + s_r)$; $y = (s_3 + s_r)/(s_1 + s_r)$; де s_1 , s_2 , s_3 – це частка парламентських місць партії, що отримала перше, друге та третє місце відповідно, а s_r – сума часток місць, що отримали інші партії, починаючи з четвертої. Порахувавши координати x та y за результатами парламентських виборів 1996, 2002, 2006, 2007 та 2012 років на пропорційній основі, відкладаємо їх на осях та отримуємо наступну картинку (див. Рис. 5).

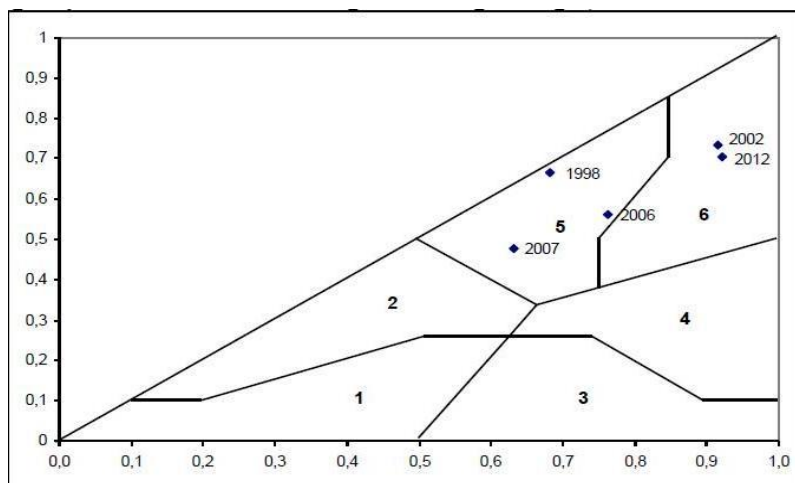

Рис. 5. Показники візуального дисплея Голосова за результатами виборів (пропорційна виборча система)

На дисплеї точками позначено вибори відповідних років. Пронумеровані сегменти означають наступне: 1 – партійна система з домінуючою партією з єдиним претендентом; 2 – партійна система з домінуючою партією з багатьма претендентами; 3 – двопартійна; 4 – двох-з-половиною партійна; 5 – багатопартійна з лідируючою партією; 6 – багатопартійна без лідируючої партії. Згідно візуального дисплея, за результатами парламентських виборів 1998, 2006 та 2007 років в Україні склалася багатопартійна система з лідируючою партією, а в 2002 та 2012 – багатопартійна без лідируючої партії. У релевантності відображення на візуальному дисплеї результатів за 1998, 2006 та 2007 роки у нас немає сумнівів, однак виникають питання стосовно 2002 та 2012 років. На дисплеї ми зауважуємо, що в ці роки в Україні склалася багатопартійна система без лідируючої партії, але це не відповідає політичним реаліям. Справа полягає у мажоритарній складовій виборів, яка корінним чином змінювала архітектуру партійної системи 2002 та 2012 років. Це означає, що для більш адекватного аналізу нам необхідно брати до уваги не результати виборів за пропорційною системою, а чисельність фракцій парламенту, що сформувалися на першій його сесії. Провівши необхідні обрахунки, ми бачимо суттєві зміни на візуальному дисплеї Г. Голосова (див. Рис. 6). Згідно з візуальним дисплеєм,

врахування мажоритарної складової виборчого процесу принципово змінило характер партійної системи. Якщо результати виборів 2002 року призвели до формування багатопартійної системи з лідируючою партією, то після виборів 2012 року партійна система впритул наблизилася до системи з домінуючою партією і численними претендентами.

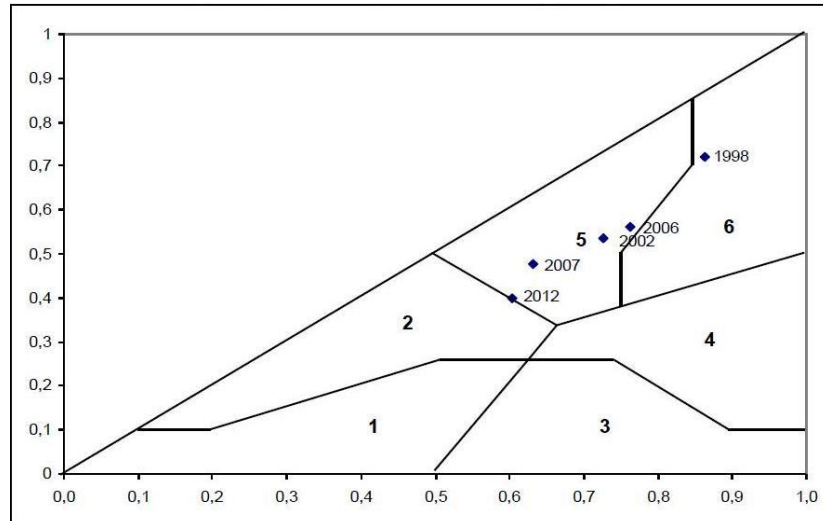

Рис. 6. Показники візуального дисплея Голосова за результатами виборів (чисельність фракцій на першій сесії парламенту)

Отже, за результатами парламентських виборів до Верховної Ради України потрапило п'ять політичних партій – Партія регіонів, БЮТ, УДАР, КПУ та Свобода. Виходячи з отриманого відсотка голосів виборців за пропорційною складовою, Партія регіонів отримала 72 парламентських місця, БЮТ – 62, УДАР – 34, КПУ – 32, Свобода – 25. Друга складова виборчого процесу – мажоритарники (як самовисуванці, так і висунуті політичними партіями) мали час для консультацій та доручення до однієї з п'яти парламентських фракцій. Прогнозовано після складання присяги народні депутати сформували п'ять парламентських фракцій: фракція Партії регіонів, Батьківщини, УДАРУ, Свободи та КПУ. Станом на 13 грудня 2012 року розподіл депутатів за фракціями був наступним: Партія регіонів – 209, БЮТ – 99, УДАР – 42, Свобода 37, КПУ – 33, позафракційні – 25 [153]. Як

бачимо, найбільше дивідендів від мажоритарної складової виборів отримала Партія регіонів, парламентська фракція якої стала лідируючою в парламенті. Не здобувши одноосібного лідерства, необхідного для прийняття законів, Партія регіонів змогла розраховувати на підтримку КПУ, позафракційних депутатів та деяких представників опозиції. Для створення необхідної більшості в парламенті Партія регіонів використовувала метод «батога і пряника»: рентоорієнтованих депутатів мотивували матеріально, а проти неояльних застосовувалися різного роду репресії, аж до позбавлення волі. Відтепер В.Янукович отримав ще один необхідний інструмент для посилення вертикалі влади – «ручний» парламент з домінуючою Партією регіонів, який беззастережно підтримував ініціативи Президента та Уряду.

Одним з ключових тактичних прийомів Партії регіонів після парламентських виборів 2012 року було повернення до принципу «розділяй та володарюй». Після відносного відходу від тем, що провокують соціокультурний розкол в Україні, Партія регіонів починає актуалізувати ці теми. Влітку 2012 року Верховна Рада України з подачі Партії регіонів приймає Закон «Про засади державної мовної політики», яким суттєво розширюється можливість використання регіональних мов. Державною мовою визнається українська, але в регіонах компактного проживання етнічних груп (10% від загальної кількості населення регіону) місцевим радам дозволяється визнання відповідної мови нацменшини регіональною. З цього моменту розвиток цієї регіональної мови є зобов'язанням держави. Акцентуємо увагу на тому, що в законі зустрічається доволі розмите та некоректне використання словосполучення «рідна мова», під якою автори розуміють «першу мову, якою особа оволоділа в ранньому дитинстві» [154]. Відповідно до цього формулювання рідною мовою може бути навіть мова іноземної держави, якою людина оволоділа першою. Реакція суспільства на прийнятий закон була різною: від оперативного визнання регіональною мовою російської у південно-східних регіонах України до протестних акцій в центрально-західних. Найбільш масовий та довгостроковий мітинг відбувся

під стінами Українського Дому, біля якого цілодобово мітингували люди, вимагаючи скасувати «мовний закон». Таким чином, внесений представниками Партії регіонів Закон «Про засади державної мовної політики» є нічим іншим як новим витком актуалізації соціокультурного розколу за регіональною ознакою, який наочно проявився ще в 2004 році.

Нейтралізувавши політичних опонентів та залучивши рентоорієнтованих політиків до підтримки урядових законопроектів в парламенті, Партія регіонів все більше перетворювалася на домінантно-патронажну політичну партію. Ця тенденція продовжилася в 2013 році із подальшою монополізацією інформаційного простору, відмовою влади йти на поступки у розв'язанні питання засудженої Ю. Тимошенко, нарощуванні фінансування силового сектору держави (внутрішніх сил) тощо. Український парламент остаточно перестав бути дискусійним майданчиком для обговорення актуальних суспільних питань, символічним же стало голосування за «піднятою рукою Чечетова», яка сигналізувала про вже прийняте керівництвом рішення щодо відповідного голосування. Парламентська опозиція де-факто втратила право голосу, їхні законодавчі ініціативи не бралися до уваги, більше того, все виглядало ніби їх присутність взагалі не має значення.

3.2. Зміна позицій домінантно-патронажних політичних партій (на прикладі Партії регіонів)

Розглянувши у попередньому параграфі ключові пункти еволюції української партійної системи та спроби створити домінантно-патронажну партію, з'ясуємо причини, які призводять до втрати партією домінуючих позицій. Як було показано вище, серед всіх політичних партій незалежної України Партія регіонів досягла найбільшого успіху у справі побудови домінантно-патронажної партії. Свідченням цього слугує як тривалість домінування цієї партії, так і її реальна впливовість на фоні інших партій. У цьому параграфі ми визначимо та охарактеризуємо ключові обставини, які вплинули на втрату Партією регіонів її домінуючих позицій.

Перед тим як розпочати безпосередній аналіз внутрішньопартійної фракціоналізації Партії регіонів, ми зосередимося на історії партії, вузлових точках її розвитку та групах, що долучалися до партійного будівництва. Розуміння природи партії, її «біографії», особистостей, що стояли біля її витоків та займалися фінансуванням, допоможе нам більш ґрунтовно дослідити суть внутрішньопартійного конфлікту, що сформувався на кінець 2013-го року. Важливою для нашого дослідження також є система взаємозв'язків, що склалася між окремими фракціями всередині Партії регіонів. Також ми зосередимося на процесі створення в Україні фінансово-промислових груп, які в подальшому беруть під власний контроль політичні партії.

Партія регіонів (ПР) була створена в 1997 році та мала початкову назву Партія регіонального відродження України (ПРВУ). Головою партії було обрано міського голову міста Донецька В. Рибак. У 1998 році партія взяла участь у парламентських виборах, проте отримала невтішний результат – менше 1%. Наступного року ПРВУ підписала заяву про створення блоку політичних партій на підтримку Л. Кучми на виборах Президента України. У липні 2000 року було створено нову партію – Партія регіонального

відродження «Трудова солідарність України», до якої долучилися партія ПРВУ, Партія праці (лідер – В. Ландік), партія Солідарність (лідер – П. Порошенко), партія «За красиву Україну» (лідер – Л. Черновецький) та Всеукраїнська партія пенсіонерів (лідер – О. Капуста). Співголовами партії відповідно стали В. Рибак, П. Порошенко та В. Ландік. Задля створення більш привабливого бренду у березні 2001 року на III позачерговому з'їзді партію перейменовано у Партію регіонів. Очолив її М. Азаров, що займав на той час посаду голови Державної податкової адміністрації України [155]. Створення партії пов'язане з такими іменами як Ю. Звягільський, В. Рибак, В. Бойко та інші, яких часто називають «старими донецькими». У минулому це «червоні директори», які змогли свій управлінський досвід конвертувати у політичну кар'єру.

Партійне будівництво в Україні відбувалося паралельно з процесами олігархізації економіки. Інституційним закріпленням цього процесу стало створення фінансово-промислових груп (ФПГ) з подальшим розширенням впливу на політичну сферу. Про необхідність створення ФПГ в Україні активно починають говорити в середині 90-х років, деякі політики навіть включають цей пункт до своїх програмних документів. Так, у жовтні 1994 року у доповіді Л. Кучми «Шляхом радикальних економічних реформ» зазначається, що в контексті реформування економіки України значна увага буде приділятися «такому дієвому важелю структурної перебудови економіки України, як створення фінансово-промислових груп, що об'єднують інтереси підприємців, які пов'язані між собою єдиним технологічним циклом» [156, с. 1]. У фінансово-промислових групах Л. Кучма вбачав майбутні локомотиви економіки, які мають взяти на себе значні економічні та соціальні функції: розширення експортних потужностей української економіки; залучення іноземних інвестицій; створення єдиного замкнутого технологічного циклу; реалізації масштабних державних та регіональних проектів; розвиток соціальної інфраструктури. У значній мірі ФПГ мали взяти на себе певні функції держави, більш ефективно їх виконати

та врешті-решт витягнути Україну із зatoryно-економічної кризи [157].

ФПГ починають з'являтися в Україні наприкінці 90-х років минулого століття. З огляду на промислову радянську спадщину стає зрозумілою географія перших та найбільш потужних ФПГ – це Донецька та Дніпропетровська області. У 2000 році в Донецьку створюється ще одне підприємство – ЗАТ «Систем кепітал менеджмент (СКМ)», 90% акцій якого належить Р. Ахметову. Вирізняло це підприємство з-поміж інших наступні інновації: закріплення прав власності, що перебуває в різних формах контролю з боку корпоративних учасників ФПГ; легалізація прав власності основних еліт та лідерів групи; формування основ ефективного антикризового менеджменту на підконтрольних підприємствах [158, с. 103]. У наступні роки підприємство інтенсивно розвивається в донецькому регіоні, доволі швидко трансформуючись у ФПГ. На первинних етапах розвитку сфера інтересів СКМ поширюється на підприємства важкої промисловості, проте згодом корпорація виходить з-за меж регіону та освоює гірничо-металургійний сектор («Метінвест»), енергетичний («ДТЕК»), телекомунікаційний («Фарлєп-Інвест»), нерухомість («Еста Холдінг») та спорт (ФК «Шахтар»). Вже за кілька років своєї діяльності СКМ стає однією з найбільш потужних фінансово-промислових груп України, що й підштовхує її основного акціонера до політичної діяльності.

Вибір бізнесмена Р. Ахметова на користь Партії регіонів можна пояснити двома обставинами: 1) Партія регіонів як і СКМ створилася в Донецьку та представляла інтереси цього регіону; 2) Р. Ахметов мав добрі приятельські стосунки особисто з В. Януковичем, який у квітні 2003 року очолив Партію регіонів. З цього року їх дружба переростає у політико-бізнесову співпрацю. Р. Ахметов фінансово підтримував В.Януковича як кандидата в Президенти України в 2004 році, у 2006-му та 2007-му роках бізнесмен був обраний народним депутатом України від ПР. Вплив Р. Ахметова всередині партії починає зростати з 2006-го року, коли

«регіонали» перемогли на парламентських виборах, в результаті чого В. Янукович отримав посаду Прем'єр-міністра України. Деякі експерти вважають, що при прем'єрстві В. Януковича в 2006-2007 р.р. саме Р. Ахметов де-факто контролював економічний блок Уряду, впливав на прийняття відповідних рішень [159, с. 85].

Ще одним спонсором Партії регіонів є Б. Колесніков, якому належать компанії «АПК-Інвест» та «Конті». На відміну від Р. Ахметова, Б. Колесніков більш активно долучився до безпосередньо політичної діяльності. У 1998 році Б. Колесніков був обраний до Донецької обласної ради та очолив постійну комісію з питань соціально-економічного розвитку. Через два роки політик був обраний головою Донецької обласної ради. На всеукраїнському рівні Б. Колесніков став відомий завдяки організації в 2004 році Всеукраїнського з'їзду народних депутатів усіх рівнів у Сєверодонецьку. На з'їзді політик закликав до створення Південно-східної держави в формі федеративної республіки, за що пізніше і став в'язнем при «помаранчевій» команді [160]. До лав ПР вступив після 2004 року, був обраний секретарем Президії Партії регіонів, заступником голови партії, призначався Віце-прем'єр-міністром України та Міністром інфраструктури. У 2011 році журнал Forbes оцінив активи Б. Колеснікова у 230 млн \$, за що політик був вкрай ображений, натякаючи що забули порахувати доходи від підприємства «Конті», що значно занизило суму. Таким чином, першу вагому фракцію всередині Партії регіонів називають «донецьким ядром» партії, яка в свою чергу поділяється на дві підгрупи – «старі донецькі», які безпосередньо стояли біля витоків партії (В. Рибак, Ю. Звягільський, В. Бойко) та «нові донецькі», які приєдналися до партії згодом (Р. Ахметов, Б. Колесніков, М. Азаров, А. Ключев). Між ними існує певний конфлікт поколінь та майнове протиріччя: якщо перша підгрупа складається з ідейних партійних функціонерів та «червоних директорів», то друга – з відносно молодих бізнесменів, для яких партія в значній мірі є бізнес-проектom. Однак,

потужним об'єднавчим фактором для всієї групи є їхня географічна приналежність до одного регіону – Донбасу.

Друга фракція всередині ПР має назву РосУкрЕнерго, що є назвою компанії з перепродажу природного газу на території України, а також Східної та Центральної Європи. Зареєстрована фірма у Швейцарській конфедерації, є спільним активом двох компаній – ВАТ «Газпром» та «Центрагаз Холдинг», кожна з яких має свою долю в 50% [159, с. 23]. Власниками компанії «Центрагаз Холдинг» є два громадяни України – Д. Фірташ (90%) та І.Фурсін (10%). Компанія РосУкрЕнерго була створена в 2004 році як посередник Газпрому в транспортуванні туркменського газу територією Російської Федерації. З січня 2005 року компанія починає поставки газу до України, за рік реалізувавши 50 млрд. кубометрів газу та отримавши 3,7 млрд. \$ прибутку. Діяльність РосУкрЕнерго постійно супроводжували корупційні скандали: в 2005 році голова Служби безпеки України О. Турчинов повідомив, що має докази приналежності до енергетичної компанії кримінального авторитета С. Могилевича; в 2006-му Міністерство юстиції США розпочало розслідування діяльності РосУкрЕнерго, пов'язане зі структурою власності компанії. Політичне крило РосУкрЕнерго починає формуватися ближче до 2006 року, коли В. Янукович здобув посаду Прем'єр-міністра України. Окрім Д. Фірташа до неформальної групи увійшли С. Львовчкін та Ю. Бойко. Два останні були обрані народними депутатами від ПР у 2007 році та займали ключові посади серед керівництва партії. Основним завданням новоствореної політичної групи є лобіювання інтересів бізнес холдингу Д. Фірташа шляхом консолідації відповідних активів.

Третя фракція починає формуватися після перемоги В. Януковича на президентських виборах у 2010 році та має назву «Сім'я» або вертикаль президента. Зробивши висновки з гіркого досвіду двох попередніх Президентів, В. Янукович поставив за мету не просто мати надійну опору в якості домінуючої політичної партії в парламенті, а й побудувати міцну та

лояльну вертикаль влади. Починаючи з 2010 року він створює власну групу впливу, яка складається з членів його сім'ї, найбільш наближених знайомих та бізнес-партнерів. Більшість з них є вихідцями з донецького регіону та в своїй роботі засвідчили особисту відданість В. Януковичу. Неофіційним лідером групи є старший син Президента – О. Янукович [161, с. 7].

Розглянувши «біографію» трьох основних угруповань всередині Партії регіонів, перейдемо до класифікацій внутрішньопартійного фракціоналізму та стратегій, які застосовують фракції задля розширення власного впливу. Як було зазначено в попередніх розділах, в умовах неопатримоніальної демократії політичні партії через участь у виборах борються за лояльність Глави держави. Надалі фокус нашого дослідження переміститься на часовий проміжок 2010-2013 р.р., для якого характерним є авторитаризація політичного життя з домінуванням провладної Партії регіонів. Оскільки окрім цієї партії інші були не в змозі претендувати на наближені до Президента позиції, боротьба за його симпатії розгорнулася між трьома фракціями Партії регіонів. Фракціоналізація Партії регіонів є наслідком її домінуючої позиції, адже саме така партія є точкою притягання рентоорієнтованих політиків. Ф. Бусек виділяє три види фракціоналізації: змагальну, кооперативну та звироднілу [162, с. 16]. До того ж, динаміка розвитку домінуючої партії уможливорює чергування всіх трьох типів.

Змагальний фракціоналізм характеризується наявним переважанням у політичній партії відцентрових сил. Особливість цього типу є домінування конкурентної складової у відносинах між фракціями. Це відбувається через досить довготривале знаходження при владі, зменшення мотивації до колективної діяльності, виведення на перший план егоїстичних потреб відповідних фракцій. Фракції перебувають ніби в опозиції одна до одної, у разі необхідності апелюючи до Гаранта. При змагальному фракціоналізмі помітними стають безпосередньо політичні розбіжності фракцій, як результат – партія перестає бути монолітною, не всі фракції голосують однастайно. На відміну від змагального, кооперативний фракціоналізм

характеризується дією доцентрових сил. Цей тип характерний на ранніх етапах створення чи укрупнення партій, коли фракції є розділеними та не конкурують одна з одною. Основним ефектом кооперативного фракціоналізму є агрегація груп та згладжування відмінностей між ними. Нарешті, для звироднілого фракціоналізму істотним є сегментація партії, концентрація фракцій виключно на власних кон'юнктурних інтересах. У результаті такої внутрішньопартійної фракціоналізації складові партії стають автономними та самодостатніми політичними гравцями.

У випадку з Партією регіонів ми констатуємо, що на різних етапах її розвитку проявилися всі три типи внутрішньопартійної фракціоналізації. Змагальний фракціоналізм проявився в різному баченні фракціями взаємовідносин між гілками влади: донецьке ядро виступає за збереження провідних позицій Партії регіонів при прийнятті ключових державних рішень; група РосУкрЕнерго розглядає Президента як лідера всієї нації, а не лише домінуючої партії; група впливу Президента схиляється до дистанціювання від партій (включаючи ПР) та пошук лояльних політичних гравців, яких можна інкорпорувати у владну вертикаль. Таким чином, фракції борються за те, щоб Президент схилився саме до їхньої концепції взаємовідносин. Наявним прикладом змагальності фракцій Партії регіонів є неконсолідоване голосування за деякі законопроекти: яскравим прикладом слугує голосування за створення тимчасової слідчої комісії щодо розслідування корупційної складової в діяльності компанії РосУкрЕнерго.

Кооперативний характер фракціоналізму почав проявлятися в 2010 році. Перед важливими голосуваннями, наприклад за відставку Ю. Тимошенко з посади Прем'єр-міністра, Партія регіонів активно працювала з опозиційними депутатами, шукаючи їх підтримки. У листопаді 2010 року до орбіти Партії регіонів долучився В. Балога, який отримав посаду Міністра з надзвичайних ситуацій. Справа в тому, що В. Балога фактично контролює цілий Закарпатський регіон, в якому, до речі, висока електоральна підтримка Партії регіонів. У березні 2012 року Партія регіонів

зробила ще два потужних кроки до укрупнення партії – поглинула «Сильну Україну» С. Тігіпка та переконала П. Порошенка погодитися на посаду Міністра економічного розвитку і торгівлі. Варто зазначити, що на виборах Президента України в 2010 році за С. Тігіпка проголосували 13,05 % виборців, що дало йому змогу посісти 3-є місце [163]. Партія Сильна Україна до останнього моменту збиралася йти на парламентські вибори окремо, однак С. Тігіпко вирішив долучитися до фавориту передвиборчих перегонів – провладної Партії регіонів.

Звироднілий фракціоналізм починає проявлятися здебільшого у період після 2012 року. Це може бути пояснене системними особливостями українського неопатримоніального суспільства, де основним мотивом політичної діяльності є пошук ренти. Досягнувши домінуючих позицій та мінімізуючи ризики зі сторони опозиції, політична боротьба розпочинається між фракціями всередині Партії регіонів. Фракції починають бачити одна в одній запеклих конкурентів, які посягають на особисті активи інших. В умовах обмеженості економічних ресурсів України, групам інтересів всередині Партії регіонів стає все складніше розширювати власний бізнес, що сприяє більш активній внутрішньопартійній боротьбі. Звироднілому характеру боротьби сприяють ще й клієнтарно-патронажні відносини, які пронизують українське суспільство з гори до низу. У результаті, групи інтересів всередині Партії регіонів використовують неформальні механізми політичної боротьби, метою якої є поліпшення власних позицій у клієнтарно-патронажній мережі, на чолі якої знаходиться Президент.

Розглянемо стратегії боротьби окремих фракцій всередині Партії регіонів. Для цього використаємо інструменти теорії ігор – мінімакс та максимін. На нашу думку, саме ці інструменти допомагають більш наочно зрозуміти стратегії, які реалізують фракції задля покращення своїх позицій. Мінімаксом називають стратегію, яка покликана мінімізувати можливі втрати для особи, яка не може їх уникнути в разі розвитку подій за

найгіршим сценарієм [164, с. 139]. У нашому контексті стратегією мінімакс буде боротьба за кращі позиції в клієнтарній мережі для подальшого вилучення ренти. Реалізацією цієї стратегії, як правило, є боротьба за посаду в органах виконавчої влади. Стратегія максиміну передбачає отримання найбільшої вигоди в умовах невизначеності. Стратегія реалізується в періоди передвиборчих перегонів та створення груп підтримки в радах різних рівнів. Інтерпретуючи стратегії мінімаксу та максиміну в категоріях політичних, варто зазначити наступне: стратегії мінімакс можна представити в термінах патримоніалізму, як боротьбу за президентські засоби управління, а стратегії максиміна – в термінах станового панування, тобто як спробу обзавестися альтернативними засобами управління в умовах посиленої президентської вертикалі [149, с. 13]. Ключовою передумовою реалізації тієї чи іншої стратегії є дві важливі події в політичному житті України – конституційна реформа 2010 року, що трансформувала державу з парламентсько-президентської республіки в президентсько-парламентську та реформа виборчої системи 2011 року, яка змінила її з пропорційної на змішану. Обидві реформи мали вкрай негативний вплив на розвиток партійного будівництва: конституційна реформа перемістила важелі впливу в бік Президента, а виборча ліквідувала монополію політичних партій на висунення кандидатів в депутати.

Як було вже зазначено раніше, повернення до Конституції зразка 1996 року та реформа виборчої системи 2011 року сприяли консолідації влади в руках Президента України та перетворенню Партії регіонів на домінантно-патронажну партію. Наприкінці 2010 року Конституційний Суд України визнав таким, що не відповідає Конституції України Закон «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року №2222-IV у зв'язку з порушенням процедури його розгляду [165]. У результаті цього рішення відповідний закон №2222 втратив чинність з моменту ухвалення його Конституційним Судом. Україна знову стала президентсько-парламентською республікою з вирішальним впливом Президента на політичні процеси в

державі. Зокрема, Президент отримав право самостійно визначати кандидатуру прем'єр-міністра та вносити її на розгляд до Верховної Ради; призначати та звільняти окремих членів Кабінету міністрів за поданням голови уряду; без погодження з будь-ким ухвалювати рішення про відставку голови уряду, що в свою чергу викликає автоматичну відставку всього складу уряду; призначати та звільняти голову Фонду державного майна та голову Антимонопольного комітету; утворювати, ліквідовувати та реорганізовувати будь-які органи центральної виконавчої влади тощо [139; с. 2-3]. Ця нова політична реальність, по-перше, змістила центр вироблення та прийняття державницьких рішень з Верховної Ради до Адміністрації Президента; по-друге, сприяла подальшому зміцненню пропрезидентської Партії регіонів та консолідації рентоорієнтованих політичних діячів навколо неї.

Аналізуючи законодавче забезпечення парламентських виборів 2012 року, варто зосередитися на Законі «Про вибори народних депутатів України», прийнятого Верховною Радою 17 листопада 2011 року. Цей закон містить принципові новації, яких не було у попередньому виборчому законі, зокрема: 1) вибори здійснюватимуться за змішаною (пропорційно-мажоритарною) системою: 225 депутатів будуть обрані за пропорційною системою, решта 225 – за мажоритарною системою в одномандатних виборчих округах; 2) збільшення «прохідного бар'єра» для партій з 3 % до 5 %, що ускладнює проходження до парламенту ідеологізованих та малих політичних партій; 3) заборона створювати виборчі блоки політичних партій, що спрямована на ускладнення опозиційним політичним партіям до консолідації зусиль [166]. Нововведення торкнулися також механізму формування окружних виборчих комісій (ОВК), які відтепер утворюється центральною виборчою комісією (ЦВК) та складається з голови, його заступника, секретаря та членів комісії (загальна кількість – від 12 до 18 осіб).

Порядок утворення ОВК на парламентських виборах 2012 року суттєво відрізнявся від порядку утворення на попередніх парламентських виборах, а серед основних змін необхідно навести такі: по-перше, на відміну від попередніх виборів, суб'єктом формування персонального складу ОВК є партії, які висунули кандидатів не лише в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі, але й в одномандатних виборчих округах; по-друге, на попередніх виборах внесення до складу ОВК представників партій-суб'єктів виборчого процесу здійснювалося шляхом жеребкування стосовно кожної ОВК окремо; натомість на виборах 2012 року формування складу всіх ОВК відбулося шляхом проведення лише одного жеребкування [167, с. 23]. Це призвело до того, що ОВК сформували представники маловідомих політичних партій, а відразу після офіційного затвердження складу ОВК розпочалися масові ротації членів комісій. Таким чином, зміни виборчого законодавства напередодні парламентських виборів 2012 року призвели до зменшення реальної конкуренції на виборах, створивши вигідні умови для провладної Партії регіонів та дискримінаційні для опозиції.

Для виявлення основних трендів внутрішньопартійної боротьби після парламентських виборів – 2012 ми застосуємо стратегію мінімаксу. Як вже було зазначено, стратегія мінімаксу характерна для боротьби за посади в органах виконавчої влади. Ми виділяємо наступні трансформації всередині Партії регіонів: 1) відбувається посилення вертикалі президента, що виражається у зайнятті ключових посад у державі представниками цієї фракції (С. Арбузов, В. Захарченко, А. Клименко, Ю. Колобов); 2) значне посилення групи РосУкрЕнерго, яке стало очевидним у призначенні В.Хорошковського Віце-прем'єр міністром України з перспективою зайняття посади Прем'єр-міністра; 3) послаблення ролі «донецького ядра» партії, звільнення їхнього представника А. Ключова, одного з претендентів на посаду Прем'єр-міністра. На думку О. Фісуна, головним контекстом, в якому розгортаються стратегії мінімаксу є перехід від перерозподілу виконавчих

посад за партійними квотами до привласнення цього ресурсу Президентом з подальшим розподілом по президентській патронажній системі [149, с. 14].

Якщо стратегії мінімаксу охоплюють боротьбу внутрішньопартійних утворень за ключові міністерські посади, то стратегії максиміну проявляються у спробі кооптації лояльних представників депутатського корпусу. Актуалізація цієї стратегії визначається новою змішаною виборчою системою, в рамках якої наявність домінуючої пропрезидентської партії є лише одним з варіантів формування парламентської більшості. Стратегії максиміну ми поділяємо на три основні складові: 1) боротьба за місця в партійному списку Партії регіонів; 2) боротьба за висунення лояльних кандидатів на мажоритарних округах; 3) підтримка опозиційних партій. У формуванні списку Партії регіонів на парламентські вибори 2012 року лідируючі позиції змогли зайняти представники «донецького ядра» та вертикалі президента, у той час як група РосУкрЕнерго суттєво втратила позиції. У першій тридцятці списку «донецьке ядро» партії представляли М. Азаров (№1), А. Ключев (№4), В. Рибак (№10), І. Акімова (№6), В.Бойко (№7), Ю. Воропаєв (№26). Вертикаль президента була представлена О. Лавриновичем (№12), Г. Герман (№13), В. Януковичем (№22), В. Демидко (№28) [168].

Другою складовою стратегії максиміну є висунення лояльних до влади кандидатів на мажоритарних округах. На цьому етапі можна констатувати, що група РосУкрЕнерго частково скоротила «відставання» від інших груп. Зокрема інтереси представника групи С. Львовчкіна представляли В. Чудновський (округ №90), Ю. Львовчкіна (округ №6), І. Фурсін (округ №138), В. Жеребнюк (округ №14). Інтереси іншого представника групи, Д. Фірташа представляли О. Нечаєв (округ №9), Г. Федоряк (округ №203), С. Кацуба (округ №92), С. Дунаєв (округ №107) [169]. Варто додати, що на місцевому рівні до висунення лояльних кандидатів долучаються представники місцевої бізнесової та політичної еліти. Сторони співпрацюють за класичною клієнтелістською схемою – допомога на виборах в обмін на

патронаж бізнесу. Як ми вже зазначали раніше, домінуючу позицію Партії регіонів у великій мірі забезпечили депутати, що були обрані за мажоритарною складовою. А це значить, що робота над висуненням лояльних мажоритарних кандидатів є вкрай важливою, адже при змішаній виборчій системі фактор депутата-мажоритарника часом стає вирішальним у питанні стабільності парламентської більшості.

Нарешті, третьою складовою стратегії максимуму можна вважати підтримку опозиційних партій. На нашу думку, цю складову найбільш вигідно використали група РосУкрЕнерго та «донецьке ядро». Ближче до 2012 року в політичному полі України з'явилися три відносно нові політичні партії – «УДАР» В. Кличка, «Радикальна партія О. Ляшка» та «Україна – Вперед!» Н. Королевської. Усі три партії зайняли крайні чи помірковані опозиційні політичні ніші та з ентузіазмом взялися до критики чинної влади. Підтримка опозиційних партій приваблива своєю диверсифікаційністю: політичний інвестор «розкладає яйця» у різні кошики, тим самим збільшує вірогідність виграшу в майбутньому. Під виграшем ми розуміємо можливість впливати на голосування опозиційних депутатів, які знаходяться в орбіті впливу інвестора. У квітні 2015 року на судовому засіданні в земельному суді Відня підсудний Д. Фірташ заявив, що починаючи з 2012 року партія «УДАР» В. Кличка є його політичним проектом [170]. Далі Д. Фірташ продовжив, що врешті-решт його група досягла бажаного – П. Порошенко став Президентом України, а В. Кличко – міським головою міста Києва.

Окрім внутрішньопартійної фракціоналізації є ще другий важливий фактор, який сприяв втраті Партією регіонів її домінуючих позицій – це геополітична кон'юнктура. Для того, щоб більш випукло розкрити суть цієї кон'юнктури, розглянемо геополітичне позиціонування України з моменту здобуття незалежності. У період 1991-1994 р.р. українська держава адаптується до нового для себе статусу незалежної держави, усвідомлюючи усю новизну реалій, в яких вона опинилася. На цьому етапі головними завданнями були: добитися міжнародного визнання України, її

територіальної цілісності та недоторканості; встановлення дипломатичних відносин з іноземними державами та розвиток міжнародного співробітництва. Важливим кроком України на шляху міжнародного визнання стало рішення щодо відмови від ядерної зброї, успадкованої від Радянського Союзу. Це рішення було зафіксовано у вигляді приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 5 грудня 1994 року. Між Україною, Російською Федерацією, Сполученими Штатами Америки та Великою Британією був укладений Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до вищезазначеного договору.

Другий етап становлення України на зовнішньополітичній арені відбувся в 1994-2004 р.р. за президентства Л. Кучми. Для цього періоду характерним є остаточна невизначеність зовнішньополітичного курсу держави, політика «багатовекторності», що передбачала балансування між ключовими світовими акторами. У перші роки свого президентства Л. Кучма починає активно розвивати відносини з європейськими структурами, а європейська та євроатлантична інтеграція поступово перетворюються на пріоритетні напрями зовнішньої політики. Конкретними результатами зовнішньополітичної активності на європейському напрямі стало: у 1994 році було підписано Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Союзом; у 1995 році Україна стала членом Ради Європи; у 1996 році було затверджено Стратегію інтеграції до ЄС; а у 1997 році Україна підписала «Хартію про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору» [171, с. 382]. Починаючи з 2000 року в Україні починає діяти Національна Рада з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, що експертами було відзначено як значний крок вперед у напрямку інтеграції з ЄС. Також визначним є прийняття концептуальних засад стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 р.р., що остаточно закріпило європейський курс розвитку як пріоритетний. Логічним продовженням утвердження позицій України на зовнішньополітичних

ринках стало обрання її до Ради безпеки ООН на період 2000-2001 р.р. в якості непостійного члена.

Починаючи з 2003 року все більш помітним стає геополітичний розкол в Україні: за інтеграцію до ЄС виступають 52% опитаних; до єдиного економічного простору з РФ – 52,3%; за вступ до СОТ – 51,4% [172, с.2]. Більш виразно цей розкол проявився в ході президентських виборів 2004 року, основна боротьба в яких пройшла між «проєвропейським» В. Ющенко та «проросійським» В. Януковичем. В. Ющенко виступав за тісну інтеграцію з європейськими та євроатлантичними структурами аж до членства в них, у той час як В. Янукович наголошував на необхідності більш тісної економічної співпраці з Російською Федерацією задля того, щоб бути в змозі на рівних вести діалог з ЄС. Вибори не стали внутрішньою справою України, а перетворилися в геополітичне змагання між Заходом (США, ЄС) та Сходом (РФ). Захід зробив ставку на користь В.Ющенка, а російська сторона всіляко підтримувала В. Януковича.

Обрання Президентом України «прозахідного» В. Ющенка стало знаковою подією, яка повернула Україну з часів «багатовекторності» на європейський шлях розвитку. Також цю подію можна трактувати як символічну перемогу Заходу в Україні. Поступово імідж України на міжнародній арені починає зростати, що дає змогу В. Ющенкові більш активно представляти інтереси України в світі. Результати такої активності були помітні вже в 2005 році: Україна отримала статус держави з ринковою економікою; щодо України було скасовано поправку Джексона-Веніка, яка обмежувала фінансові та торгівельні стосунки між США та Україною; розпочато перемовини щодо спрощення візового режиму з ЄС; успіхи на шляху вступу України до СОТ [173, с. 3]. Необхідно акцентувати увагу на тому, що українська політична еліта в цілому підтримала стратегічну ціль Президента в зовнішній політиці – євроінтеграція з подальшим вступом до ЄС. У той самий час ключові держави ЄС скептично ставилися до перспективи членства України в найближчий час.

Перспектива вступу України до Північно-Атлантичного Альянсу ще більше розколола українське суспільство. За оцінками Українського інституту соціальних досліджень на кінець 2006 року ідею вступу України до НАТО підтримувало лише 24% опитаних, проти вступу виступили 58%, решта не змогла відповісти на питання [174]. Ще більше поляризувало суспільство звернення Президента України В. Ющенка, Голови Верховної Ради України А. Яценюка та Прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко стосовно приєднання України до Плану дій щодо членства в НАТО (ПДЧ) на квітневому саміті НАТО в Бухаресті. Певні політичні сили за допомогою ЗМІ інтерпретували це звернення як фактично заявка на вступ до НАТО, яка була подана від імені українського народу кулуарно, без проведення референдуму щодо цього питання. Насправді План дій щодо членства в НАТО (ПДЧ) передбачав проведення Україною інформаційно-просвітницької роботи стосовно аспектів діяльності НАТО, розвінчування стереотипів щодо мети організації, підвищення боєздатності української армії до рівня країн членів Альянсу.

Не зважаючи на політичний, економічний та ідеологічний тиск з боку РФ, Україна продовжує інтегруватися в європейські структури. Перед собою українська політична еліта поставила задачу – укласти Угоду про асоціацію з ЄС. Кінцевою метою цієї Угоди є досягнення політичної асоціації та економічної інтеграції з ЄС [175]. Фундаментом стратегічних відносин між сторонами виступають спільні цінності, до яких належать демократичні принципи урядування, верховенство права, належне державне управління, реалізація та захист прав людини. Важливою складовою Угоди про асоціацію є створення всеохоплюючої та поглибленої зони вільної торгівлі між Україною та ЄС (ЗВТ). Майбутнє підписання Угоди європейськими та українськими політиками розглядалося як остаточний геополітичний вибір України на користь Заходу. Дійсно, у документі зазначено, що виконання Україною усіх зазначених пунктів має максимально наблизити її до стандартів життя Європейського Союзу. Створення ЗВТ через наближення

українських законодавчих та регуляторних стандартів до європейських буде сприяти поступовій інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС [176]. Ця інтеграція має реалізуватися за рахунок лібералізації торгівлі товарами та послугами, а також вільний рух капіталу, уніфікацію стандартів, санітарних правил, тарифів та принципів державних закупівель. У політичній сфері Угода передбачає конвергенцію позицій України та ЄС з питань зовнішньої політики, політики безпеки, спільність дій із забезпечення національних інтересів України.

Отже, напередодні соціально-політичного конфлікту 2013-2014 р.р. відбулося наростання соціального напруження в українському суспільстві через відмову від підписання Угоди про асоціацію з ЄС. До соціального вибуху, який відбувся пізніше призвело чимало факторів, проте одним з домінуючих є геополітична ситуація навколо України. З одного боку Україна становить собою невід'ємну частину Європи, носія європейських цінностей, а з іншої – пострадянську державу, яка історично та культурно пов'язана з Російською Федерацією. Обидва геополітичні центри вважають Україну сферою своїх особливих інтересів, важливим елементом у власних транснаціональних проектах. У свою чергу, Україна довгий час уникала конкретного геополітичного вибору, отримуючи вигоди від політики багатовекторності та позаблоковості. До певного моменту це повністю влаштовувала як ЄС, так і РФ, однак після Помаранчевої революції 2004 року ситуація змінилася. З 2005 року Україна стала майданчиком для геополітичного змагання між консолідованим Заходом та РФ за контроль над її урядом. Протягом 2005-2013 р.р. ми констатуємо коливання рівня конфліктності у відносинах між цими двома центрами, однак у листопаді 2013 року Україна підійшла до «точки неповернення» – Угоди про Асоціацію з ЄС. Підписавши цю Угоду, Україна зробила би впевнений та однозначний геополітичний вибір на користь Заходу, одночасно понизивши пріоритетність взаємовідносин з РФ.

3.3. Перспективи формування домінантно-патронажної партії в Україні

Суспільно-політична криза 2013-2014 р.р. з подальшою втратою влади Партією регіонів та В. Януковичем сприяли подальшій трансформації української партійної системи. Деякі зміни в партіях та партійній системі вже відбулися, інші – в процесі трансформації, треті – лише розпочинаються. Досліджуючи перспективи формування домінантно-патронажної партії в Україні, розглянемо зміни, які зазнала партійна система після Революції Гідності 2014 року. Ми проаналізуємо загальні зміни в політичній системі України, розглянемо постреволюційний конституційний та електоральний дизайн, загальну ситуацію навколо партійної системи, яка безпосередньо на неї впливає. На основі цього, а також попереднього аналізу спробуємо окреслити перспективи створення домінантно-патронажної партії в Україні.

Після втрати домінування Партії регіонів на початку 2014 року партійна система України в цілому зберігала конфігурацію, яка сформувалася за результатами парламентських виборів 2012-го року. У цей період відбувається активний процес створення нових політичних партій, формуються вони переважно «згори», або ж у якості «лідерських» проєктів. У 2014 році було зареєстровано 39 партій, а в 2015-му – 54 [177]. Суттєве оновлення партійної системи України відбулося після президентських та парламентських виборів 2014-го року. Ю. Якименко виділяє наступні зміни партійної системи України у «післямайданний» період: 1) вихід на політичну арену «нових» партій (створених в процесі акцій протесту та після їх закінчення – «Блок Петра Порошенка», «Народний Фронт», «Самопоміч»), зниження рівня підтримки «старих» партій (у т.ч. провладних – ВО «Батьківщина», ВО «Свобода»); 2) проєвропейське спрямування провідних політичних партій, що сформували коаліцію у Верховній Раді України; 3) втрата підтримки і подальше сходження з політичної арени колишньої партії влади – Партії регіонів, а також її сателіта – КПУ; 4) втрата політичним спадкоємцем Партії регіонів – Партією «Опозиційний блок» монополії на

представництво інтересів виборців Півдня і Сходу України; 5) переважно лідерський, «персоналістський» характер новоутворених партій, зменшення ваги ідеологій в їх діяльності, спрощення та уніфікація програмно-ідеологічних засад; 6) послаблення позицій «останніх ідеологічних партій» в системі – КПУ та ВО «Свобода»; 7) посилення позицій популістських партій та поширення популізму в цілому; 8) створення партій на основі структур громадянського суспільства, інкорпорація найбільш активних представників громадянського суспільства в партії [178, с. 11-12].

Вихід на політичну арену відносно нових політичних партій свідчить про втому виборця від політичних сил, які раніше займали помітні позиції в партійній системі України. Зокрема, мова йде про ВО «Батьківщина» та ВО «Свобода», які за результатами парламентських виборів 2014-го року сумарно набрали менше 11%. Серед вищезазначених змін знаковою ми вважаємо консолідацію більшості парламентських сил навколо європейського вектору інтеграції України. Анексія півострова Крим Російською Федерацією та подальша агресія на Сході України помітно знизили рівень підтримки проросійських політичних партій, у той час як Опозиційний блок втратив монополію на представництво інтересів жителів Півдня та Сходу України. Так, на парламентських виборах 2012-го року співвідношення голосів виборців, відданих за «проєвропейські» та «проросійські» партії було 50%/44%, у 2014-му році – 68%/9,4% [179, с. 15].

Тенденція до формування «лідерських» партій почала проявлятися в Україні на початку 2000-х років, суттєво посилилася упродовж 2013-2014 р.р. Ця обставина пояснюється клієнтелістською природою українського суспільства та високою персоналізацією влади. Символічний є той факт, що після суспільно-політичної кризи 2013-2014 р.р. першими відбулися президентські вибори, а вже потім парламентські. У залежності від особи, яку виборець підтримував на посаду президента він орієнтувався й при підтримці партії на парламентських виборах. Варто зауважити, що значна кількість партій помістили в свою назву ім'я її лідера – «Радикальна партія

О. Ляшка», «Блок Петра Порошенка», «Блок Юлії Тимошенко» тощо. Прив'язка партії до її лідера є доволі небезпечним політичним кроком, адже при втраті підтримки лідера відповідно втрачає й партія.

Важливо зазначити суттєве знецінення ідеологічної складової в політичних партіях. Причина цього феномену у більшій мірі криється в значних соціокультурних розколах. Розколи давали можливість політичним партіям спекулювати на соціальних, ідейних, світоглядних відмінностях в українському суспільстві та отримувати на цьому політичні дивіденди [180, с. 7]. Аналіз передвиборчих програм політичних партій дає нам право зробити висновок про уніфікацію політичних програм та ігнорування партіями ідеологічних засад. Яскравим проявом цього тренду є не проходження до Верховної Ради ідеологічних партій ВО «Свобода» та КПУ. Після дезінтеграції АР Крим та військових дій на Сході України ідеологічні засади партій були повністю витіснені ось таким дискурсом: гарантування миру; відновлення суверенітету України над втраченими територіями; люстрація, здійснення реформ, децентралізація. Більшість політичних партій експлуатували саме ці теми для ведення передвиборчої агітації. М.Примуш зазначає, що сучасні політичні партії в Україні не мають а ні ідеології, а ні «генеральних планів розвитку» [181, с. 67–68]. Політичні партії відмовляються від жорсткої прив'язки до конкретної ідеології, а виступають за загальносвітові ідеали, такі як якісна освіта та медицина, соціальна держава, потужна армія тощо. Таким чином, ідеологія заміщується певними ідеалами, які необхідно досягти у ході політичної діяльності. У суспільстві також знизився рівень підтримки суто ідеологічних партій, що говорить про поступову деідеологізацію політичного життя в Україні.

За словами А.Колодій, після 2014 року не відбулося помітних змін у механізмах формування, функціонування та фінансування політичних партій. Лідери парламентської опозиції не змогли згуртувати маси навколо ідей модернізації, а самоорганізація громадянського суспільства не створила нових політичних проектів та лідерів [182]. Більше того, нові політичні

партії, які є демократичними та проєвропейськими не можуть на повну скористатися своїм потенціалом, адже залишаються олігархічними організаціями. Щодо потенціалу еволюції партійної системи України, А.Колодій зазначає, що партії «старого» зразка будуть занепадати, а згодом прийде час і «нових» партій – не обов’язково ідеологічних, однак з чіткою програмою та відповідальними членами партії. У свою чергу, В.Карасьов зазначає, що після 2015 року вже окреслюється позитивна тенденція до формування політичних партій «знизу». Характерною складовою цих партій є горизонтальні комунікації, належність до громадянського суспільства, впізнаваність та авторитет у суспільстві [183, с. 60]. Однак, не зважаючи на позитивні тренди, партійне будівництво в Україні лише починається. Основний фокус уваги, на який зорієнтувалися «старі» і «нові» партії – це патріотична, правозахисна, мілітаристська позиція, яка приносить свої політичні дивіденди. Також змінюється стиль партійної роботи – значна частина роботи відтепер робиться «на вулиці», під час мітингів, блокад, віче і тд.

В.Фесенко погоджується з думкою, що формування нової партійної системи лише починається. На його думку, трансформація партійної системи України на сьогодні є більш очевидною, ніж зміни політичної системи держави [184, с. 71]. Суспільно-політична криза 2014 року та подальша анексія АР Крим та дестабілізація на сході України порушили сформовану у 2004 році рівновагу між електоральними потенціалами Партії регіонів та Блоку Юлії Тимошенко разом з Нашою Україною. Після вищевказаних трансформацій де-факто зруйнований партійний представник інтересів південно-східного регіону України, а влада переходить до «прозахідних» політичних сил. Не зважаючи на суттєве оновлення складу Верховної Ради України, олігархічний вплив на партій залишається значний. Структура партій залишається здебільшого «старою»: орієнтація на партійного лідера, брак внутрішньопартійної демократії, високий рівень популізму.

Важливим негативним трендом розвитку партійної системи після 2014-го року стало посилення популістських політичних партій та популізму як явища. Популізм є невід'ємною складовою політичної діяльності, однак на певних етапах трансформації політичної системи, у кризові періоди, ці тенденції підсилюються. Варто зауважити, що значне підвищення рівня популізму в українській політиці сприяло обрання в 2012-му році до Верховної Ради України лідера Радикальної партії О. Ляшка. Передвиборча програма його партії мала яскраво виражений, не прихований популізм, на що й було зроблено ставку [185]. На фоні перемоги «Революції гідності» в українському суспільстві стала помітною ейфорія та заклики до радикальних, швидких змін, які мають сприяти покращенню життя. Важливим у цьому контексті став поворот влади до відновлення європейського вектору розвитку України, що ознаменувалося підписанням Угоди про Асоціацію з ЄС. З огляду на передвиборчу кампанію 2014-го року констатуємо, що політичні сили сповна використали оптимістичні настрої серед громадян. Наступний етап популізму розпочався вже після підведення результатів виборів та початку роботи парламенту. Не дивлячись на те, що п'ять політичних партій підписали Коаліційну Угоду та сформували уряд, коли справа доходила до необхідності прийняття непопулярних кроків, деякі партії (в основному ВО «Батьківщина» та Радикальна партія О. Ляшка) вдавалися до критики урядових ініціатив. Більше того, популізм характерний і для найбільших партій парламенту – «Блоку Петра Порошенка» та «Народного фронту». Так, 2 липня 2015 року представниками коаліції був підтриманий законопроект «Про реструктуризацію зобов'язань за кредитами в іноземній валюті», який де-факто не міг бути реалізований з огляду на фінансовий стан держави [186].

У результаті суспільно-політичної кризи 2014-го року суттєвих змін зазнала партійна репрезентація в регіонах України. Так, за результатами місцевих виборів 2010 року Партія регіонів перемогла у 21 з 25 областях України, отримавши абсолютну більшість у східних та південних регіонах

країни [187, с. 18]. Після втрати влади В.Януковичем та дочасними виборами до місцевих рад 2014 року Партія регіонів втратила передові позиції у більшості місцевих рад. Більшість вдалося зберегти у Дніпропетровській, Запорізькій та Одеській областях, хоча і тут представництво партії зменшилося. Ще одним важливим фактором трансформацій на місцевому рівні стала анексія АР Крим та втрата контролю за деякими населеними пунктами Донецької та Луганської областей.

Далі розглянемо основні зовнішні фактори, які вплинули на партійну систему після 2014-го року. Однією з найбільш знакових змін стало повернення до Конституції зразка 2004 року, яка встановлювала прем'єр-президентську модель управління [188]. Результатом цього рішення стало відновлення передової ролі політичних партій, міжпартійної конкуренції, а також практики формування та функціонування коаліції парламентських фракцій. У відповідності до нового конституційного дизайну частина повноважень переходить від посади президента до коаліції та уряду. Якщо в період 2010-2014 р.р. українська політична система функціонувала в режимі авторитарно-бюрократичному (президент контролює асамблею та має лояльного до себе прем'єр-міністра), то внаслідок відновлення дії Конституції-2004 політична система трансформується у конкурентно-демократичну (поділ клієнтарної мережі між двома центрами влади, що супроводжується відсутністю контролю президента за асамблеєю та неспроможністю висунути лояльного прем'єр-міністра). О. Фісун наголошує на тому, що Конституційна реформа 2004-го року заклала інституційні можливості переходу з одного режиму в інший, а ось фактором переходу з однієї фази в іншу є спосіб відтворення клієнтарно-патронажної мережі. Іншими словами, дійсно важливим є не інституційні відмінності президентської чи парламентської форми правління, а розвилка між формальною інституціоналізацією у вигляді партійних холдингів та неформальними відносинами персонального патронажу і індивідуальної кооптації [189, с.123]. Якщо домінування Партії регіонів відбувалося в

режимі авторитарно-бюрократичному, то після 2014-року, аналогічно з періодом 2005-2009 рр., режим змінився на конкурентно-демократичний.

Не зважаючи на потужний суспільний запит на проведення виборів за пропорційною системою з відкритими списками, позачергові вибори до парламенту в 2014-му році відбулися за старою змішаною системою. Основною ж відмінністю від минулих виборів стали зміни електорального дизайну України у зв'язку з дезінтеграцією АР Крим та частини Донбасу. У результаті цього вибори не проводилися на 27-ми з 225-ти виборчих округів, якщо ж говорити про хід голосування в Донецькій та Луганській областях, то там відкрилися відповідно 44% та 30% виборчих діляниць. Серед жителів АР Крим змогли проголосувати лише трохи більше двох тисяч виборців, змінивши виборчу адресу на материковій частині України [190]. З огляду на те, що результати виборів на вищевказаних територіях починаючи з 2004-го року гарантували впевнені позиції Партії регіонів та їх лідеру В.Януковичу, то наразі електоральний дизайн України принципово змінився. Відтепер ми можемо говорити про відсутність партії, яка володіє політичною монополією на Сході та Півдні України, а також про суттєву втрату позицій ФПГ, орієнтованих на ці території. Ця обставина відкриває для інших політичних сил горизонт можливостей щодо розширення власної електоральної бази за рахунок виборця з південно-східних областей України. Ю.Остапець вважає, що сучасний стан партійної системи України та її конфігурація утворилися внаслідок парламентських виборів 2014 року [191, с. 65–66]. Однак революційні події 2013-2014 р.р. суттєво змінили розстановку політичних сил, сприяли втраті популярності одними партіями та різкий ріст інших. На подальшу еволюцію партійної системи України буде впливати ряд факторів, таких як: суспільно-політичні розколи; форма правління; нормативно-правова база функціонування політичних партій; вплив олігархічних груп на партійну систему. Однією з найбільших недоліків партійного життя в Україні є постійні зміни виборчого законодавства перед виборами. Ця обставина

вкрай негативно впливає на консолідацію партійної системи, адже вносить елемент невизначеності та дискримінації.

Важливою законодавчою зміною, яка може якісно вплинути на функціонування політичних партій стали прийняті 8 жовтня 2015 року Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції» [192]. Згідно цього Закону, починаючи з липня 2016 року політичні партії, які пройшли до Верховної Ради в 2014-му році отримують фінансування своєї статутної діяльності, а починаючи з наступних парламентських виборів кошти отримують партії, які набрали більше 2% голосів виборців. Встановлюється щорічний обсяг державного фінансування статутної діяльності політичних партій: дві сотих розміру мінімальної заробітної плати, встановленого на 1 січня року, що передуює року виділення коштів, помноженого на загальну кількість виборців, які взяли участь у голосуванні у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі на останніх чергових або позачергових виборах народних депутатів України [193]. Таким чином, змінена законодавча база дає можливість малим політичним партіям, яких підтримали виборці претендувати на державне фінансування політичної діяльності. Реалізація цих положень сприятиме інституціоналізації розвитку політичних партій та зменшення впливу капіталу на них.

Аналізуючи перспективи еволюції партійної системи України, Ю.Шведа наголошує, що головна інтрига полягає в тому, чи зможуть «постмайданівські» партії стати потужними політичними силами й запропонувати новий порядок денний для України [194, с. 72]. На переконання вченого, політичні партії, які утворилися після 2014 року не мають для успішної політичної діяльності необхідної ресурсної бази. Для якісного кроку вперед необхідно запровадити прозорий механізм державного фінансування партій, щоб зробити цей процес контрольованим, а також змінити виборчу систему на систему з відкритими виборчими списками. Державне фінансування політичних партій якісно змінить партійну систему

України, раціоналізувавши та зробивши її більш відповідальною та прозорою.

На думку Г.Зеленько, політичні партії в Україні не мають потреби в роботі з виборцями та розбудові організаційної структури [195, с. 59–60]. Рівень підтримки в суспільстві політичних партій як інститутів влади вкрай низький; це стосується і провладних, і опозиційних партій. З поверненням до парламентсько-президентської республіки, в Україні почалося активне створення політичних партій, хоча більшість з «нових» партій варто розглядати як ребрендинг «старих». Погоджується з таким формулюванням Н.Богашева та додає, що сьогодні простіше перекупити партію, ніж утворити та зареєструвати нову [196, с. 58–59]. Справа в тому, що недосконалість процедур утворення політичних партій підштовхує лідерів до «купівлі» вже існуючих партій з подальшим їх ребрендингом. Також Н.Богашева наголошує на суперечливому та неповному законодавчому регулюванні назв політичних партій, що прихводить до плутанини та непорозумінь.

Розглянувши стан партійної системи України після 2014-го року та фактори, що впливають на її трансформацію, окреслимо перспективи формування домінантно-патронажної партії. За результатами парламентських виборів – 2014 найкращі електоральні позиції показали Народний Фронт (НФ) – 22,14%, Блок Петра Порошенка (БПП) – 21,82%, Самопоміч – 10,97%, Опозиційний блок – 9,43%, Радикальна партія О. Ляшка – 7,44%, ВО Батьківщина – 5,68% [197]. На початок роботи VIII сесії парламенту двома найбільшими депутатськими фракціями парламенту стали: БПП, яка налічувала 133 народних депутати та НФ, до складу якого увійшли 82 депутати. Суттєве покращення позицій пропрезидентського БПП відбулося за рахунок мажоритарної складової виборів. 27 листопада 2014 року п'ятьма фракціями парламенту була створена коаліція «Європейська Україна», до складу якої увійшли 302 народних депутати, сформувавши, таким чином, конституційну більшість. Прем'єр-міністром України було обрано лідера Народного фронту А. Яценюка, спікером парламенту – представника Блоку

Петра Порошенка – В. Гройсмана. Парламентські комітети розподілилися наступним чином: представники БПП очолили 10 комітетів, НФ – 7, Самопомочі – 2, Радикальної партії – 3, Батьківщини – 3. Отже, за результатами парламентських виборів – 2014 лідируючі позиції зайняв БПП при щільній конкуренції з боку НФ.

Надалі ми розглянемо історію створення БПП, його внутрішню структуру та інструменти, які блок застосовує для зміцнення власних позицій, а також стримуючі фактори на шляху її політичного домінування. У період 2000 – 2014 року партія мала назву «Солідарність», однак після обрання П. Порошенка президентом України партію перейменували у «Блок Петра Порошенка». Це рішення пояснюється маловідомим брендом партії «Солідарність», а відповідно – необхідністю «прив'язати» бренд партії до політичного рейтингу її лідера. Формуючи свій список на парламентські вибори, партія поставила за мету максимально об'єднати представників усіх соціальних груп. Таким чином, до передвиборчого списку потрапили екс-соратники Ю. Тимошенко, журналісти, громадські активісти, військові, представники попередньої влади, близьке оточення П. Порошенка. Під час передвиборчої кампанії особливий акцент робився на наявності у списку «нових» політиків – громадських активістах та військових, які відзначилися під час «революції гідності», військових дій на Сході України та дезінтеграції Криму. Максимально широке представництво у списку БПП різних соціальних груп, «нових» політиків та іміджева прив'язка до рейтингу президента гарантували партії більш-менш рівномірну підтримку серед усіх областей України [198]. Таким чином, БПП пройшов до парламенту не як партія певного регіону України чи окремої соціальної групи, а як загальноукраїнська партія з більш-менш рівномірною підтримкою в регіонах. Однак, надалі ми покажемо, що такий підхід до формування партійного списку може поставити під знаком питання перспективи політичного домінування.

Аналізуючи внутрішню структуру фракції БПП у парламенті ми зауважуємо її суттєву фракціоналізацію. Партія не є внутрішньо консолідованою, а складається з кількох великих та малих груп впливу, кожна з яких орієнтована на свого лідера. Внутрішньофракційний поділ БПП є неформальним, а тому належність депутата до відповідної групи впливу є умовною. На даний момент можна виділити чотири основні групи впливу всередині БПП: 1) Група Ігоря Кононенка – Сергія Березенка; 2) «Аграрне лобі»; 3) Група УДАР; 4) «ЄвроОптимісти». Лідера першої групи впливу І.Кононенка вважають неформальним лідером всього БПП, аргументуючи це корупційним скандалом, який міністр економіки А. Абрамавічус виніс у публічну площину. Міністр звинуватив І. Кононенка у втручанні в кадрову політику міністерства через нав'язування кандидатів на відповідальні посади, що призвело до блокування роботи відомства [199]. До групи впливу Кононенка-Березенка входить близько 25 народних депутатів БПП, які вважаються безпосередньо відданими президенту України. «Аграрне лобі» є другою потужною групою впливу всередині БПП, яка зосереджена на лобіювання конкретної сфери економіки – аграрного сектору. Група орієнтується на экс-заступника Глави адміністрації президента Ю. Косюка, безпосередньо ж до групи входять народні депутати Л. Козаченко, А. Корнацький, А. Вадатурський. Ця група доволі скептично ставиться до перспективи європейської інтеграції України з огляду на власні бізнес інтереси. До третьої групи впливу – УДАРу входять экс-представники однойменної партії Н. Новак, С. Алексєєв, Т. Кутовий, В. Пацкан, О. Продан та інші. Деякі представники цієї групи мають дружні чи бізнес стосунки з тандемом Фірташ–Льовочкін, що дає нам право зробити небезпідставні висновки щодо їх співпраці. Нарешті, група «ЄвроОптимісти» складається з переважно нових політиків, які ставлять за основну свою мету успішну європейську інтеграцію України, побудову парламентаризму та боротьбу з корупцією. До цієї групи входять М. Найєм, С. Лещенко, О. Черненко, С. Заліщук та інші [200].

Починаючи з серпня 2015 року партія БПП розпочала переговори з політичними союзниками про об'єднання на базі цієї партії, за результатами яких відбулося входження партії УДАР В. Кличка до БПП. Ініціатори об'єднання ставили перед собою такі цілі: допомогти В. Кличку перемогти на виборах міського голови м.Києва; посилити місцеві осередки новоствореного БПП за рахунок партійців з УДАРу; підсилити фракцію БПП у Верховній Раді; не допустити боротьби між собою на одному електоральному полі [201]. Наступним кроком на шляху формування потужної «партії влади» мало бути об'єднання БПП з НФ, члени якої наголошували на майже прийнятому рішенні з цього питання. Представники НФ від об'єднання очікували збереження посади прем'єр-міністра за А. Яценюком та ключових посад в Кабінеті Міністрів, а БПП, у свою чергу, мав можливість розширити електоральну та кадрову базу за рахунок вливання представників НФ. Однак, переговори зірвалися і НФ вирішив йти на вибори самостійно. Під час аналізу цих прикладів помітним є намагання української політичної еліти створити на базі «партії влади» домінуючу політичну партію, підсиливши її іншими партіями.

Необхідно наголосити на кроках політичної еліти у напрямку дотримання «партією влади» внутрішньопартійної дисципліни. У лютому 2016 року Верховною Радою України було прийнято доповнення до Закону «Про вибори народних депутатів України» (щодо виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку у багатомандатному окрузі), згідно з яким кандидата можна виключити зі списку партії в будь-який час після дня виборів до прийняття рішення ЦВК про визнання його обраним [202]. Цей закон дав можливість БПП виключати зі свого складу депутатів, які проявили «внутрішню опозиційність». Так, на закритому засіданні БПП було прийнято рішення про дострокове припинення повноважень народних депутатів України М. Томенка та Є. Фірсова, які через кілька днів були позбавлені мандатів за рішенням Центральної виборчої комісії. Цей прецедент підштовхує нас до двох висновків: всередині БПП існує внутрішня

опозиція, яка має інше бачення політичного розвитку; керівництво БПП налаштоване рішуче нейтралізовувати явні опозиційні групи всередині «партії влади».

Після виходу з коаліції «Європейська Україна» Радикальної партії О. Ляшка та фактичної відмови від підтримки урядового курсу А. Яценюка партіями «Самопоміч» і «Батьківщина» в Україні розпочалася політична криза. Стрімке зменшення рівня підтримки громадянами прем'єр-міністра А. Яценюка та НФ за рахунок непопулярних рішень все частіше почали лунати заклики до відставки уряду. Врешті-решт, А. Яценюк подав заяву про відставку, що призвело до необхідності формування нової коаліції. Станом на 13 квітня 2016 року до нової коаліції долучилися 227 народних депутатів, представників БПП, НФ та позафракційні. Новим прем'єр-міністром було обрано представника БПП В. Гройсмана, проте важливим є той факт, що за його кандидатуру проголосували лише 206 депутатів нової коаліції, решту голосів дали фракції «Відродження» та «Воля народу». Цей факт дав привід опозиційним політичним силам звинуватити БПП в альянсі з олігархами та представниками «старого» режиму. Таким чином, БПП формально зробив ще один крок в напрямку формування домінантно-патронажної партії – отримав посаду прем'єр-міністра та більшість урядових посад, однак нестабільна парламентська коаліція з необхідністю залучати голоси в інших фракціях суттєво зменшує шанси на домінування.

Досліджуючи оптимальні траєкторії розвитку партійної системи України, В.Яблонський акцентує увагу на тому, що без зменшення впливу олігархічних груп на партійну систему неможливо привести діяльність політичних партій до демократичних засад [203, с. 73]. Більшість сьогоденішніх партій залишилися лідерськими, засновані на харизматичному типі лідерства. Також не змінився і підхід олігархів до «співпраці» з політичними партіями, які продовжують лобіювати їх інтереси. З формальної точки зору можна сказати, що партії після 2015 року оновилися, стали більш демократичними, в основному сформованими «знизу». З іншого боку, ця

новизна є фасадною, а насправді політичні партії продовжують бути проектами харизматичних лідерів, які шукають підтримки у олігархічних груп. Таким чином, вивільнення української партійної системи від олігархічного впливу є першочерговим завданням і влади, і суспільства. У свою чергу М.Розумний переконаний, що формування нової моделі політичної системи і нового типу партій залежить від того, що прийде на зміну олігархічному консенсусу [204, с. 69]. На сьогодні демократія в Україні є лише «фасадом» за яким має місце корупція, клієнтарно-патронажні відносини та кримінальні розбірки. Постійні спроби еліти реформувати політичну систему не приводять до бажаних результатів, адже реформують виключно «фасад». Особливості відносин олігархічних груп та політичних партій після 2014 року змінилися, відтепер обидві сторони мають шукати нові механізми взаємодії у відповідності до нових соціально-політичних та економічних реалій.

Досліджуючи перспективи формування домінантно-патронажної партії в Україні варто зауважити, що її партійна система знаходиться в процесі трансформації та не прийняла консолідованої форми. З огляду на це, стає доволі складно прогнозувати перспективи розвитку української партійної системи. На даний момент можливо виділити три сценарії еволюції української партійної системи:

1. *Картельна партія у вигляді союзу БПП та НФ, а також «стратегічної сімки»*

На даний момент в українському парламенті сформувалася картельна партія, формальною складовою якої є союз БПП та НФ, а неформальною – «стратегічна сімка» [205]. Ця конфігурація по суті є відображенням олігархічного консенсусу, який склався після суспільно-політичної кризи 2013-2014 р.р. До фракцій БПП та НФ разом входять 224 народні депутати, що представляють інтереси ключових олігархічних кланів та груп впливу. Неформальна складова картельної партії – «стратегічна сімка» являє собою групу високопоставлених чиновників, які орієнтуються на Президента. До неї

входять: 1) Президент України П. Порошенко; 2) экс-Прем'єр-міністр України, лідер НФ А. Яценюк; 3) Прем'єр-міністр України В. Гройсман; 4) экс-голова Адміністрації Президента Б. Ложкін; 5) секретар РНБО О. Турчинов; 6) Генеральний прокурор України Ю. Луценко; 7) міністр МВС А. Аваков. Картельна партія є базовим елементом коаліції, до якої ситуативно під час голосувань долучаються представники усіх інших депутатських фракцій та груп. По суті справи, кожне конкретне позитивне голосування є результатом домовленостей між картельною партією та депутатами інших фракцій.

2. Формування партійної системи з домінантно-патронажною партією

У рамках цього сценарію ми розглядаємо формування на базі БПП домінантно-патронажної партії. Формально фракція БПП у Верховній Раді України налічує 143 народні депутати, що є недостатньо для домінування. Однак, якщо керівництво держави вирішить інституціоналізувати свою владу шляхом створення домінантно-патронажної партії – такий сценарій є можливим з огляду на падіння рейтингу партнерів по картелю НФ до мінімуму. Ресурсом для поповнення лав фракції можуть слугувати групи «Воля народу» та «Відродження», а також позафракційні, що разом складають 88 депутатів. Не варто також забувати про інші фракції парламенту, хоча й перехід з них ми оцінюємо як малоімовірне. Важливим аргументом на користь цього сценарію є неформальні інструменти впливу, які може використовувати Президент для створення домінантно-патронажної партії. Маючи безпосередній вплив на виконавчу владу, а також силовий блок, Президент може посприяти зміцненню позицій БПП. Слабкою ланкою цього сценарію є внутрішня неоднорідність партії з різною мотивацією акторів, які входять до її складу.

3. Широка коаліція

Альтернативою двом попереднім сценаріям може бути формування широкої коаліції, до якої теоретично можуть долучитися всі парламентські

фракції та групи. Такий сценарій є можливим у результаті погіршення соціально-економічної ситуації в державі, яке призведе до зниження рейтингу БПП з подальшим виходом з неї депутатів. У такому випадку керівництво держави буде змушене піти на переговори з усіма суб'єктами парламенту для формування коаліції. Розпуск парламенту та перевибори є неприйнятним для Президента та БПП як з огляду на нестабільну ситуацію в державі, так і з позиції динаміки електоральних уподобань виборців, яка складається не на їх користь.

Отже, ці три сценарії є можливими в контексті еволюції української партійної системи. Формування домінантно-патронажної партії є одним з можливих варіантів, але не найбільш вірогідний. Висока внутрішньопартійна фракціоналізація, погіршення рівня життя переважної більшості громадян, несприйняття чи критика значною кількістю громадян наслідків реформ, корупційні скандали стають на заваді формуванню такої партії. Більш вірогідним сценарієм є продовження функціонування картельної партії, яка на цей момент задовольняє ключових політичних та бізнес гравців в Україні, а також партнерів на Заході. Ця партія виконує взяті на себе керівництвом держави зобов'язання перед іноземними урядами та міжнародними організаціями, а також не порушує олігархічного консенсусу в Україні, який склався після 2014-го року. Третій сценарій – формування широкої коаліції є найменш вигідним для Президента та його оточення. Це означає, що будуть задіяні всі формальні та неформальні механізми, щоб його не допустити.

Висновки до розділу 3

Українська партійна система пройшла чотири етапи еволюції: I етап – атомізована система (1990-1998); II етап – система крайнього плюралізму (1998-2005); III етап – система обмеженого плюралізму (2006-2010); та IV етап – система крайнього плюралізму з елементами домінування (2010-2014). Кожний з цих етапів має свої історичні особливості, власну логіку розвитку, різних акторів та принципи їх співробітництва. Перші спроби політичної еліти створити «партію влади» з перспективою її еволюції в домінуючу партію розпочалися на другому етапі, починаючи з 2002-го року. Не зважаючи на значні фінансові, кадрові та адміністративні ресурси блоку «За єдину Україну!», на парламентських виборах 2002-го року результати у багатомандатному загальнонаціональному виборчому окрузі виявилися скромними. Основною причиною того, що блок «За єдину Україну!» не перетворився із «партії влади» в домінуючу політичну партію є навіть не низька електоральна підтримка, а президентська виборча кампанія 2004-го року, яка розділила блок на кілька політичних сил, що підтримали або кандидата в президенти В. Ющенка, або В. Януковича.

У період обмеженого плюралізму 2006-2010 р.р. відбулися спроби формування домінуючих партій на базі «Нашої України» та БЮТ. Ці спроби виявилися також невдалими через ряд причин: неспроможність створити єдину партію влади на основі БЮТ-НУНС, тобто інституціоналізувати клієнтарно-патронажну мережу навколо президента В. Ющенка; а також провал прем'єр-міністра Ю. Тимошенко у створенні власної домінантної партії на базі БЮТ. Результатом протиріч клієнтарно-патронажних мереж президента та прем'єра став прихід у 2010-му році до влади В. Януковича. Успішні кроки з монополізації політичного ринку України призвели до формування на базі Партії регіонів домінуючої політичної сили та нейтралізації політичних опонентів. Важливим досягненням Партії регіонів в контексті утвердження домінуючих позицій стало успішне розширення

електоральної бази за рахунок раніше нелояльних регіонів. Послаблення позиції Партії регіонів розпочалося з 2013-го року на фоні погіршення соціально-економічної ситуації в державі, спричинивши конкуренцію між групами впливу всередині партії. Окрім внутрішньопартійної фракціоналізації, яка негативно відбилася на позиціях партії, важливим фактором втрати Партією регіонів домінуючих позицій стала геополітична кон'юнктура, яка сприяла соціально-політичному конфлікту наприкінці 2013-го року. Втрата посади президентом В. Януковичем призвела й до втрати позицій Партії регіонів з подальшою її маргіналізацією.

Після обрання президентом П. Порошенка на політичному полі з'явилася нова «партія влади» – Блок Петра Порошенка. Ця партія, аналогічно з попередніми, заявила про свої амбіції стати домінуючою партією. Включення до свого складу інших політичних сил, розширення власної електоральної бази, зміна законодавства на свою користь та кроки з дотримання партійної дисципліни сприяли зміцненню позицій БПП. З іншого боку, не маючи достатньо часу на розвиток партії, до неї було включено представників різних соціальних груп, людей з різними політичними інтересами та амбіціями: «нові» та «старі» політики, журналісти, громадські активісти та бізнесмени. Результатом цього стала надмірно фракціоналізована партія, яка є неконсолідованою та має «внутрішню опозицію». Досліджуючи перспективи формування домінантно-патронажної партії в Україні, на даний момент можливо виокремити три сценарії еволюції української партійної системи: 1) картельна партія у вигляді союзу БПП та НФ, а також «стратегічної сімки»; 2) формування партійної системи з домінантно-патронажною партією; 3) широка коаліція.

ВИСНОВКИ

1. Досліджуючи пострадянські режимні трансформації, ми констатуємо недостатність адекватної теоретико-методологічної бази. На нашу думку, найбільш релевантною теоретико-методологічною основою для досліджень режимних перетворень в країнах пост-СРСР є концепція неопатримоніалізму, а політичний режим, що сформувався в Україні після 1991 року ми називаємо неопатримоніальною демократією. Ця теорія допомагає проаналізувати глибинні, неформальні аспекти функціонування політичної системи України та через неї вийти на аналіз партійної системи. Стає зрозумілим, що демократія виконує винятково функцію «фасаду» системи, за яким вибудовується клієнтарно-патронажна мережа, на чолі якої стоїть Президент. У рамках цієї системи відносини «патрон-клієнт» стають домінуючими, а основною складовою соціальної мобільності виступає особиста відданість керівництву. Саме в цьому контексті ми й досліджуємо українську партійну систему, яка грає відверто допоміжну роль у формуванні державної політики. Відбувається «коперніканський переворот» у системі державної влади, де партії більше не формують політичну «повістку дня», а знаходяться у ролі клієнта представників неопатримоніальної бюрократії, яка відтепер виступає основним агентом змін.

2. На еволюцію української партійної системи суттєвий вплив чинить її радянська політична спадщина. «Спадок» минулого режиму починає відтворюватися в нових реаліях, набираючи дещо видозмінених форм. У Радянському Союзі майже 70 років функціонувала однопартійна система, в якій КПРС виконувала роль зв'язки між владою та народом. Партія не мала конкурентів, володіла монополією на використання державних ресурсів та застосовувала силовий інструмент у боротьбі з ідеологічними опонентами. Для новостворених українських партій характерним є: 1) вождистський характер партій, що проявляється у відданості рядових членів партій не ідеям чи прихильникам, а безпосередньо

лідеру партії. Як правило, після падіння легітимності лідера партії втрачає позиції й сама партія; 2) партія ставить собі за мету завоювання домінуючих позицій з подальшим «захопленням держави», тобто встановленням контролю за ключовими її ресурсами; 3) структура партій не є однорідною, а представляє собою наявність впливових фракцій всередині цих партій, які борються за вплив на лідера партій; 4) отримавши владу партія використовує фінансові та силові органи влади для боротьби з політичними опонентами; 5) залежність партій від фінансово-промислових груп, які беруть під свій «патронат» політичні сили, надаючи їм фінансову, організаційну та медійну підтримку в обмін на політичну лояльність та відстоювання інтересів на законодавчому рівні.

3. Успіх у напрямку консолідації демократії напряму залежить від успішної консолідації партійної системи та навпаки. З точки зору транзитології, вибір на користь трансформації політичного режиму на демократичний приймає політична еліта. Основна лінія конфлікту проходить між представниками «старого» режиму, усередині якого є різні течії та представниками «нового» демократичного режиму, який також є внутрішньо немонолітним. Від конфігурації сил всередині цих угруповань, а також між ними залежить результат демократизації політичного режиму. На думку ж інституціоналістів, які досліджують функціонування політичних інститутів, успішна консолідація партійних систем має суттєвий вплив на консолідацію демократії. До основних передумов консолідації партійних систем належать: консолідація кордонів національних держав; вибір форми правління; вибір виборчої системи. Важливо зауважити, що коли ми говоримо про країни, в яких демократичний транзит не закінчився чи виявився безуспішним, то ми обов'язково стикаємося з недостатньо консолідованою партійною системою.

4. З огляду на принципову відмінність пострадянської специфіки функціонування домінуючих партій від світового досвіду ми пропонуємо в подальшому партії, що домінують в країнах пост-СРСР називати домінантно-патронажними. Запропонована нами типологія домінуючих партій базується

на двох змінних: ступені впливу партії на владу та рівні політичної конкуренції. Основним фактором диференціації виступає ступінь впливу партії на владу, тобто її реальна здатність формувати органи виконавчої влади та впливати на прийняття державницьких рішень. Якщо партія безпосередньо залучена до формування державної політики та займає домінуючі позиції на політичному полі, то таку партію ми називаємо системно-домінуючою; у випадку, коли партія домінує серед інших, однак центр прийняття рішень знаходиться поза нею – таку партію ми будемо називати домінантно-патронажною. Окрім ступеня впливу партії на владу ми ввели ще одну змінну – рівень політичної конкуренції в країні. Серед системно-домінуючих та домінантно-патронажних партій ми виділяємо ті, які функціонують в умовах високого рівня політичної конкуренції (вільні та частково вільні країни) та в умовах низької політичної конкуренції.

5. Порівнюючи особливості становлення та функціонування системно-домінуючих політичних партій в Японії, Мексиці, Індії, Єгипті та на пострадянському просторі необхідно виокремити як спільні риси, так і фундаментальні відмінності. Серед спільних ознак ми називаємо деідеологізованість домінуючих партій та їх центристська політична позиція; використання державних ресурсів для утвердження клієнтарно-патронажних мереж; чітка ієрархія внутрішньої організації домінуючих партій; «нішева» роль опозиції, її поступова маргіналізація; перманентні спроби розширити електоральну базу партії за рахунок «ворожих» територій. Принциповою відмінністю є те, що в Японії, Мексиці, Індії та Єгипті домінуючі партії формувалися в період радикальних змін за рахунок піднесення громадської активності та необхідності суспільної консолідації задля реформування держави. Становлення цих партій відбувалося «знизу» та не асоціювалося з особою високопосадовця. Натомість, на прикладі пострадянських країн Російської Федерації та Казахстану констатуємо, що домінантно-патронажні партії від самого початку формувалися як «партії влади», тобто в якості інструменту виконавчої влади для участі в парламентських виборах.

6. Починаючи з 2000-х років, українська політична еліта активно використовує політичні партії в якості інструменту політичної боротьби. У партійній системі України з'являються «партії влади» – політичні організації, створені виконавчою владою для участі в парламентських виборах. Метою політичної еліти є завоювання «партією влади» домінуючих позицій для повноцінного контролю над парламентом. У цьому відношенні найбільш успішним проектом виконавчої влади виявилася «Партія регіонів» після 2010-го року. До основних передумов формування домінантно-патронажної партії в Україні ми відносимо: політичну реформу 2004 року з подальшим поверненням до Конституції зразка 1996 року. Політична реформа 2004 року сприяла розвитку партій та зменшувала політичну вагу Президента, що дало змогу Партії регіонів з одного боку розвивати власні партійні інститути, а з іншого – використовувати конфлікти в «помаранчевій» команді для зміцнення власних електоральних позицій. Подальший реверс у бік президентсько-парламентської республіки відбувся вже після приходу до влади В. Януковича та мав на меті консолідацію політичних та бізнес еліт навколо провладної Партії регіонів з розбудовою потужної вертикалі влади. Суттєвий вплив на подальше перетворення Партії регіонів у домінантно-патронажну політичну партію здійснила реформа виборчого законодавства, яка запровадила змішану виборчу систему.

7. Дослідження перспективи формування домінантно-патронажної партії в Україні, на цей момент дає усі підстави виокремити три сценарії еволюції української партійної системи: 1) картельна партія у вигляді союзу БПП та НФ; 2) формування партійної системи з домінантно-патронажною партією; 3) широка коаліція. Найбільш вірогідним сценарієм розвитку партійної системи ми вважаємо продовження функціонування картельної партії. На сьогодні цей варіант задовольняє ключових політичних та бізнес гравців в Україні, а також партнерів на Заході. Формування домінантно-патронажної партії є одним з можливих варіантів, але менш вірогідний. Висока внутрішньопартійна фракціоналізація, погіршення рівня життя

переважної більшості громадян, несприйняття чи критика значною кількістю громадян наслідків реформ, корупційні скандали стають на заваді формуванню такої партії. Третій сценарій – створення широкої коаліції є найменш вірогідним сценарієм, адже він найменш вигідний для Президента та його оточення. Це означає, що будуть задіяні всі формальні та неформальні механізми, щоб його не допустити.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Коновалов В. Н. Политология. Словарь [Текст] / В. Н. Коновалов. – М. : РГУ, 2010. – 285 с.
2. Політологія [Текст]: підручник / за ред.: О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К. : Академія, 2002. – 528 с.
3. Исаев Б. А. Теория партий и партийных систем [Текст]: учеб. пособие / Б. А. Исаев. – М. : Аспект Пресс, 2008. – 368 с.
4. Вебер М. Политические работы, 1895–1919 [Текст] / пер. с нем. Б. М. Скуратова; послесл. Т. А. Дмитриевой. – М. : Праксис, 2003. – 424 с.
5. Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем [Текст]: навч. посіб. / Ю. Шведа. – Львів : Тріада плюс, 2004. – 528 с.
6. Романюк А. Є. Партії та електоральна політика [Текст] / А. Є. Романюк, Ю. Шведа. – Львів : ЦПД «Астролябія», 2005. – 348 с.
7. Bertoa F. Sources of Party System Institutionalization in New Democracies [Text] / F. Bertoa // 2nd ECPR Graduate Conference. – 2004. – P. 2–31.
8. Дюверже М. Политические партии [Текст] / М. Дюверже; пер. с франц. – М. : Академический Проект, 2000. – 538 с. – (Серия «Концепции»).
9. Голосов Г. В. Сравнительная политология [Текст]: ученик / Г. В. Голосов. – 3-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2001. – 368 с.
10. Бойме К. фон. Типы политической культуры [Текст] / К. фон Бойме; отв. ред. К. С. Гаджиев. – М. : Юнити, 2003. – 230 с.
11. Lipset M. Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments [Text] / M. Lipset, S. Rokkan // The West European Party System / ed. by Peter Mair. – Oxford : Oxford University Press, 1990. – P. 91–138.
12. Belloc H. The Party System [Text] / H. Belloc, C. Chesterton. – Norfolk, VA : IHS Press, 2007. – 150 p.
13. Comparative Politics [Text] / ed. by D. Caramani. – Oxford : Oxford University Press, 2014. – 576 p.

14. Stoll H. Taking Regime Type Seriously : Theories of Party Systems Revisited [Text] / H. Stoll // Stanford University. – 2001. – № 2. – P. 1–40.
15. Hilaire B. The Party System [Text] / B. Hilaire, C. Cecil. – Norfolk : IHS Press, 2007. – 162 p.
16. Ware A. Parties in Government [Text] / A. Ware // Political Parties and Party Systems. – Oxford : Oxford University Press, 1996. – P. 349–382.
17. Lawson K. Cleavages, Parties, and Voters: Studies from Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland and Romania [Text] // K. Lawson, A. Rommele, G. Karasimeonov. – Westport : Praeger, 1999. – 292 p.
18. Mair P. The Party Family and Its Study [Text] / P. Mair , C. Mudde // Annual Review of Political Science. – 1998. – № 1. – P. 211–229.
19. Sartori G. A Typology of Party Systems [Text] / G. Sartori // The West European Party System / ed. by Peter Mair. – Oxford : Oxford University Press, 1990. – P. 316–349.
20. Bielasiak J. The Institutionalization of Party Systems in Emerging Democracies [Text] / J. Bielasiak // Indiana University. – 2001. – P. 1–58.
21. Wolinetz S. Classifying Party Systems: Where Have All the Typologies Gone? [Electronic resource] / S. Wolinetz // Memorial University of Newfoundland. – Режим доступа : <http://www.cpsa-acsp.ca/papers-2004/Wolinetz.pdf>.
22. Blondel J. Types of Party System [Text] / J. Blondel // The West European Party System / ed. by Peter Mair. – Oxford : Oxford University Press, 1990. – P. 302–310.
23. Taagepera R. Rethinking Duverger's Law: Predicting the Effective Number of Parties in Plurality and PR Systems – Parties Minus Issues Equals One [Text] / R. Taagepera, B. Grofman // European Journal of Political Research. – 1985. – Vol. 13, № 4. – P. 341–352.
24. HeeMin K. Electoral Systems, Party Systems, and Ideological Representation: An Analysis of Distortion in Western Democracies [Text] /

K. HeeMin, G. B. Powell, R. C. Fording // Comparative Politics January. – 2010. – Vol. 42, № 2. – P. 1–19.

25. Спасский Е. Трансформация политических партий и их типологическая концептуализация: опыт западной партологии [Текст] / Е. Спасский // Полития. – 2008. – № 2. – С. 103–113.

26. Gunther R. Political Parties: Old Concepts and New Challenges [Text] / R. Gunther, J. Montero, J. Linz. – Oxford : Oxford University Press, 2002. – 380 p.

27. Sartori G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis [Text] / G. Sartori. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – 344 p.

28. Siaroff A. Comparative European party systems: An analysis of parliamentary elections since 1945 [Text] / A. Siaroff. – New York; London: Taylor and Francis, 2000. – 484 p.

29. Теория партий и партийных систем [Текст] : хрестоматия / сост. Б. А. Исаев. – М. : Аспект Пресс, 2008. – 400 с.

30. Дуткевич П. Вызовы демократизации: перспективы политической трансформации в Восточной Европе [Текст] / П. Дуткевич, В. Лауриер, Д. Гозина // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология. – 2001. – № 3. – С. 57–65.

31. Linz J. The Perils of Presidentialism [Text] / J. Linz // Journal of Democracy. – 1990. – № 1. – С. 51–69.

32. Дюверже М. Политические партии [Текст] / М. Дюверже ; пер. с фр. Л. А. Зиминной. – М. : Академический Проект, 2002. – 560 с.

33. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи : інституціональний вимір [Текст] / А. Романюк. – Львів : Тріада плюс, 2004. – 392 с.

34. Васович В. Переход к демократии в посткоммунистических странах (Парадоксы перехода-демократизации) [Текст] / В. Васович // Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и политология. – 1998. – № 2. – С. 19–48.

35. Мелешевич А. Проблеми інституціоналізації та перспективи розвитку партійної системи України [Текст] / А. Мелешевич // Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 24–25 листопада 2011 . – Київ : ІПіЕНД, 2012. – С. 46–64.
36. Тарасов И. Институциональное развитие посткоммунистических политических систем стран Центрально-Восточной Европы: сравнительный анализ [Текст] : автореф. дис. ... доктора полит. наук : 23.00.02 / И. Тарасов. – Саратов, 2009. – 42 с.
37. Бродовская Е. В. Базовые типы партийной консолидации на посткоммунистическом пространстве [Текст] / Е. В. Бродовская, М. А. Варфоломеев // Научные ведомости БелГУ. – 2011. – № 17. – С. 178–189.
38. Siliman G. S. Citizen Movements and Philippine Democracy [Text] / G. S. Siliman, L. G. Noble // Organizing for Democracy: NGOs, Civil Society, and the Philippine State / eds. : G. S. Siliman, L. G. Noble. – Honolulu : University of Hawai'i Press, 1998 – P. 280–310.
39. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели [Текст] / Д. А. Растоу // Полис. Политические исследования. – 1996. – № 5. – С. 5–15.
40. O'Donnell G. Democracy, Law, and Comparative Politics [Text] / G. O'Donnell // Studies in Comparative International Development – 2001. – Vol. 36, № 1. – P. 7–36.
41. Di Palma G. To Craft Democracies. An Essay on Democratic Transitions [Text] / G. Di Palma. – Berkeley : University of California Press, 1990. – 214 p.
42. Havel V. The Power of the Powerless [Text] / V. Havel. – New York : Vintage Books, 1992. – 128 p.
43. Linz J. Toward Consolidated Democracies [Text] / J. Linz, A. Stepan // Journal of Democracy. – 1996. – Vol. 7, № 2. – P. 14–33.

44. Karl T. Models of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe [Text] / T. Karl, P. Schmitter // International Social Science Journal. – 1991. – № 128. – P. 269–284.
45. Dahl R. Democracy and Its Critics [Text] / R. Dahl. – New Haven : Yale University Press, 1989. – 397 p.
46. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке [Текст] / А. Пшеворский ; под ред. В. А. Бажанова ; пер. с англ. В. А. Бажанов [и др.]. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – 320 с.
47. O'Donnell G. Illusions about Consolidation [Text] / G. O'Donnell // Journal of Democracy. – 1996. – Vol. 7, № 2. – P. 34–51.
48. Hellman J. Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions [Text] / J. Hellman // World Politics. – 1998. – Vol. 50, № 2. – P. 203–234.
49. Przeworski A. Modernization: theories and facts [Text] / A. Przeworski, F. Limongi // World Politics. – 1997. – Vol. 49, № 2. – P. 155–183.
50. Мельвиль А. Ю. О траекториях посткоммунистических трансформаций [Текст] / А. Ю. Мельвиль // Полис. Политические исследования. – 2004. – № 2. – С. 64–75.
51. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? [Текст] / Л. Даймонд // Полис. Политические исследования. – 1999. – № 1. – С. 10–25.
52. Bunce V. Comparing East and South [Text] / V. Bunce // Journal of Democracy. – 1995. – Vol. 6, № 3. – P. 87–100.
53. Kuzio T. Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple? [Text] / T. Kuzio // Politics. – 2001. – Vol. 21, № 3. – P. 168–177.
54. Linz J. Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe [Text] / J. Linz, A. Stepan. – Baltimore ; London : The John Hopkins University Press, 1996. – 504 p.

55. McFaul M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship : Noncooperative Transition in the Postcommunist World [Text] / M. McFaul // World Politics. – 2002. – Vol. 54, № 2. – P. 212–244.
56. Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации [Текст] : монография / А. А. Фисун. – Харьков : Константа, 2006. – 352 с.
57. Merkel W. The Consolidation of Post-Autocratic Democracies: A Multi-Level Model [Text] / W. Merkel // Democratization. – 1998. – Vol. 5, № 3. – P. 33–67.
58. Гельман В. Я. Постсоветские политические трансформации: наброски к теории [Текст] / В. Я. Гельман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 1. – С. 55–69.
59. Schmitter P. C. What Democracy Is ... and Is Not [Text] / P. C. Schmitter, T. L. Karl // Journal of Democracy. – 1991. – Vol. 2, № 3. – P. 75–88.
60. Kitschelt H. Political Opportunity Structure and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies [Text] / H. P. Kitschelt // British Journal of Political Science. – 1986. – Vol. 16, № 1. – P. 57–87.
61. Гельман В. Из огня да в полымя? Динамика изменений постсоветских режимов в сравнительной перспективе [Текст] / В. Гельман // Ойкумена. – 2006. – Вып. 4. – С. 119–150.
62. Rutland P. The Politics of Economic Stagnation in the Soviet Union: The Role of Local Party Organs in Economic Management [Text] / P. Rutland. – New York: Cambridge University Press, 1993. – 320 p.
63. Фисун А. А. Постсоветские политические режимы: неопатримониальная интерпретация [Текст] / А. А. Фисун // Ойкумена : альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Харьков: Константа, 2004. – Вып. 2. – С. 130–140.

64. Weber M. Economy and Society. An Outline of Interpretive Society [Text] / M. Weber. – Berkeley: University of California Press, 1978. – 1462 p.
65. Roth G. Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire-Building in the New States [Text] / G. Roth // World Politics. – 1968. – Vol. 20, № 2. – P. 194–206.
66. Eisenstadt S. Traditional Patrimonism and Modern Neopatrimonialism [Text] / S. Eisenstadt. – Beverly Hills: Sage Publications, 1973. – 382 p.
67. Theobald R. Patrimonism [Text] / R. Theobald // World Politics. – 1982. – Vol. 34, № 4. – P. 548–559.
68. Политическая конкуренция и партии в государствах постсоветского пространства [Текст]: сб. статей / РАН ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. полит. Науки; Рос. ассоц. полит. Науки; ред.-сост.: Е. Ю. Мелешнина, Г. М. Михалева. – М.: ИНИОН РАН. – 2009. – 272 с.
69. Bogaards M. Counting parties and identifying dominant party system in Africa [Text] / M. Bogaards // European Journal of political research. – 2004. – Vol. 43, № 2. – P. 173–197.
70. Laakso M. «Effective» Number of parties: A Measure with Application to West Europe [Text] / M. Laakso, R. Taagapera // Comparative Political Studies. – 1979. – Vol. 12, № 1. – P. 3–27.
71. Golosov G. V. The effective number of parties: A new approach [Text] / G. V. Golosov // Party politics. – 2010. – Vol. 16, № 2. – P. 171–192.
72. Golosov G. V. Party system classification: A methodological inquiry [Text] / G. V. Golosov // Party politics. – 2011. – Vol. 17, № 5. – P. 539–560.
73. Голосов Г. В. Партийные системы стран мира: региональное и хронологическое распределение, модели устойчивости [Текст] / Г. В. Голосов // Политическая наука. – 2012. – № 3. – С. 71–104.

74. Гришина А. М. Доминирующая партия: понятия и признаки [Текст] / А. М. Гришина // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2013. – № 7-2. – С. 259–262.
75. Кичигин Г. Е. Особенности доминирования политической партии «Единая Россия» в субъектах РФ и муниципальных образованиях [Текст] / Г. Е. Кичигин // Перспективы науки. – 2013. – № 7(46). – С. 120–122.
76. Новый энциклопедический словарь [Текст]. – М.: Большая Российская энциклопедия : РИПОЛ классик, 2004. – 1456 с.
77. Коргунюк Ю. Г. Как проигрывают доминирующие партии, или Чему учит мексиканский опыт [Текст] / Ю. Г. Коргунюк // Полития. – 2010. – № 2. – С. 167–179. – Рец. на кн.: Greene K. F. Why Dominant Parties Lose: Mexico's Democratization in Comparative Perspective. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
78. Павленко П. А. Место Либерально-демократической партии в политической системе Японии, вторая половина XX в. [Текст] : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Павленко Петр Андреевич – Москва, 2003. – 267 с.
79. Ворожейкина Т. Е. Государство и общество в России и Латинской Америке [Текст] / Т. Е. Ворожейкина // Общественные науки и современность. – 2001. – № 6. – С. 5–26.
80. Коргунюк Ю. Г. Секреты партийного процветания [Текст] / Ю. Г. Коргунюк // Полития. – 2008. – № 3(50). – С. 176–186. – Рец. на кн.: When Parties Prosper: the Uses of Electoral Success / ed. By: K. Lawson, P. Merkl. – Boulder, L.: Lynne Rienner Publisher, 2007.
81. Мелешевич А. Партії влади та партійні системи в пострадянських країнах [Текст] / А. Мелешевич // Вибори та демократія. – 2006. – № 1. – С. 72–80.
82. Smyth R. Building State Capacity from the Inside Out: Parties of Power and the Success of the President's Reform Agenda in Russia [Text] / R. Smyth // Politics and Society. – 2002. – Vol. 30, № 4. – P. 555–578.

83. Лихтенштейн А. В. Закон о политических партиях. Стратегии партийного строительства российских элит: «партии власти» [Текст] // Выборы в Российской Федерации: материалы научно-практической конференции, 16-17 марта 2002 г. / под ред. М. Б. Горного. – СПб. : Норма, 2002. – С. 301–306.
84. Голосов Г. В. «Партии власти» и российский институциональный дизайн: теоретический анализ [Текст] / Г. В. Голосов, А. В. Лихтенштейн // Полис. Политические исследования. – 2001. – № 1. – С. 6–14.
85. Иванова О. В. «Партия власти» в системе власти современной России [Текст] : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / О. В. Иванова ; Саратовский гос. соц-экон. ун-т. – Саратов, 2006. – 39 с.
86. Дюверже М. Политические институты и конституционное право [Текст] / М. Дюверже // Антология мировой политической мысли : в 5 т. : Т. 2 : Зарубежная политическая мысль. XX век. – М. : Мысль, 1997. – С. 644–655.
87. Remington T. Patronage and the party of power: President–Parliament relations under Vladimir Putin [Text] / T. Remington // Europe-Asia Studies. – 2008. – Vol. 60, № 6. – С. 959–987.
88. Анастасов А. И. Значение и роль «партии власти» и доминирующей партии в транзитных обществах [Текст] / А. И. Анастасов // Історичні і політологічні дослідження. – 2013. – № 3. – С. 319–327.
89. Freedom in the World 2016 [Electronic resource] // Freedom House : Web site. – Режим доступа: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2016>.
90. Bollen K. A. Political democracy: Conceptual and Measurement Traps [Text] / K. A. Bollen // Studies in Comparative International Development. – 1990. – Vol. 25, № 1. – P. 7–24.
91. Katz R. S. Changing models of party organization and party democracy: The emergence of the Cartel party [Text] / R. S. Katz, P. Mair // Party Politics. – 1995. – Vol. 1, № 1. – С. 5–28.

92. Katz R. The Ascendancy of the party in public office: Party organizational change in Twentieth-Century democracies [Text] / R. S. Katz, P. Mair // Political Parties. Old concepts and new challenges / ed. by : R. Gunther, J. R. Montero, J. J. Linz. – Oxford : Oxford University Press, 2002. – P. 113–135.

93. Blyth M. Globalization and the Limits of Democratic Choice : Social Democracy and the Rise of Political Cartelization [Electronic resource] / M. Blyth // International Politics and Society. – 2003. – № 3. – Режим доступа : http://www.fes.de/ipg/ONLINE3_2003/ARTBLYTH.PDF.

94. Härén S. Explaining One-Party Dominance. The Case of the Liberal Democratic Party of Japan [Electronic resource] / S. Härén // Lund University Publications. – 2005. – Режим доступа: <http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordOId=1608318&fileOId=1608325>.

95. Abe H. The Government and Politics of Japan [Text] / H. Abe, M. Shindo, S. Kawato. – Tokyo: University of Tokyo Press, 1994. – 234 с.

96. Krauss E. The Rise and Fall of Japan's Liberal Democratic Party [Text] / E. Krauss, R. Pekkanen // The Journal of Asian Studies. – 2010. – Vol. 69, № 1. – P. 5–15.

97. Okazaki T. Dominant-party system and opposing parties' ability in Japan [Text] / T. Okazaki // The Macrotheme Review. – 2014. – Vol. 3, № 1, Spring. – P. 200–206.

98. Crespo J. A. The party system and democratic governance in Mexico [Text] / J. A. Crespo // Policy Papers on the Americas. – 2004. – Vol. XV, № 2. – P. 1–41.

99. Political parties and democracy in theoretical and practical perspectives: developing party policies [Electronic resource] / National Democratic Institute. – Режим доступа : <http://ndi.org/files/FINAL-Policy-Development-PDF-2.pdf>.

100. Greene K. F. Why Dominant Parties Lose: Mexico's Democratization in Comparative Perspective [Text] / K. F. Greene. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – 368 p.
101. Diaz-Cayeros A. Traditional Governance, Citizen Engagement, and Local Public Goods: Evidence from Mexico [Text] / A. Diaz-Cayeros, B. Magaloni, A. Ruiz-Euler // World Development. – 2014. – Vol. 53. – P. 80–93.
102. Kothari R. The Congress 'System' in India [Text] / R. Kothari // Asian Survey. – 1964. – Vol. 4, № 12. – P. 1161–1173.
103. Spieß C. One-Party-Dominance in Changing Societies: The ANC and INC in Comparative Perspective [Text] / C. Spieß // Working Paper. – 2002. – № 10. – C. 1–27.
104. Ziegfeld A. Inheriting Victory: Congress Dominance and Decline in India [Text] / A. Ziegfeld. – 2014. – 46 p.
105. Tudor M. The Promise of Power: The Origins of Democracy in India and Autocracy in Pakistan [Text] / M. Tudor. – Cambridge, UK: Cambridge University Press. – 2013. – 240 p.
106. Bailey F. G. Politics and Social Change: Orissa in 1959 [Text] / F. G. Bailey. – Berkeley: University of California Press, 1963. – 218 p.
107. Sisson R. India in 1989: A Year of Elections in a Culture of Change [Text] / R. Sisson // Asian Survey. – 1990. – Vol. 30, № 2. – P. 111–125.
108. The Success of India's Democracy [Text] / ed. by A. Kohli // Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 316 p.
109. Hala M. Parliamentary Elections in Egypt 1995 [Text] / M. Hala. – Cairo: Al-Ahram Center for Political and Strategic Studies, 1997.
110. Brownlee J. Authoritarianism in an Age of Democratization [Text] / J. Brownlee. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – 280 c.
111. Pripstein Posusney M. Behind the Ballot Box: Electoral Engineering in the Arab World [Text] / M. Pripstein Posusney // Middle East Report. – 1998. – № 209 (January/February). – P. 12–15.

112. Zaki M. Civil Society & Democratization in Egypt, 1981–1994 [Text] / M. Zaki. – Cairo : Konrad Adenauer Stiftung, 1995.
113. Ries M. Egypt [Text] / M. Ries // Elections in Africa: A Data Handbook / ed. by : D. Nohlen, M. Krennerich, B. Thibaut. – Oxford : Oxford University Press, 1999. – P. 329–350.
114. Brownlee J. The Decline of Pluralism in Mubarak's Egypt [Text] / J. Brownlee // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13, № 4. – P. 6–14.
115. «Механізм відбору кандидатів, які потім увійдуть до списку НДП передбачав попередні слухання та відбір...» : [інтерв'ю з Mohammed Rageb] // Cairo. – 2002. – 4 April.
116. Collombier V. Egypt: before and after [Electronic resource] / V. Collombier // Arab Reform Initiative. – 2011. – Режим доступу : <https://www.files.ethz.ch/isn/138657/4%20feb.pdf>.
117. Сатпаев Д. Пока президенты России и Казахстана запускают интеграционные проекты на постсоветском пространстве, их партийные фавориты наводят мосты в своем формате [Электронный ресурс] / Д. Сатпаев // Zakon.kz : интернет-сайт. – Режим доступа : <http://www.zakon.kz/kazakhstan/60713-poka-prezidenty-rossii-i-kazakhstan.html>.
118. Кармазина Л. И. Партийно-политические модели Казахстана и России: генезис и институционализация [Электронный ресурс] / Л. И. Кармазина // Издательство Грамота. – Режим доступа : <http://www.gramota.net/materials/1/2009/1-2/26.html>.
119. Рябов А. «Партия власти» в политической системе современной России [Электронный ресурс] / А. Рябов // Интернет-страница Григория Явлинского. – Режим доступа : <http://www.yavlinsky.ru/news/index.phtml?id=2416>.
120. О выборах в Республике Казахстан : указ Президента РК, имеющий силу Конституционного закона [Текст] // Казахстанская правда. – 1995. – 30 сентября.

121. Трунтягин А. А. Процессы формирования доминирующей партии в постсоветской России [Текст] / А. А. Трунтягин // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. – 2011. – № 3. – С. 93–101.

122. Кармазина Л. Генезис и институционализация казахстанской и российской партии власти [Текст] / Л. Кармазина // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – № 1. – С. 132–144.

123. Коргунюк Ю. Г. Уничтожение субъектности. «Единая Россия» как партийная организация: становление и инволюция [Текст] / Ю. Г. Коргунюк // Полития. – 2009. – № 1. – С. 123–150.

124. Гельман В. Я. Эволюция электоральной политики в России: на пути к недемократической консолидации? [Текст] / В. Я. Гельман // Третий электоральный цикл в России: коллективная монография / под ред. В. Я. Гельмана. – СПб., 2007. – С. 17–38.

125. Ашимбаев Д. А. Политические итоги парламентских выборов [Текст] / Д. А. Ашимбаев // ЦКТ «Репутация», 2004. – С. 27–48.

126. Искаков И. Ж. Электоральные процессы и особенности развития политических партий в Казахстане [Текст] / И. Ж. Искаков // Теория и практика общественного развития. – 2011. – № 3. – С. 230–234.

127. Мартьянов В. С. Многопартийная партия власти [Текст] / В. С. Мартьянов // Неприкосновенный запас. – 2007. – № 3. – С. 12–22.

128. «Единая Россия» – марионеточная структура [Электронный ресурс] // Левада-центр: аналитический центр Юрия Левады. – 2013. – Режим доступа :

<http://www.levada.ru/2013/07/09/opros-levada-tsentra-edinaya-rossiya-marionetochная-struktura/>

129. Безчастная М. Выборы-2016: кризис бьет по партии власти [Электронный ресурс] / М. Безчастная // Свободная Пресса интернет-сайт. – 2016. – Режим доступа : <http://svpressa.ru/politic/article/143700/>

130. Владимир Путин: два года до президентских выборов [Електронний ресурс] // ВЦИОМ : интернет-сайт. – 2016. – Режим доступа : <http://wciom.ru/index.php?id=236&uid=115604>.
131. Шведа Ю. Партийна система незалежної України: етапи трансформації [Текст] / Ю. Шведа // Освіта Регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. – 2009. – № 3. – С. 50–55.
132. Кузьо Т. Багатопартійна система України: проблеми і конфлікти [Текст] / Т. Кузьо // Політологічні читання. – № 1. – 1993. – С. 13–16.
133. Балабан Р. В. Результати парламентських виборів 1990, 1994, 1998 р.р.: політологічний аналіз [Текст] / Р. В. Балабан // Нова політика. – 1998. – № 6. – С. 2–5.
134. Партийна система України: особливості становлення, проблеми функціонування, тенденції еволюції [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – Режим доступу : razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD116_ukr_1.pdf.
135. Про політичні партії в Україні [Текст] : Закон України від 5 квітня 2001 року № 2365–III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 23. – 2 с.
136. Кресіна І. О. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми [Текст] / І. О. Кресіна, Є. В. Перегуда ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2003. – 366 с.
137. Васильченко С. Географія українських виборів: результати парламентських виборів у ретроспективі й у сьогоденні [Текст] / С. Васильченко. – К. : Реалії політичного фінансування в Україні, 2002. – С. 73–75.
138. Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.) [Текст] : енциклопедичний довідник / за ред. М. Кармазіної. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 588 с.

139. Конституція України [Електронний ресурс] : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року : станом на 30 червня 2016 р. // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>

140. Hale H. E. Democracy or autocracy on the March? The Colored Revolution as Normal Dynamics of Patronal Presidentialism [Text] / H. E. Hale // *Communist & Post-Communist Studies*. – 2006. – Vol. 39, № 3. – P. 305–329.

141. Украина без Кучмы : год оранжевой власти: январь 2005 – март 2006 [Текст] / Киевский центр политических исследований и конфликтологии ; сост. М. Погребинский, А. Толпыго. – К. : Оптима, 2007. – 743 с.

142. Fisun O. Ukrainian Teeter-Totter: The Vices and Virtues of Neopatrimonial Democracy [Text] / O. Fisun // *PONARS Eurasia Policy Conference* (Washington DC, October 2010) / ed. by : A. Schmemmann, C. Welt. – Washington : George Washington University, 2010. – P. 69–74.

143. Повідомлення про сформування Коаліції депутатських фракцій «Стабільність і реформи» у Верховній Раді України шостого скликання від 11.03.2010 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-10>.

144. Meleshevich A. Party System in post-Soviet countries: a comparative study of political institutionalization in the Baltic States, Russia and Ukraine [Text] / A. Meleshevich. – New York : Palgrave Macmillan, 2007. – 262 p.

145. Романюк А. Оцінка переваг і проблем пропорційної виборчої системи на прикладі країн Західної Європи та у світлі парламентських виборів в Україні у 2006 р. [Текст] / А. Романюк // *Вибори та демократія*. – № 3. – 2006. – С. 4–10.

146. Лібанова Е. Соціально-економічна політика держави та її вплив на зміну соціальної структури суспільства [Текст] / Е. Лібанова // *Україна: аспекти праці*. – 1999. – № 8. – С. 18–28.

147. Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення : аналітична доповідь Центру Разумкова [Текст] // Національна безпека і оборона. – № 7. – 2006. – С. 3–42.

148. Телешун С. Хроніка становлення українських фінансово-промислових груп. За матеріалами вітчизняних та закордонних ЗМІ [Текст] / С. О. Телешун. – К. : ТОВ «Центр», 2004. – 96 с.

149. Партійна система України після парламентських виборів – 2012 [Текст] : аналіт. доп. / за заг. ред. О. А. Фісуна ; Регіон. Філіал НІСД у м. Харкові. – Х. : Золоті сторінки, 2012. – 116 с.

150. Результати виборів народних депутатів – 2006, 2012 [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія : офіційний веб-сервер. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/>.

151. Про Регламент Верховної Ради України [Електронний ресурс] : Закон України від 10 лютого 2010 р. № 1861-VI // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>.

152. Golosov G. V. Party system classification: A methodological inquiry [Text] / G. V. Golosov // Party politics. – 2011. – Vol. 17, № 5. – P. 539–560.

153. Склад парламентських фракцій ВР VII скликання [Електронний ресурс] // РБК-Україна : інтернет-сайт. – Режим доступу : <http://www.rbc.ua/ukr/analytics/fraktsiya-kommunisticheskoy-partii-ukrainy-13122012114400>.

154. Про засади державної мовної політики [Електронний ресурс] : Закон України від 3 липня 2012 р. № 5029-VI // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/main/5029-VI>.

155. Історія Партії регіонів [Електронний ресурс] // Сайт Партії регіонів. – Режим доступу : <http://partyofregions.ua/>.

156. Про доповідь Президента України «Про основні засади економічної та соціальної політики» [Електронний ресурс] : постанова

Верховної Ради України від 19 жовтня 1994 року № 216/94-ВР // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/216/94-вр>.

157. Про фінансово-промислові групи в Україні» [Електронний ресурс] : указ Президента України від 27 січня 1995 р. № 85/95 // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/85/95>.

158. Брехаря С. Г. Бізнес-еліта в сучасній Україні: засоби впливу на політичний процес [Текст] / С. Г. Брехаря // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 1. – С. 100–110.

159. Пасхавер О. Й. Великий український капітал: взаємовідносини з владою і суспільством [Текст] / О. Й. Пасхавер, Л. Т. Верховодова, К. М. Агеєва. – К. : Дух і літера, 2007. – 130 с.

160. Сушко О. Українські фінансово-промислові групи в політико-економічних процесах [Електронний ресурс] : аналітичний огляд / О. Сушко, О. Лісничук // Інтернет-холдинг Олега Соскіна. – Режим доступу до ресурсу : <http://soskin.info/ea/2003/6/20030608.html>.

161. Мацієвський Ю. Непотизм в українській політиці в період президентства В. Януковича [Електронний ресурс] / Ю. Мацієвський, Р. Мацієвський ; Національний університет «Острозька академія», Центр політичних досліджень НаУОА. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: http://cpr.oa.edu.ua/wpcontent/uploads/2015/09/nepotyzm_v_ukr.polityci_z_Yanukovycha.pdf.

162. Boucek F. Rethinking fractionalism. Typologies, Intra-Party Dynamics and Three The Faces of Fractionalism [Text] / F. Boucek // Party Politics. – Vol. 15, № 4. – 2009. – P. 1–31.

163. Результати виборів Президента України – 2010 [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія України : інтернет-портал. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011>.

164. Іващенко А. Основні поняття та комп'ютеризоване розв'язання задач теорії ігор [Текст] / А. Іващенко // Електроніка та інформаційні технології. – 2015. – № 5. – С. 137–150.

165. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» № 2222-IV від 8 грудня 2004 р. (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) [Електронний ресурс]: рішення від 30 вересня 2010 р. № 20-рп/2010 // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-10>.

166. Про вибори народних депутатів України [Електронний ресурс]: Закон України від 17 листопада 2011 р. № 4061-VI // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>.

167. Парламентські вибори 2012 р.: виборче законодавство, суб'єкти виборчого процесу та їх повноваження [Текст] // Національна безпека і оборона. – 2012. – № 7–8. – С. 19–28.

168. Народні депутати України VII скликання (2012-2014) [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_deputat_list?skl=8.

169. Лещенко С. Олигархи на виборах: група Левочкина-Фирташа дружит с Кличко и ставит на округа [Електронний ресурс] / С. Лещенко // Українська правда : Інтернет-портал. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2012/09/10/6972416/>.

170. Кличко – проект Фирташа? [Електронний ресурс] / Дело. ua : Інтернет-портал. – Режим доступу : <https://delo.ua/ukraine/klichko-budet-davat-pokazaniya-po-delu-firtasha-295960/>.

171. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991-2003) / відп. ред. С. В. Віднянський. – К. : Генеза, 2004. – С. 19–95.

172. Членство України в СОТ: інституційні та економічні наслідки [Електронний ресурс]: попередні результати дослідження / Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. – К., 2012. – 46 с. – Режим доступу: http://www.ier.com.ua/files/publications/News/2012/28.11.2012_presentations/Report_for_presentation_26-11-2012_final.pdf.

173. Звіт про діяльність України у сфері прозорості в рамках СОТ 2008-2012 [Електронний ресурс] / Департамент співробітництва з СОТ та з питань торговельного захисту, Відділ обробки запитів і нотифікацій та інформаційного забезпечення. – К., 2013. – Режим доступу : http://www.ier.com.ua/files/Projects/2012/Zvit_Prozorist_ukr.pdf.

174. Журавльова Ж. Динаміка ставлення громадськості України до вступу до НАТО [Електронний ресурс] / Ж. Журавльова / Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/Monitor/Juni/9.htm>.

175. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [Електронний ресурс] // Урядовий портал: єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248387631.

176. Козачук К. Україна та ЄС на шляху до Угоди про асоціацію [Текст] / К. Козачук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. : Міжнародні відносини. – 2010. – Вип. 2. – С. 144–153.

177. Політичні партії в Україні [Електронний ресурс] // Державна реєстраційна служба України. – Режим доступу : <http://old.minjust.gov.ua/31094>.

178. Якименко Ю. Парти́йна система України: динаміка і чинники змін [Електронний ресурс] / Ю. Якименко. – Режим доступу : http://old.razumkov.org.ua/upload/1435764692_file.pdf.

179. Вісник «Твій вибір-2014. Парламентські вибори» [Текст]. – Київ : Український незалежний центр політичних досліджень, 2014. – Вип. 5. – С. 11–24.

180. Конончук С. Г. Парти́йна система України: ідеологічний вимір [Текст] / С. Г. Конончук, О. Ярош / Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : Україна, 2010. – 76 с.

181. Примуш М. Сучасні політичні партії в Україні не мають «генеральних планів розвитку» [Текст] / М. Примуш // Парти́йна система України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити : інформаційно-аналітичні матеріали до Міжнародного круглого столу «Парти́йна система України на сучасному етапі: виклики, проблеми, суспільні очікування», 16 вересня 2015 р. – Київ: Центр Разумкова, 2015. – С. 66–68.

182. Колодій А. Політичні партії України після Майдану [Електронний ресурс] / А. Колодій // Political Studies : інтернет-сайт. – Режим доступу : <http://political-studies.com/?p=1377>.

183. Карасьов В. Нові партії - це партії горизонтальні, а не вертикальні, громадянського, а не лідерського типу [Текст] / В. Карасьов // Парти́йна система України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити : інформаційно-аналітичні матеріали до Міжнародного круглого столу «Парти́йна система України на сучасному етапі: виклики, проблеми, суспільні очікування», 16 вересня 2015 р. – Київ: Центр Разумкова, 2015. – С. 60–61.

184. Фесенко В. Формування нової партійної системи лише розпочинається [Текст] / В. Фесенко // Парти́йна система України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити : інформаційно-аналітичні матеріали до Міжнародного круглого столу «Парти́йна система

України на сучасному етапі: виклики, проблеми, суспільні очікування», 16 вересня 2015 р. – Київ: Центр Разумкова, 2015. – С. 71–72.

185. Передвиборна програма Радикальної партії Олега Ляшка «Новий шлях України» [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія. Вибори народних депутатів України 2012 : інтернет-сайт. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=114>.

186. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про реструктуризацію зобов'язань за кредитами в іноземній валюті» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua/news/Novyny/112910.html>.

187. Динаміка партійного представництва в Україні після Революції Гідності [Текст] / С. Конончук (ред.), С. Горобчишина; Український незалежний центр політичних досліджень. – Київ : ТОВ «Агентство Україна», 2016. – 44 с.

188. Про відновлення дії окремих положень Конституції України [Електронний ресурс] : Закон України від 21 лютого 2014 р. № 742-VII // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/742-18>.

189. Фисун А. Украинская неопатримониальная демократия: формирование, специфика и тенденции развития [Текст] / А. Фисун // Ойкумена. – 2011. – Вып. 8. – С. 119–127.

190. Тарасенко Н. Парламентські вибори 26 жовтня очима українських експертів [Електронний ресурс] / Н. Тарасенко // Центр досліджень соціальних комунікацій та Служба інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади : інтернет-сайт. – Режим доступу : http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=443:vibori-2014&catid=8&Itemid=350.

191. Остапець Ю. Сучасний стан партійної системи України та її конфігурація утворилися внаслідок парламентських виборів 2014 р. [Текст] / Ю. Остапець // Партійна система України до і після Майдану: зміни,

тенденції розвитку, суспільні запити : інформаційно-аналітичні матеріали до Міжнародного круглого столу «Партійна система України на сучасному етапі: виклики, проблеми, суспільні очікування», 16 вересня 2015 р. – Київ: Центр Разумкова, 2015. – С. 64–66.

192. Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції [Електронний ресурс] постанова Верховної Ради України від 16 липня 2015 р. № 637-VIII // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/637-19>.

193. Верховна Рада України ухвалила проект Закону «Про внесення зміни до статті 87 Бюджетного кодексу України» (щодо фінансування політичних партій) [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua/news/Novyny/116954.html>.

194. Шведа Ю. Основна інтрига – чи зуміють «постмайданівські» партії стати потужними політичними силами й запропонувати новий порядок денний для України [Текст] / Ю. Шведа // Партійна система України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити : інформаційно-аналітичні матеріали до Міжнародного круглого столу «Партійна система України на сучасному етапі: виклики, проблеми, суспільні очікування», 16 вересня 2015 р. – Київ: Центр Разумкова, 2015. – С. 72–73.

195. Зеленько Г. Партії не мають потреби в роботі з виборцями та розбудові організаційної структури [Текст] / Г. Зеленько // Партійна система України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити : інформаційно-аналітичні матеріали до Міжнародного круглого столу «Партійна система України на сучасному етапі: виклики, проблеми, суспільні очікування», 16 вересня 2015 р. – Київ: Центр Разумкова, 2015. – С. 59–60.

196. Богашева Н. Сьогодні простіше «перекупити» партію, ніж утворити та зареєструвати нову [Текст] / Н. Богашева // Партійна система

України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити : інформаційно-аналітичні матеріали до Міжнародного круглого столу «Партійна система України на сучасному етапі: виклики, проблеми, суспільні очікування», 16 вересня 2015 р. – Київ: Центр Разумкова, 2015. – С. 57–59.

197. Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія. Позачергові вибори народних депутатів України 2014 : інтернет-сайт. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp300?PT001F01=910>.

198. Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу в межах регіонів України. Партія «Блок Петра Порошенка» [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія. Позачергові вибори народних депутатів України 2014: інтернет-сайт. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp302?PT001F01=910&pf7171=202>.

199. Кононенко VS Абромавічус: подробиці конфлікту, що призвів до відставки міністра [Електронний ресурс] // РБК-Україна : інтернет-сайт. – Режим доступу : <https://www.rbc.ua/ukr/news/kononenko-vs-abromavichus-podrobnosti-konflikta-1454499772.html>.

200. Склад міжфракційних депутатських об'єднань. Грудень 2015 [Електронний ресурс] // Громадська мережа ОПОРА : інтернет-сайт. – Режим доступу : <https://rada.oporaua.org/16-chitati/8584-sklad-mizhfraktsiinykh-deputatskykh-obiedan-hruden-2015>.

201. Оратовська А. «УДАР» для Президента: навіщо об'єднуються політичні сили? [Електронний ресурс] / А. Оратовська // Слово і Діло : головний сайт про політиків. – Режим доступу : <http://www.slovoidilo.ua/2015/08/19/stattja/polityka/udar-dlya-prezydenta-navishho-obyednuyutsya-politychni-syly>.

202. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України» (щодо виключення кандидатів у народні

депутати України з виборчого списку у багатомандатному окрузі)
[Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал –
2016. – Режим доступу :
http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57526.

203. Яблонський В. Без зменшення ролі олігархів у житті країни неможливо привести діяльність політичних партій до демократичних засад [Текст] / В. Яблонський // Партійна система України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити : інформаційно-аналітичні матеріали до Міжнародного круглого столу «Партійна система України на сучасному етапі: виклики, проблеми, суспільні очікування», 16 вересня 2015 р.. – Київ: Центр Разумкова, 2015. – С. 73–74.

204. Розумний М. Формування нової моделі політичної системи і нового типу партій залежить від того, що прийде на зміну олігархічному консенсусу [Текст] / М. Розумний // Партійна система України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити : інформаційно-аналітичні матеріали до Міжнародного круглого столу «Партійна система України на сучасному етапі: виклики, проблеми, суспільні очікування», 16 вересня 2015 р.. – Київ: Центр Разумкова, 2015. – С. 68–69.

205. Кулик В. Олигархический консенсус и картельная партия [Електронний ресурс] / В. Кулик // Інтернет-видання Главред. – Режим доступу : http://glavred.info/avtorskie_kolonki/oligarhicheskiy-konsensus-i-kartelnaya-partiya-373091.html.

ДОДАТКИ

Додаток А

Табл. А. 1. Операціоналізація партійних систем з домінуючими партіями

	Коулман	Ван де Валле і Батлер	Вейр	Сарторі	Вейр	Блондель	Пемпель
Поріг домінування	70% (місць)	60% (місць)	50% (місць)	50% (місць)	45-50% (місць)	45-50% (голосів) (в два рази більше, ніж основний конкурент)	Більшість (місць і голосів)
Тривалість домінування	Аналіз обмежений одними виборами	Аналіз обмежений одними виборами	Постійно	Троє виборів поспіль	Домінуюча партія перемагає «часто»	аналіз за 20 років	«значний період»

Джерело: Bogaards M. Counting parties and identifying dominant party system in Africa / Bogaards. // European Journal of political research. – 2004. – №43. – Р. 173–197.

Додаток Б

Табл. Б. 1. Співвідношення типу партійної системи з індексом ефективного числа партій

Автор	Співвідношення типу партійної системи та індексу ефективного числа партій				
Кохен	Домінуюча	Двупартійна		Багатопартійна	
	<2	2-2,9		>2,9	
Майнварринг і Скаллі	Домінуюча	Двупартійна	Двух з половиною партійна	Обмежений плюралізм	Крайній плюралізм
	<1,8	1,8-2,4	2,5-2,9	3-3,9	>3
Коппедж	Домінуюча	Двупартійна		Обмежена багатопартійність	Крайній плюралізм
	<2	2-2,9		3-5	>5

Джерело: Bogaards M. Counting parties and identifying dominant party system in Africa / Bogaards. // European Journal of political research. – 2004. – №43. – P. 173–197.

Додаток В

Рис. В. 1. Типологія домінуючих партій

Квадрант I: домінуюча партія при високому рівні політичної конкуренції

- 1) Ліберально-демократичної партії Японії, період домінування 1955-2009 з незначними перервами
- 2) Індійський національний конгрес, період домінування з 1947 по 1977 р.р.
- 3) Інституційно-революційна партія, період домінування з 1929 по 2000 р.р.

Квадрант II: домінантно-патронажна партія при високому рівні політичної конкуренції

- 4) Партія регіонів, період домінування з 2010 по 2014 р.р.
- 5) Єдиний національний рух, період домінування з 2004 по 2012 р.р.
- 6) Комуністична партія Республіки Молдова, період домінування з 2001 по 2009 р.р.
- 7) Республіканська партія Вірменії, період домінування з 2007 р. по сьогодні

Квадрант III: домінантно-патронажна партія при низькому рівні політичної конкуренції

- 8) Нур Отан, період домінування з 2004 р. по сьогодні
- 9) Єдина Росія, період домінування з 2003 р. по сьогодні
- 10) Новий Азербайджан, період домінування з 1995 р. по сьогодні
- 11) Народно-демократична партія Таджикистану, період домінування з 2000 р. по сьогодні
- 12) Демократична партія Туркменістану, період домінування з 1992 р. по сьогодні
- 13) Ліберально-демократична партія Узбекистану, період домінування з 2005 р. по сьогодні

Квадрант IV: домінуюча партія при низькому рівні політичної конкуренції

- 14) Національно-демократична партія Єгипту (Арабський соціалістичний союз), період домінування з 1952 по 2011 р.р.
- 15) Партія функціональних груп (Голкар), період домінування з 1971 по 1999 р.р.

Додаток Г

Табл. Г. 1. Рейтинг свободи у світі – 2016

Країна	Політичні права	Громадянські свободи	Індекс свободи	Кількість балів	Статус країни
Грузія	3	3	3	64	Частково вільна
Україна	3	3	3	61	Частково вільна
Молдова	3	3	3	60	Частково вільна
Вірменія	5	4	4,5	46	Частково вільна
Казахстан	6	6	5,5	24	Не вільна
Російська Федерація	6	6	6	22	Не вільна
Азербайджан	7	6	6,5	16	Не вільна
Таджикистан	7	6	6,5	16	Не вільна
Туркменістан	7	7	7	4	Не вільна
Узбекистан	7	7	7	3	Не вільна

1- Найбільш вільна країна, 7 – найменш вільна країна

0- Гірший результат, 100 – кращий результат

Джерело: Freedom in the World 2016 // Freedom House Index 2016

[Електронний ресурс] – Режим доступу :

<https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2016>

Додаток Д

Табл. Д. 1. Індекс політичної демократії у світі

Країна	Індекс політичної демократії
Японія	99,8
Індія	91,2
Мексика	74,5
Єгипет	38,7
Індонезія	9,8

Джерело: Bollen K. Political democracy: Conceptual and Measurement Traps / Kenneth Bollen. // Studies in Comparative International Development. – 1990. – №25. – Р. 7–24

Додаток Е

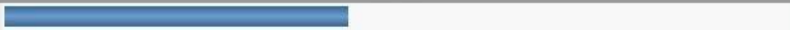
Табл. Е. 1. Періодизація формування партійних систем Російської Федерації та Казахстану

Фази	Періоди	Етапи	Російська Федерація (РФ)	Казахстан (К)
І. Формування організаційних, ідеологічних та інших передумов для виникнення партій і партійної системи	1) генезис суспільно-політичних об'єднань 1985-1990	а) визрівання передумов для створення партій в рамках однопартійної системи	1986-1987	1986-1987
		б) створення протопартійних структур	1987-1990	1987-1990
	2) атомізований партійний плюралізм РФ – 1991-1993 К – 1991-1995	а) оформлення правової бази багатопартійності	1990-1991	1990-1993
		б) партійна система «серпневої республіки»	1991-1993	–
		в) партійна система парламентсько-президентської республіки	–	1993-1995
ІІ. Формування конкретного типу партійної системи	3) поляризований партійний плюралізм РФ – 1993-2001 К – 1995-2002	а) зростаюча роль політичних партій	1993-1995	1998-2002
		б) формування правової бази багатопартійності	–	1995-1998
		в) формування партій-лідерів	1995-2001	–
	4) формування сучасної партійної системи РФ – з 2001 К – з 2002	а) удосконалення правової бази багатопартійності	2001	2002, 2007
		б) інституціоналізація партії влади	2001-2003	2002-2004
		в) формування партійної системи з домінуючою партією	з 2003	з 2004

Джерело: Кармазіна Л. Партийно-политические модели Казахстана и России: генезис и институционализация [Електронний ресурс] – Издательство Грамота / Л. Кармазіна // Режим доступу: <http://www.gramota.net/materials/1/2009/1-2/26.html>.

Додаток Ж

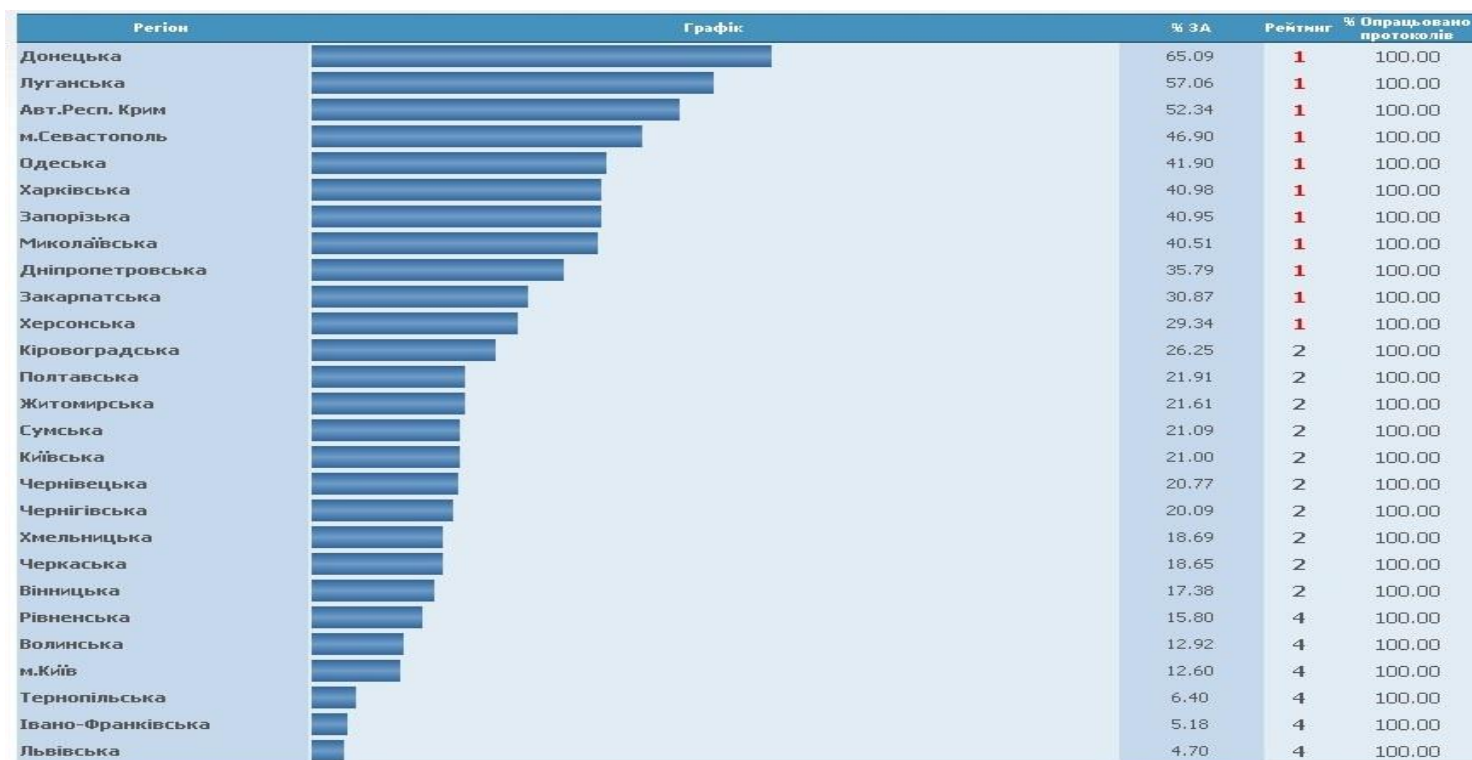
Рис. Ж. 1. Результати голосування за Партію регіонів на парламентських виборах – 2006

Region	Графік	% ЗА	Рейтинг	% Опрацьовано протоколів
Луганська		74.33	1	100.00
Донецька		73.63	1	100.00
м.Севастополь		64.26	1	100.00
Авт.Респ. Крим		58.01	1	100.00
Харківська		51.70	1	100.00
Запорізька		51.23	1	100.00
Миколаївська		50.34	1	100.00
Одеська		47.51	1	100.00
Дніпропетровська		44.98	1	100.00
Херсонська		39.14	1	100.00
Полтавська		20.38	2	100.00
Кіровоградська		20.10	2	100.00
Закарпатська		18.65	3	100.00
Житомирська		17.98	2	100.00
Чернігівська		15.60	2	100.00
Чернівецька		12.72	3	100.00
м.Київ		11.76	3	100.00
Сумська		10.92	3	100.00
Черкаська		10.66	4	100.00
Хмельницька		9.99	3	100.00
Київська		9.87	4	100.00
Вінницька		8.15	4	100.00
Рівненська		7.24	4	100.00
Волинська		4.49	4	100.00
Львівська		3.01	5	100.00
Тернопільська		2.02	6	100.00
Івано-Франківська		1.94	6	100.00

Джерело: Результати виборів народних депутатів – 2006, 2012 [Електронний ресурс] / Сайт Центральної виборчої комісії // Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/>

Додаток Ж

Рис. Ж. 2. Результати голосування за Партію регіонів на парламентських
виборах – 2012

Джерело: Результати виборів народних депутатів – 2006, 2012 [Електронний ресурс] / Сайт Центральної виборчої комісії // Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/>